

Q.B. 2
562
IV-25

NABIJON NARZIYEV

TARIXIY ANTROPOLOGIYA

026.2

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
TARIX FAKULTETI
ARXEOLOGIYA KAFEDRASI

562
N-25

NABIJON NARZIYEV

TARIXIY ANTROPOLOGIYA

O'quv qo'llanma

Toshkent
«VNESHINVESTPROM»
2019

UO*K 562.521.4
KBK 856/21

Mas'ul muharrir:
t.f.n., dots. **T.O'.Salimov**

Taqrizchilar

A. Ashirov – t.f.d., prof., O'zR FA Tarix instituti Antropologiya va etnologiya bo'limi boshlig'i.

F. Ochildiyev – t.f.n., dots., O'zMU Tarix fakulteti Arxeologiya kafedrası mudiri.

ISBN 978-9943-4887-1-7

© «VNESHINVESTPROM» nashriyoti, 2019.

SO'ZBOSHI

Mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o'zining mazmun mundarijasiga ko'ra har tamonlama yetuk, o'z sohasining chinakam muta-xassislarini tayyorlashga asosiy e'tiborni qaratmoqda. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning «Harakatlar strategiyasi» to'rtinchi yo'nalishida belgilab berilgan oliy ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora tadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutilgan. Barcha sohalarda bo'lgani kabi tarix sohasida ham bo'lajak tarixchi mutaxassislarni tayyorlashda, ularning tom ma'nodagi yetuk mutaxassislar bo'lib kamol topishlarida birlamchi ahamiyat kasb etuvchi mutaxassislik fanlari qayta ko'rib chiqilib, bunday fanlar qatori yangilanib, zamon ruhiga moslashtirib borilmoqda. Ana Shunday o'zgarishlar qatorida tarix yo'nalishi birinchi bosqich talabalariga «Tarixiy antropologiya» fanining kiritilishi ham bejiz emas. Zero, mazkur fan bo'lajak muta-xassislarning har tomonlama puxta bilimlarga ega bo'lishlariga, har qanday tarixiy jarayonlarning markazida turuvchi insonning o'zaro o'xshash va farqli xususiyatlarini ilmiy va gumanitar jihatdan tadqiq qila olishlariga yordam beruvchi yordamchi tarix fanlaridan biridir.

Mazkur qo'llanma mamlakatimiz oliy ta'lim tizimi rivojıdagi ushu bu fan doirasida yaratilgan ilk ijodiy ishlardan biridir. Albatta, unda bir qancha kamchiliklar mavjudligi ehtimoldan holi emas. Shunday bo'lsa-da, uning birlamchi maqsad yo'lida, ya'ni talabalarga «Tarixiy antropologiya» fani bo'yicha boshlang'ich bilimlarni berishiga hamda talabalarni mazkur qo'llanmada keltirilgan bilimlar bilan chekalinib qolmasdan, qo'shimcha bilimlarni egallash yo'lida izlanish va o'z ustilarida ishlashga undashiga ishonamiz.

Antropologiya insonlarning o'zaro o'xshash va farqli xususiyatlarini ilmiy va gumanitar jihatdan o'rganuvchi, tadqiq qiluvchi fan bo'lib, u zamon va makon xususiyatlaridan kelib chiqadi. **Tarixiy antropologiya** insonning kelib chiqishi masalasida quyidagi asosiy savollarni ko'ndalang

qo'yadi: *Biz qachon va qaysi makonda paydo bo'ldik? Bizning oldingi ko'rinishimiz qanday omillar ta'sirida o'zgardi? Biz hozir qandaymiz? Bizning rivojimiz qay tomonga yo'naltirilgan?*

Tarixiy antropologiya keng qamrovli fan bo'lib, u inson holatining barcha jihatlarini: **o'tmishi, hozirgi kuni va kelajagini** o'rganishda namoyon bo'ladi, Shuningdek, odamning biologik jihatlari, jamiyatdagi o'rni, tili va madaniyati ham uning e'tibori doirasidadir. Tarixiy antropologiya, Shu bilan birga **qiyosiy va madaniyatlararo tadqiqotlarni** ham amalga oshiradi. Bunda turli xalqlar va zamonlarga oid ma'lumotlar tartibli ravishda qiyoslanadi. Tarixiy antropologiya inson va uning ajdodlarini tadqiq qilganligi uchun ham keng qamrovli fan hisoblanadi. Shuningdek, antropologiya qiyosiy va umumiy fandır. Ushbu o'rinda umumiy deganda insonning umumiy ahvoli tushuniladi: uning o'tmishi, buguni va kelajagi, Shuningdek, biologik jihati, tili va madaniyati bularning barchasi umumiylikni keltirib chiqaradi. Antropologlar suyak qoldiqlari, sanoatlashmagan va g'arbiy bo'lmagan jamiyatlarni o'rganishadi.¹

Tarixiy antropologiyada **madaniy omillar** davomiy ravishda inson biologiyasini shakllantiradi. Tarixiy antropologiya inson va uning ajdodlarini tadqiq qilganligi uchun ham keng qamrovli fan hisoblanadi. Shuningdek, antropologiya **qiyosiy va umumiy fandır**. Ushbu o'rinda umumiy deganda insonning umumiy ahvoli tushuniladi: uning o'tmishi, buguni va kelajagi, Shuningdek, biologik jihati, tili va madaniyati – bularning barchasi umumiylikni keltirib chiqaradi.

Antropologlar suyak qoldiqlari, sanoatlashmagan va g'arbiy bo'lmagan jamiyatlarni o'rganishadi. Tarixiy antropologiya fani esa sanoatlashgan yoki sanoatlashmagan odamlarni o'rganish bilangina kifoyalaymaydi. Ya'ni undan ham muhimroq bo'lgan narsalarni, chunonchi qadimiy va zamonaviy, oddiy va murakkab **jamiyatlarni** ham qiyosiy o'rganadi. Boshqa ijtimoiy fanlar bir jamiyat, ya'ni asosan, Amerika Qo'shma Shtatlari yoki Kanada kabi sanoatlashgan xalqlar va jamiyatlarni o'rganish bilangina cheklanadilar. Tarixiy antropologiya esa doimiy ravishda bir madaniyat urf-odatlarini mutlaqo boshqacha bo'lgan ikkinchi bir madaniyat urf-odatlarini bilan qiyoslab **tarixiy madaniyatlararo ilmiy qarashni** yaratib beradi.

¹ Barnard A. History and Theory in Anthropology. Cambridge University Press. 2004. – P.3-5.

Tarixiy antropologiyada insoniyat tarixining biologik, ijtimoiy va madaniy tarixi o'rganiladi. Ayniqsa, uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan madaniyatning inson antropologiyasiga ta'sir etuvchi omillari tadqiq etiladi. Bu o'z navbatida quyidagi savollarga javob izlaydi: *inson o'z faoliyatini qay tarzda olib borgan? Inson va uning dunyosini qanday tushunimiz kerak?*

Bir jihatdan madaniyatning o'zi **biologik voqeelik** bo'lmasa-da, lekin u insonning ayrim biologik jihatlari mavjuddir, insonlarda madaniyat bilan bog'liq ayrim xususiyatlar million yillar avvaldanoq mavjud bo'lgan.

Tarixiy antropologiya inson hayoti bilan bog'liq muammoli savollarni ko'ndalang qo'yib, ular ustida fikr yuritadi, Shu bilan birga makon va zamon nuqtayi nazaridan **madaniy** hamda **biologik tafovutlarni** ham o'rganadi.

XX asrning 70-80-yillarida tarixiy antropologiya bir qancha mamlakatlarda rivojlanishi sekinlashdi. 90-yillarda Fransiyada tarixiy antropologiyani tanqid qilish kuchayadi, fanni o'rganish, unga qiziqish pasayib ketadi. Lekin, Y.I.Bessmertniyning fikricha, bu jarayon global xarakter kasb etmadi, ko'pgina mamlakatlarda tarixiy antropologiyaga qiziqish o'sdi, bu jarayon orqali ba'zi mamlakatlarda tarixiy antropologiyaning yangi yo'nalishlari paydo bo'ldi (Germaniya, Italiya, Ispaniya, Rossiya va boshqa mamlakatlarda).

Bu rivojlanish natijasida tarixiy antropologiyaning o'rganilish geografiyasi kengaydi, tadqiqot maydoni oshdi. Ko'pgina mamlakatlarda turli zamonaviy yonalishlar, jumladan, AQShda yangi madaniy tarix (new cultural history), Italiyada mikrotarix (so'nggi vaqtlarda boshqa ko'pgina mamlakatlarga ham tarqaldi), Germaniya, Avstriya, Shveysariyada «Alltagsgeschichte yo'nalishlari paydo bo'ldi. Bundan tashqari, turli mamlakatlarda inson tanasi tarixi, siyosiy madaniyat atamaları ham tarixiy antropologiyada ishlatilmoqda va bir qator mutaxassislar bu atamalarni ham tarixiy antropologiyada yangi yo'nalishlardan deb e'tirof etishgan.

Shunday qilib, ushbu o'quv qo'llanmada tarixiy antropologiya fanining dolzarb masalalarini o'qitishga doir nazariy va uslubiy ma'lumotlar berildi. Unda berilgan bilimlarni puxta o'rganish, mavjud bilimlar bilan cheklanib qolmasdan, yanada ko'proq bilimlarni egallashga intilish mazkur fan maqsadlarining ro'yobga chiqishi uchun dasturil amal bo'lib xizmat qiladi.

I-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYAGA KIRISH

Mavzu rejasi:

1. Tarixiy antropologiya fani nimani o'rganadi?
2. Tarixiy rivojlanish jarayonining inson antropologiyasiga ta'siri.
3. Tarixiy antropologiyaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi.

Ma'lumki, inson kurrayi zamindagi eng moslaShuvchan mavjudotlardan biridir. U o'z rivojlanishi davomida qanday bosqichlarni bosib o'tmasin, ulardagi to'siq va qiyinchiliklarni yengib o'tishga, muhit shart-sharoitlariga moslashib hayot kechirishga harakat qilib kelgan. Masalan, Janubiy Amerikaning And tog'laridagi xalqlardan biri dengiz sathidan 17,500 fut balandlikda yashab, erta tongdan ishlash uchun yana 1,500 fut balandlikka ko'tariladi. Tropik mintaqalardagi odamlar esa bezgak bilan olishib yotadilar. Biz million yillardan buyon o'zgarish bosqichidamiz. Insonlar biologik va madaniy tomondan moslashishda davom etmoqdalar. Bunday rivojlanish bosqichlarini tadqiq etishda antropologiya fanining o'rni beqiyosdir. XVI asrda Markaziy Yevropada antropologiya tushunchasiga ko'proq «jismaniy» va «biologik antropologiya» sifatida tilga olganlar¹. XVII-XVIII asrlarda Yevropa atamaShunosligida antropologiya termini inson faoliyatining barcha jihatlariga qaratila boshlangan. XVIII asrning oxirlarida Rossiya va Avstriyada qo'llana boshlangan. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida inson bilan bog'liq izlanishlar «Etnologiya» fani doirasida o'rganila boshlangan. XX asrning 80-yillaridan boshlab Yevropada ijtimoiy antropologiya assasatsiyalari tashkil topa boshlagan.

Germaniyada va Yevropaning markaziy va Sharqiy qismlarida «xalqShunoslik» yoki «etnografiya» nomi ostida maxalliy xalqning folklorlari, moddiy madaniyatlarni o'rganib, etnologiya singari mashhur fan hisoblangan.²

Antropologiya so'zi yunoncha so'z bo'lib, «antropos» – inson, «logos» – fan degan ma'nolarni anglatadi. Mazkur fan tarixiga nazar soladigan bo'lsak, XVI asrda Markaziy Yevropada antropologiya tushunchasi-

¹ Barnard A. History and Theory in Anthropology. Cambridge University Press. 2004. – P 1.

² Капанр. Barnard A. History and Theory in Anthropology. Cambridge University Press. 2004. –P.2

ga ko'proq «jismaniy» va «biologik antropologiya» sifatida qarashgan. Oradan bir qancha vaqtlar o'tgach, ya'ni XVII–XVIII asrlarga kelib Yevropa atamaShunosligida antropologiya atamasi inson faoliyatining barcha jihatlarini o'z ichiga qamrab oluvchi tushuncha sifatida shakllana boshlagan. Ushbu atama XVIII asr oxirlarida Rossiya va Avstriyada ham qo'llanila boshlangan. Shuning bilan bir qatorda XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida inson bilan bog'liq izlanishlar **etnologiya** fani doirasida tadqiq etilgan. XX asr 80-yillaridan boshlab Yevropada **ijtimoiy antropologiya assotsiatsiyalari** tashkil topa boshlagan.

Aytish mumkinki, antropologiyaning insonlar o'rtasidagi farqlarga **fundamental yondashuvi** uning ilmiy fanlar orasida eng gumanitarlashgan qiyofa kasb etishini ta'minlaydi. **Antropologlar** ko'plab madaniyat va xalqlar ovozlari quloq tutadilar, uni yozib oladilar va qayta ishlab chiqadilar. Bu fan mahalliy bilimlarni, turli qarashlarni va muqobil falsafani g'oyat qadrlaydi. Antropologlarning madaniyatlararo masalalarga bo'lgan qarashlari iqtisod, siyosat, psixologiya, san'at, musiqa va adabiyot kabi sohalarda ham o'z ifodasini topadi. Antropolog va tarixchilar tarixiy va madaniy hodisalarga tarixiy va madaniy jihatdan to'g'ri baho berishda hamkorlik qiladilar.¹

Tarixiy antropologiyada olimlar madaniyatlar qonunlari, jinoyat va jazo tushunchalarini turlicha talqin qiladilar, Shuningdek, ular turli madaniyatlarda, asosan rasmiy hukumatlari mavjud bo'lmagan jamiyatlardagi kelishmovchiliklarning ko'rinishi va ularni hal etilish usullarini o'rganishadi.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Insonlarning o'zgarish bosqichlarini nazardan o'tkazish tarixchi uchun qanchalik muhim deb hisoblaysiz?
- ❖ Mazkur o'zgarish bosqichlarining yuz berishiga qanday omillar turtki bo'lishi mumkin?
- ❖ Jismaniy va biologik antropologiya deganda nimalarni tushunasiz? Nima uchun dastlab bu tushunchalar umumiy antropologiyani anglatishga xizmat qilgan?

¹ Kottak C.Ph. Anthropology: the exploration of human diversity. 12th ed. – New York: McGraw-Hill Inc., 2008. –P 7.

Bashariyat tarixining Napoleon Banopart urushlari va Birinchi Jahon urushi davri oralig'ida yillarida jahonning, xususan, Yevropaning rivojlanishi jadallik bilan kechdi. Bularning barchasi **sanoat inqilobi asrida** sodir bo'ldi. XVIII asrda Buyuk Britaniyaning qishloq xo'jaligi va manufaktura sohasida yuksalishi bug' mashinasi va Shu kabi ixtirolarning amalga oshirilishiga olib keldi. Biroq eng buyuk o'zgarishlar hali oldinda edi. XIX asrning birinchi yarmidan yirik temir yo'llar qurila boshlandi. Oradan biroz vaqt o'tgach bug'da harakatlanadigan poroxodlar Atlantika okeanini kesib o'ta boshladilar va okean bo'ylab doimiy qatnov yo'lga qo'yildi. Ulkan axborot manbai, qayta ishlanuvchi material, boy xomashyo resurslari, odamlar tomonidan ulkan (xalqaro) masofalarning kesib o'tilishi o'ziga xos **yuksalish belgisi** edi. Bu rivojlanishning tub mohiyati ham qishloq xo'jaligida, ham manufakturada mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi bilan belgilanadi. Madaniyat va jamiyatdagi o'zgarishlar biologik o'zgarishga qanchalar ta'sir ko'rsatdi? Biz million yillardan buyon o'zgarish bosqichidamiz. Insonlar biologik va madaniy tomondan moslashishda davom etmoqdalar.¹

Yevropada mahsulot ishlab chiqarishining o'sishi ko'plab aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash imkoniyatini yuzaga keltirdi. Natijada Yevropada **aholi soni o'sib bordi**. Dehqonlarning qishloqlarni tashlab, shaharlarga kelishi shaharlarni urbanizatsiya markaziga aylantirdi va shaharlarda ishchilar sinfi shakllandi. Ishlab chiqarishga bo'lgan talabning keskin sur'atda oshishi kasalliklar va epidemiyalarni ham keltirib chiqardi. XIX asr davomida poyezd va poroxodlarsiz ishchilar harakatini muvaffaqiyatli amalga oshirib bo'lmasdi. Millionlab migrantlarning quruqlik va dengiz orqali AQSH, Avstraliya, Argentina, Janubiy Afrika, Sibir va boshqa hududlardan doimiy yoki uzoq muddatga yashash uchun Yevropaga kelishi Yevropa ishchilariga bo'lgan **bosimni yengillashtirdi**.

Shu davrda koloniyalarda ma'muriyat va mahalliy aholi o'rtasidagi aloqalar **yangicha ruhda rivojlanib bordi**. Yangi falsafa, ideologiya, miflarning o'sishi hukmronlik va qaramlikning yangi aloqalari shakllanishini himoya qildi. Quldorlikka qarshi yurishlar bunga ilk misollar edi, ayni paytda 1830-yillarda Britaniya va Fransiya mustamlakachiligida **quldorlik bekor qilindi**. XIX asr davomida, ayni mafkura shakllanishi

¹ Kottak C.Ph. Anthropology: the exploration of human diversity. 12th ed. – New York: McGraw-Hill Inc., 2008. –P.13.

bilan bir davrda shakllangan irqchilik ham yuqoridagi jarayonlarga javob tarzida paydo bo'ldi.

Global izlanishlarning mashhur shakli **Charlz Darvinning** (1809–1882) «Turlarning kelib chiqishi» asarida o'z aksini topdi. Mazkur asarda ilgari surilgan g'oya va fikrlar ma'lum ma'noda tarixiy antropologiya rivojiga munosib hissa qo'shdi. Uning keyingi taraqqiyotida ham muhim ahamiyat kasb etdi.

Tarixiy rivojlanish jarayonining bir bo'lagi sifatida yuqoridagi davrlarda ham antropologiya bir tartibda o'sdi va rivojlandi. Tarixchilar va tarixga asoslanuvchi antropologlar bu kabi o'zgarishning ham kichik ham yirik ko'rinishlarini o'rganadilar. Tarixchi va antropologlarning kengayib borayotgan hamkorligi qator AQSHdagi oliy o'quv yurtlarida qo'shma dasturlar asosida o'rgatilib kelinmoqda.

Tarixiy antropologiyaning gumanitar fanlar bilan o'xshashligi madaniy jarayonlarni matnlar sifatida qabul qilishlaridadir. Shu asosda «yozuvlarda bitilmagan faoliyatlar, nutqlar, e'tiqodlar, og'zaki aks etuvchi marosimlar» Shu madaniyat nuqtai-nazaridan ta'riflanadi. Antropologiya va gumanitar fanlarning bog'liqlik zanjirining oxirgi xalqasi ularning etnografik ma'lumotlarni yozuv shaklida qabul qilib o'rganishlaridadir.¹ Bu o'rinda tarixiy antropologiya madaniyatlararo ma'lumotlar bilan yordamga keladi. «Inson» fiziologiyasi borasidagi fikrlar bir jamiyat yoki bir jamiyat turigagina asoslanib bildirilishi noto'g'ridir.²

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ **Sanoat inqilobi davridagi o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan yuksalish belgilari inson antropologiyasiga qanday hissa qo'shgan bo'lishi mumkin?**
- ❖ **Yevropadagi urbanizatsiya jarayoni o'sha davr va makon odamlarining tarixiy antropologiyasiga ta'sir ko'rsatganmi?**
- ❖ **Quldorlikka qarshi yurishlar va quldorlikning bekor qilinishi inson tarixiy antropologiyasida qanday ahamiyat kasb etadi?**

¹ Kottak C.Ph. Anthropology: the exploration of human diversity. 12th ed. – New York: McGraw-Hill Inc., 2008. –P.23.

² Barnard A. History and Theory in Anthropology. Cambridge University Press. 2004. – P.4

Bilib oling!

CHARLZ ROBERT DARVIN (1809-yil 12-fevralda Angliyaning Shrusberi shahrida tugʻilgan – 1882-yil 19-aprelda London yaqinidagi Daun qishlogʻida vafot etgan) – ingliz tabiatshunosi, hayvon va oʻsimlik turlarining tabiiy tanlanish yoʻli bilan kelib chiqqanligi haqidagi **evolutsion taʼlimot asoschisi**. «Bigl» kemasida tabiatshunos sifatida dunyo sayohatiga chiqib (1831–1836), zoo-

logiya, botanika, geologiya, paleontologiya, **antropologiya va etnologiya** sohasida kuzatishlar olib bordi.

Shu kuzatishlar asosida biologiya va amaliy seleksiyaning zamonaviy yutuqlariga asoslanib organik dunyo evolutsiyasining asosiy omillarini ochib berdi. Darvin «**Turlarning kelib chiqishi**» asarida hayvon va oʻsimlik turlarining kelib chiqish, rivojlanish sabablarini va atrof muhitga moslanishini tahlil qildi. «Odamning paydo boʻlishi va jinsiy tanlanish» asarida (1871) odamning maymunsimon ajdodlardan kelib chiqqanligining biologik va ijtimoiy shart-sharoitlarini ilgari surdi.

Tarixiy antropologiyaning ikki oʻlchami mavjud: ilmiy va amaliy. Shulardan biri hisoblangan **amaliy antropologiyada** ijtimoiy muammolar aniqlanib, ularni yechishga harakat qilinadi. Bunda fanlararo bogʻliqlik muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan antropologiya boshqa koʻplab fan va sohalar bilan bevosita aloqador boʻlib, ular qatoriga tabiiy va ijtimoiy fanlarni kiritish mumkin. Bu aloqadorlikni tabiiy fan sifatida **biologiya** va ijtimoiy fan sifatida **sotsiologiya** fanlarining oʻzaro munosabati misolida koʻrish mumkin. Ammo ular oʻrtasidagi farqli jabhalarni ham nazardan qochirish lozim. Jumladan, sotsiologlar odatda zamonaviy va sanoatlashgan hududlarni oʻrganadilar. Antropologlar esa qishloq va sanoatlashmagan jamiyatlarda dala tadqiqotlarini olib boradilar. Antropologlarning madaniyatlararo masalalarga boʻlgan qarashlari iqtisod, siyosat, psixologiya, sanʼat, musiqa va adabiyot kabi sohalarda ham oʻz ifodasini topadi. Antropolog va tarixchilar tarixiy va madaniy hodisalarga **tarixiy-madaniy jihatdan toʻgʻri baho berishda** hamkorlik qiladilar.

Antropologiya gumanitar fanlarga **taʼsir koʻrsatadi** va oʻz navbatida uning oʻzi ham Shu fanlar taʼsiriga ega boʻlib, bu avvalroq aytib oʻtilgan **fanlararo hamkorlikning yana bir ifodasidir**. Antropolog va tarixchilar mustamlakachilik va zamonaviy dunyo tizimini oʻrganishda birgalikda ish olib bormoqdalar.

Odamlar maʼlum bir jamiyatga tugʻilish va koʻchib oʻtish natijasida qoʻshiladilar va ulardan hayotdan koʻz yumish yoki koʻchib chiqish natijasida ayriladilar. Bu kabi oʻzgarishlar taʼsiri insonlarda namoyon boʻlib, ijtimoiy tizimda deyarli oʻzgarish kuzatilmasligi mumkin. **Tarixiy oʻzgarishning** ikkinchi turida ijtimoiy tizim oʻz tuzilishi va shaklini oʻzgartirishi kuzatiladi. Bu narsani toʻsatdan, radikal amalga oshirilgan inqilob olib kelishi mumkin. Bundan tashqari bunday oʻzgarishlar avlodlar osha ham sodir boʻlishi ehtimoldan holi emas. Tarixchilar va tarixga asoslanuvchi antropologlar bu kabi oʻzgarishlarning ham kichik, ham yirik koʻrinishlarini oʻrganadilar. Tarixchi va antropologlarning kengayib borayotgan hamkorligi AQSHdagi qator oliy oʻquv yurtlarida qoʻshma dasturlar asosida talabalarga taʼlim berilayotganligida yaqqol namoyon boʻladi.

Tarixiy antropologiyaning gumanitar fanlar bilan oʻxshashligi madaniy jarayonlarni **matnlar sifatida qabul qilishidadir**. Shu asosda *yoʻzuvlarda bitilmagan faoliyatlar, nutqlar, eʼtiqodlar, ogʻzaki aks etuvchi marosimlar* Shu madaniyat nuqtayi nazaridan taʼriflanadi. Antropologiya va gumanitar fanlar bogʻliqlik zanjirining oxirgi halqasi ularning etnografik maʼlumotlarni yozuv shaklida qabul qilib oʻrganishidadir. Bu oʻrinda tarixiy antropologiya fani tarix faniga **madaniyatlararo maʼlumotlar** bilan yordamga keladi.

Oʻylab koʻrib, fikr yuriting!

- ❖ Tarixiy antropologiyaning oʻlchamlaridan biri hisoblangan amaliy antropologiya deganda nimani tushundingiz?
- ❖ Tarixiy antropologiya fani gumanitar fanlarga qanday qilib taʼsir koʻrsatishi mumkin? Misollar orqali tushuntirib bering.
- ❖ Tarixiy oʻzgarishlarni tadqiq etishda tarixiy antropologiya va tarix fanlarining birgalikdagi faoliyati qaysi sohalarda yaqqol namoyon boʻladi?

Mavzuga oid mustaqil ish topshiriqlari:

✓ Insonning biologik va madaniy tomondan hayotga moslashishini tadqiq etishda tarixiy antropologiyaning o'rni va ahamiyati.

✓ Antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari.

✓ Tarixiy antropologiyaning maqsad va vazifalari, uning fan sifatida shakllanishining amaliy ahamiyati.

✓ Tarixiy rivojlanish jarayonlaridagi o'zgarishlarning inson antropologiyasiga ta'siri sanoat inqilobi misolida.

✓ Amaliy antropologiyaning maqsad va vazifalari.

✓ Tarixiy antropologiya va biologiya fanlari o'rtasidagi hamkorlik.

✓ Sotsiologiya fanining tarixiy antropologiyani ma'lumotlar bilan boyituvchi fan sifatidagi roli.

Seminar savollari:

1. Tarixiy antropologiya fanining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. Tarixiy antropologiya qanday rivojlanish bosqichlarini boshdan kechirgan?
3. Tarixiy antropologiya rivojiga hissa qo'shgan olimlar kimlar?
4. Tarixiy antropologiyaning O'zbekistonga kirib kelishi va o'qitilishi nima maqsadda amalga oshirilmoqda?
5. Mazkur fanning rivojlanish istiqbollari nimalardan iborat?

2-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYANING FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI

Reja:

1. G'arbiy Yevropada tarixiy antropologiyaning shakllanishi.
2. Morgan ta'limotining antropologik tahlillardagi o'rni.
3. Bastian, Taylor va boshqa antropologlar davrida Yevropada antropologiyaning rivojlanishi.
4. Antropologiya fanidagi asosiy tushunchalar.

XIX asr mobaynida ko'pchilik Nemis va Frantsuz sotsiologlari AQSH va Britan antropologlari ta'sirida shakllangan. Nazariy rivojlanishning an'anasi o'zaro farqli holda rivojlangan. Evolyutsionizm XIX

asrga xos antropologiya bo'lib, uning g'oyalari XVIII asrdan boshlab shakllana boshlagan, Kolonializm tomonidan qo'llab-quvvatlangan, 1860-yillardan boshlab mashhur Evolyutsionist Darvin bu sohani yanada rivojlantiradi, Sotsial faylasuf Gerbert Spenser (1820-1903) esa Sotsial Darvinizm asos solib, Sotsial Darvinizm bo'yicha individual muvaffaqiyatlarga erishadi. Biroq antropologlar irqiy munosabatlarni ilmiya yo'lda shakllantirmaganlar. Shu davrdagi antropologlar insoniyatning jismoniy birlashuvini asoslab berishgan, istalagan yerda insonlar bir potentsiallikda tug'ilishida, ularga qoldirilga merosahamiyatsiz bo'ladi. Darhaqiqat, sotsial evolyutsiyaning nazariyalari Shu qoidaga asosan qabul qilingan. Agar irqiy farqlar madaniy taqqoslanishlarga asos bo'lganda edi, bu nazariyalarga asoslanish muhim bo'lmas edi.

O'sha davrgacha mintaqaviy sotsiologlar Kant va Gegelning liderligini kuzatishgan va jamiyat qurilishini tadqiq etish Shu ikki nemis tomondan kashf etilgan. Turli sotsiologlar bu loyihani turli yo'llarini anglashdi, biroq ular jamiyat qurilishi haqidagi g'oyalardan ilmiy bilimlar metodisiz o'zlarining bilimlariga tayanib o'rganishi kerak bo'lgan. Antropologlarga o'xshab sotsiologlar ham evolyutsion nazariyada insoniyatning birlamchi ongi haqidagi tushunchani tasdiqlashgan. Antropologlardan farqli jihati, sotsiologlar butun yer yuzidagi jamiyatlarning tashqi xarakteristikasini taqqoslashgan va tasniflashgan, G'arbnning ichki dinamikasi va sanoatlashgan jamiyat bilan Shug'ullanishgan. XX asr boshida boshlangan murakkab nazariyalarning antropologiyada ham asosiy ta'sirlari mavjud bo'lgan.

Shu yerda biz ikki a'nanani bir-biridan farqli jihatlari bilan ishlagan ikki mashhur insonga misol keltiramiz, ular amerikalik antropolog Luis Genri Morgan (1818-1881) va nemis sotsiologi Karl Marks (1818-1883). Morganning hayoti turli yo'llar bilan Amerikadagi teng imkoniyatlarni gavdalantirib beradi- deya ta'rif beradi, 1835-yilda Frantsuz sotsiologi Aleksis de Toskevelli. Morgan Nyu Yorkdagi fermada katta bo'lgan, HuquqShunoslik mutaxasisi bo'yicha ta'lim olgan, mahalliy siyosatni chuqur o'rganishda faol ishtirok etgan. U birinchi bo'lib, Amerika millatlarining siyosiy haq-

huquqlarini yoritib bergan, yoshligidan hindularning hayotini o'rganish uni jalb qilgan. 1840-yillarda Morgan bir qancha vaqt davomida Irokezlar bilan yashagan, uni o'z tarkibiga olgan qabilani nomini Tayadaowuhkuh» U – ko'prik qurgan» deb atagan. Morgan mahalliy amerikaliklar madaniyatini buzilib ketishiga yevropoliklarning kirib kelishi sabab bo'lganligini tushunib yetgandi. Kech bo'lmasidan oldin amerikaliklar ijtimoiy hayoti va an'anaviy madaniyati rasmiylashtirish asosiy vazifa ekanligini izohlab bergan. Bu munosabat, tezda Antropologiyani muhim ekanligini nazarda tutar edi va 2-buyuk amerikalik antropolog Frans Boas tomonidan targ'ib etilgan, Shundan buyon mahalliy odamlar tadqiqotida keng yoyila boshlandi.

Morgan odamlar bilan aloqalarni to'htatib, xayrihohlik bilan ularning muammosini o'rgangan va jamiyat hayoti, ularning madaniyatini to'liq tafsilotlari bilan nashr ettirgan. Biroq Morgan faqat eng buyuk ishlari nazariy yordam bilan emas, balki kinship yo'nalishini (oila a'zolari orasidagi qarindoshlik holati) dastlab o'rganganligi bilan ham e'tirof etiladi. Morganning kinshipga qiziqishi irokezlar bilan yashaganligi bilan bog'liq. Keyinchalik esa Shimoliy Amerikaning boshqa hududlaridagi kinship tizimi orasidagi o'zaro oxshash va farqli tomonlarini o'rgangan. U Amerikaliklar kinship tizimini o'rganishning keng hajmli qiyoslanishlar borligini izohlab bergan, Shuningdek boshqa guruhlarining farqli xususiyatlarini o'rgangan. Morgan kinship tizimining birinchi bo'lib tipologiyasini ishlab chiqqan. (cf. Holy 1996) va tasniflangan va turlarga ajratilgan kinship tizimi orasidagi ayirma farqlarni ko'rsatib bergan. U tasvirlangan kinship tizimida (bizning shaxsiyatimizga o'xshash bo'lgan) shaxsnig uzoq va yaqin qarindoshligi orasidagi farqlarni soddalashtirgan. (xuddi tug'ishganlarga, jiyanlarga, kuyovlarga o'xshaydigan uzoq qarindoshlar). Tasniflangan kinship tizimida ular ikkita kategoriya bo'yicha farqlanmaydi. (Xuddi Irokezlardek). Bu yerda bir xil atama ishlatilishi mumkin, masalan, ota tomondan uzoq va yaqin qarindoshlar uchun. (Ota, otaning akasi, ota kasining o'g'li va boshqalar). Ammo, Morgan nazariy tuzishga qaraganda amalda bajardi.; Dunyo bo'ylab mavjud qarindoshlik sistemasini intensiv o'rganishni yillar davomida yanada shakllantirdi. Uning «Insoniyat oilasining o'xshashlik tizimlari»(1870) asarida tadqiqotlari natijasi qarindoshlik munosabatlari, dastlabki antropologik bog'liqlikni hamma uchun birday ekanligini ko'rsatib berdi.

Morgan uchun kinship tizimi jamiyat evolyutsiyasining o'rganishga kirishishda dastlabki muhim qadam edi. U kinshipning rivojlanishini sodda jamiyatlarning tashkil qilinishiga sabab bo'lishini va kinship tizimlari orasidagi terminologik xilma-xilliklarni jamiyat tuzilishi shaklidagi xilma-xilliklar bilan o'zaro aloqador bo'lishini ko'rsatib berdi. Biroq, u kinship terminologiyasini sekin o'zgaradi, deb hisobladi va Shunga sababli uni jamiyat evolyutsiyasining ilk bosqichi o'z tarkibiga olishni izohladi.

Uning mashhur asari «Qadimgi jamiyat» (1877) kitobida yuqoridagi ishlarning hamma qirralarini ochib berdi. U madaniy evolyutsiyani 3 ta katta qismga ajratadi : yovvoyilik, varvarlik va sivilizatsiya. Bu yo'nalishlar bo'yicha uning nazariyasi ko'proq texnologik bo'lgan., ya'ni «yovvoyilar»- ovchilar va terimchilar bo'lgan, «Varvarlik» – qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan. «Sivilizatsiya» esa davlat shakllanishi va urbanizatsiya bilan bog'liq bo'lgan. Afsuski, Morganning nazariyalari natijasizligi aniq ko'rinib turardi. Uning asosiy evolyutsion sxemasi qabul qilingan bo'lsada, uning detallari tushunarsiz edi. Ko'p marta uning isbotlab bergan texnologik asoslari haddan tashqari jiddiy holatlarga mos kelgan, masalan, kulolchilik- ikkita bosqich o'rtasidagi o'tish davri hisoblanadi. Agar bu kulolchilik alomatlari bo'lmasa , Polineziya aholisi o'zlarining siyozimlari bilan qaerga jo'nab ketishgan. U faqatgina haqiqatga yaqin bo'lgan, ya'ni Morganning o'zi aniq bilmagan uning xulosalari tahminiy bo'lgan, uning sanalari tahlil natijasi bo'lgan. Morganda so'nggi antropologiyada yetarlicha faktorlar bo'lgan, ayniqsa, qarindoshlikni o'rganishda ham, ammo Shuningdek, XX asrda boshqa evolyutsiya bilan Shug'ullanuvchi antropologlar va Amerika madaniy materialistlarida ham. (5-bob). Ammo Morgan boshqa sotsiologlar tomonidan ham o'rganilgan. Marks hayotining oxirida Morgan kashf qiladi va Fridrix Engels bilan birga evolyutsion nazariyada, Gegel ta'limotida, shaxsiy hayotida Morgan g'oyalari ilgari surishga harakat qildi. 1884-yilda, Marksning o'limidan so'ng F. Engels hali tugallanmagan natijalarni «Oila, mol-mulk, va davlatning paydo bo'lishi» asarini bashr ettirdi.

Marks va Morganning e'tiqodlari garchi materialistik tushunchalarni yoyishga qaratilgan bo'lsa-da, Marks ishining faoliyati va maqsadi Morganga nisbatan o'ta zid edi. Marksning yozma manbalari, tartibsiz, mavhum, sanoatsiz jamiyatlar haqida edi. Bu ishlar orqali Marks kapita-

listik jamiyatni analiz qilib ko'radi va uning eng mukammal ishi sotsial nazariyaga qilgan so'nggi xizmati edi. Garchi Marksizm 1980-yillarning oxirida Siyosiy harakatdek barbod bo'lgan bo'lsa-da, u muhim amaliy ahamiyatini saqlab qolgan.

Marks Morgan bilan bir xil yilda, ko'rimsizgina Germaniya shaharchasida boy yahudiy oilasida tug'ilgan, u Universitetda falsafa ta'lim yo'nalishini tugatgan, o'zining karierasi boshlanishidan avval, sotsial theorist, pamfletchi, muharrir, journalist, mehnat tashkilotchi va targ'ibotchi bo'lib mehnat qilgan. 1848-49 -yillarda G'arbiy Yevropaning larzaga solgan Inqilob to'lqini va 1870-yildagi Parij Kommunasini Marksni faollik bilan siyosiy hayotga jalb qiladi. Parij Kommunasidan so'ng xalqaro ishchilar harakatining eng mashhur figuralaridan biriga aylandi.

Marksning sotsial nazariyaga bo'lgan ta'siri turlicha va umumiy bo'lib, bugungi kundagi antropologik analizlarda uning ta'siri saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. (Ayniqsa, uning satsiologiya, tarix, iqtisodagi ta'siri yuqori bo'lgan.) Marksda ijtimoiy nazariya va siyosiy harakat chuqur ildiz otgan va uning butun loyihasi mantiqsiz va salbiy xarakterga ega bo'lgan. (Berman-1982). U materialistik dunyoqarash bilan German falsafasidagi ideal impulsni muvofiqlashtirishga harakat qilgan. U Gegelning dialectal prinsiplarini saqlab qoldi, biroq u tarixiy harakatlarni manaviy emas, materialistik ko'rishni ma'qul ko'rdi. Marks ta'kidlaganidek, jamiyat infratuzilma va supertuzilmadan iborat. Bu shakl o'z ichiga materialistik resurslar va mehnat harakatlarini olgan; g'oyaviy tizimning o'z ichiga qamrab oluvchi eng oxirgilar- din, huquq va mafkuradir. Hamma jamiyatlarda dastlabki ziddiyatlar infratuzilma orqali boradi: masalan, ishlab chiqarish vositalari o'rtasida (ishchi va ish beruvchi) ishlab chiqarishdagi kuchlar (tehnologiya va yer). Tehnologik siljishlar mutloq ishlab chiqarish munosabatlariga yordam bersa, guruh ziddiyatlari kelib chiqadi va ishlab chiqarish munosabatlari o'zgaradi, ya'ni, yovvoyilikdan - feodalizmga - unndan kapilizmga. Marksning bashoraticha, kapitalistik tizim sotsializmga yo'l beradi (proletariat diktatura tomonidan boshqarilish) va oxir oqibat har bir narsa hamma tarafdin shaxsiylashtirilgan jamiyat - Utopiya, guruhlangan kommunizm vujudga keladi.

Bu nazariya, o'z davri uchun juda ham zo'r edi va ko'pchilikda katta hurmat qozondi, haqiqiy dunyo murakkabliklari bilan ro'baro kelgan-

da ko'plab muammaolarni ko'payishi aniq edi. Masalan, Markscha sinif tasnifi. Marks, asosiy qiziqishlar bilan ajratilgan guruhlar mulk egalari va mulksizlik singari guruhlarga ajratishni asoslab berdi. Ishchi guruhning obektiv qiziqishi inqilob orqali qoidali guruhlarni chetlatish bo'lgan. Mavjud buyruqlar qabul qilgan ideologiya haqiqiy kuch munosabatlarini berkitgandandan buyon, ishchi sinf asosiy yerga ishlov beradigan qism bo'lib qoldi. Qonun, din va oilaviy munosabatlarga o'xshagan supertuzilmaviy hodisa yomon tushunchalarni anglashga bag'ishlanib, aholini xotirjam qilish uchun qaratilgan.

Antropologlarning so'roviga ko'ra bu model G'arbdan boshqa hududlarga ham tegishlimi? Ibtidoiy jamiyatlarda dastlabki munosabat shakllari bo'lgan qarindoshlik Morganning umumiy haqiqati bilan qanday mos kelishi mumkin? Yoki qarindoshlik infratuzilishning bir qismi-mi? Agar qarindoshlik infratuzilma berkitiladigan ideologiya bo'lsa bu qanday bo'ladi? Infra va Super tuzilma o'rtasidagi moddiy ma'naviy hayot o'rtasidagi umumiy tafovut to'xtatilishi kerakmi? Agar Shundy bo'lsa, qanday holatda ideologiya kuchga qaraganda kamroq haqiqiy bo'ladi. Bir qancha baxslar antropologiyada yanada kata muvaffaqiyat qozondi va Shunga o'xshash bir qancha savollar bugunda o'ziga tortadigan asosiy qismi uning qobiliyatini tashkil qilgan.

Marksning o'zi bu muammolarga befarq emasdi. Uning formattsiyalash bo'yicha katta muhokamasi bu uchun yetarlicha isbot, dalil bo'la olardi. Uning formatsiyasidagi obektning ahamiyati uning foydalanish qiymati bo'lib, haqiqiy insoniyatga aloqador bo'lishi kerak, formattsiyalash ahamiyati kapitalizmga va boshqa o'zgaruvchan qiymatlarda boshqa obektlar bilan taqqoslanadi. Materialistik obektlar ma'naviy ishlab chiqarilishda tubdan o'zgartiriladi va bu uzoqroq davom etadi, dunyoni begona, mavhum, bemani his qilishga sabab bo'ladi. Boshqa boblarda qiymat ikki mulohazali so'z bo'lib kuch va mafkurada, moddiy va manaviy hayotning birlashgan joyi sifatida qaraladi. Shunga qaramay, u formattsiyalashda noaniq holda davom etsa-da, Marks o'zi sabab bo'lgan muammoni yechimini topdi. Biz eslashimiz mumkinki, uni qiyinchiliklari, yani materializm va idealizm olib kelgan qiyinchiliklar, urug'chilik terminologiyasidagi materialistik muammolar bilan bog'liq bo'lgan Morganning muammosiga o'xshash edi. Faqatgina 1980-yillarda mantiqqa zid bo'lgan fikrlarni yechilishidagi say hara-

katlarni ko'rishimiz mumkin.

SHimoiliy Amerikada antropologiya bir necha yo'nalishlarda tadqiq etilib kelgan. Jumladan: Kanada davlatida odatda quyidagi yo'nalishlarda tadqiq etilmoqda:

- 1) biologik antropologiya,
- 2) arxeologik antropologiya
- 3) lingvistik antropologiya,
- 4) madaniy antropologiya¹

Morgan va Marks 1850-yildan 1870-yilgacha faoliyat yuritgan olimlar jamiyatining birinchi a'zolari hisoblanadi. Lekin ularning qo'shgan xissalari unchalik kata ahamiyatga ega bo'masa ham zamonasinh eng mashxur insonlari bo'lishgan. 1860-yilda Morgan yirik jildli kitoblari ustidan ishlab yurgan paytlarida turli xil savollarga javob bo'luvchi birgalikda ishlangan, Morgan tomonidan to'ldirilgan bir qancha kitoblari Yevropada nashr qilingan. 1860-yilda mashxur nemis antropologi Adolf Bastian (1826-1905) Morganning 3 jildli «Tarixdagi odamlar», 1983-yilda Koepping tomonidan tekshirilgan) nashr etadi. Bastian tibbiyot doktori akalari Vilgelm va Aleksander von Humboldt ta'siri ostida etnografiyada tadqiqot olib boradi. Ular lingvist va geograf bo'lib, Germaniyada 1800 yillarning birinchi yarmida inson evolyutsiyasi va ijtimoiy jamiyatini o'rgangan. Bastian Germaniya tashqarisida 20 yil davomida keng miqyosda sayohat qiladi (Koepping 1983:8). U sayohatlari davomida kitoblarini yozadi. ular Berlin universiteti etnolog professori va Im-

¹ Barnard A. History and Theory in Anthropology. Cambridge University Press. 2004. -P.3

periya muzeyi direktori tomonidan e'tirof etilgan. Bu muzey 1868-yilda qurilgan va u muzeyning kolleksiyalariga anchagina xissa qo'shgan. Undan oldin Humboldtning akalari va undan keyin Boas singari, Bastian Volkskulturda an'anaviy nemis tadqiqotlarini Harder ta'sirida davom ettiradi va yuzaki evolutsionist loyihalari sifatida o'tkir tanqid etiladi. O'n qo'qqizinchi asrning boshqa antropologlari kabi Bastian fikrini aniq ifodalayoladigan zabardast evolutsionist. Uning qarashlari kelib chiqishi umumiy bo'lib turli yo'nalishlarga bo'linadi. Bu qarashlar keyinchalik Boas va uning talabalari tomonidan rivojlantiriladi. U madaniyatlar o'rtasidagi tarixiy bog'lanishlarni habardor bo'lgan va keyinchalik Germaniya antropologiyasida rivojlanishga olib keladi. Bastian hatto hamma insonlar fikrlarining asosiy namunalari tarqatishi haqidagi mulohazasi bilan Jungian psixologiyasida aniq fikrga ega bo'lgan. U asosan nemis antropologiyasida bo'lib va Bastian ishlarida mavjud. Bu madaniy qarindoshlikning embronik prinsipi Herderda aniq ravshan lekin Enlightenment fikrlarida va o'n to'qqizinchi asr anglo-amerikan antropologiyasida mavjud bo'lmagan. Uning mavjudligi o'n to'qqizinchi asr davomida antropologiyada tasdiqlangan. Misol uchun Fransiyada Auguste Comtening sotsiolog maktabi (1798-1857) sotsial evolutsiyaning 3 bosqichi bilan boshqarilgan. Der Mensch in der Geschichtening maqolasi chiqqandab bir yil keyin, shotlandiyalik huquqshunos Genry Maine (1822-88) «Tarixiy huquqshunoslik» asarini nashr qiladi. Bu birinchi navbatda madaniy tarix asosida yaratilgan manbalarga bir talab bo'lgan. Maine huquqshunoslida ijtimoiy o'zgarishlarni qanday aks etganligini namoyish qilishga va shartnoma asosidagi zamonaviy jamiyatdan huquq asosidagi an'anaviy jamiyatni farqlashga harakat qilgan. Huquq asosidagi jamiyatda qonunlar shaxsiy munosabatlar, qarindoshlik va meros orqali farq qilingan. SHartnoma jamiyati solishtirishda rasmiy, insonlarni mustaqil funksiyalari yozilgan prinsiplar asosda boladi. Huquq va shartnoma o'rtasidagi farq bugungi kunda ham mavjud va ko'plab talabalar 2 ta ideal turlar o'rtasidagi farq- oddiy va murakkab jamiyatlar-da Mainega ergashadi. Matriarxat nazariyasi Morgan, Engels va boshqalarga o'z ta'sirini ko'rsatgan, lekin bu g'oyalar ulotirilgan, yaroqsizga chiqarilgan. Bu birinchi bo'lib Johann Jakob Bachofen (1815-87), Das Mutterrecht (1861; «Ona qonunlari», Bachofen qarashlariga ko'ra 1968). tomonidan boshlangan.

Bachofen ilk hetarismus matriarxat davri ya'ni ayol qo'lida hokimyat bo'lgan dabrardan mavjudligi haqidagi nazariya ustida baxs yuritgan. Real matriarxat davri Bachofnning ta'kidlashicha uzoq davom etmagan, lekin uning izlari asosan ona tomonga ergaShuvchi avlodlar qarindoshchiligida saqlanib qolgan. Bu jarayon ya'ni ayol boshliqlar hokimiyati erkaklar tomonidan egallagunicha davom etgan. Britaniyada boshqa bir huquqShunos John Ferguson Maklennan (1827-81) tomonidan ijtimoiy evolyutsiyaga qiziqib qoladi. Bu goya bo'yicha etnografik g'oyalar mavjud emasligi tufayli feminist antropologlar o'rtasida 1970 yilning oxirida bu g'oyani olib tashlash kerak degan qarorga kelishadi(Bamberger 1974). Morgan aqliy bo'shliqda ishlamagan. Madaniyatlarni qiyosiy o'rganishga qiziqqan va Germaniya va Britaniyada jamiyat o'sgan va ishonchli empirikal ma'lumotlarni qo'lga kiritish mustamlakachilikni rivojlantirish maqsadida amalga oshirilgan. Faqat o'n to'qqizinchi asr antropologi Edward Burnett Taylor (1832-1917) Morganga qarshi chiqqan. E.B. Taylor o'z xatosi tufayli universitet ta'limidan chetlatilgan. Bircq Kubada sog'ayishi davomida arxeologiyaga qiziqish paydo bo'ladi va Meksikada Toltek xarobalaridagi ekspeditsiyada qatnashishga taklif etiladi. So'ng qadimgi davrdan antropologiyaga qadam qo'yadi va Taylor antropolog sifatida tezda movqeyga erishadi. 1896 yilda Oxford universitetida Briytaniyaning birinchi antropologi deb topiladi. 1912 yilda esa ritsar unvoni bilan taqdirlanadi. Taylor o'zining birinchi evolyuttsionist asari «Insoniyatning ilk tarixidagi tadqiqotlar va Svilizatsiyaning rivojlanishi»(1865) nomli asari chiqqan paytda hali yosh edi. Keying yillarda birin-кетин uni bir qancha «Primitiv madaniyat»(1871) kabi asarlari chiqadi. Taylor «Qadimgi jamiyat»da(ikkita kitob bir yilda nashr qilingan) Morganning evolutsion sxemasiga o'xshagan sxemani taklif qilgan. U Morganning material holatlarning ahamiyatli ekanligi to'g'risidagi qarashlariga qo'shilgan. Morganga o'xshab uning madaniy turlar haqidagi bilimlari keng bo'lgan(Darvin o'zining 1870-yillardagi inson evolyutsiyasi to'g'risidagi ishlarida taylornin bir necha marta ta'kidlab o'tadi. Lekin Taylor Morganning qarindoshlik terminologiyasiga qiziqishiga qo'shilmaydi va u madaniy udumlar nazariyasini rivojlanishiga kirishadi. Udumlar jamiytda o'zinini haqiqiy vazifasini yo'qotgan madaniy hususiyat lekin aniq bir sabablarsiz davom etayotgan. Shunday xususiyatlar inson evolyutsiyasi rekonstrukta qilishda muhim ahamiyatga ega. Taylor

kattaroq ijtimoiy sistemalardan udumlarni ajratishga imkon beradigan qiyosiy metodni qo'llab quvatlagan. Bu metod ketingi jamiyat antropologlari tomonidan to'xtatilgan. Qiziqarlisi, 1970-yillarning o'rtalarida qayta paydo bo'ladi. Bunda sotsiobiolog Edvard O. Vilson Tayloning ishlarini taqqoslab madaniy turlar va Darvinistik evolyutsiyani tushunishga harakat qilgan(Igold 1986). Lekin Taylor ning zamonaviy antropologiya qo'shgan eng kata xissasi bu madaniyat ta'rifidir. Bu ta'rif «Primitiv madaniyat»ning birinchi sahifasida yozilga: Madaniyat yoki svilizatsiya o'z ichiga etnografik bilim bular-e'tiqod, san'at, qonun, urf-odat va boshqa hususiyatlar va odatlarga inson jamiyatning bir a'zosi sifatida egalik qiladi (Taylor 1958[1871]: 1). Boshqa tomonda madaniyat bu rivojlanish bosqichiga ega umumiy atama. Madaniyat bu insoniyatning bir bo'limi yoki qismi. Taylor Bastianga o'xshab odomezodning favqulotda aqliy is'tedodga ega bo'lgan vakili. Taylor Germaniya antropologiyasi va psixologiyasida yaxshi bilimli kishisi bo'lgan. U Bastian va boshqa ustozlarini asarlarini puxta o'rgangan(Koepping 1983). Taylor svilizatsiya bilan madaniyatni tenglashtirgan. Madaniyat bu hamma kishida bor lekin ining miqdori bir xil emas har kimda. Bu g'oya Bastian va Herderga qarshi fikr bildirish edi. Harder va uning vorislari uchun insoniyat avtonimayadan tashkil topgan. Taylor va boshqa Viktorian evolutsionistlar uchun insoniyat turli darajalarga ega madaniyat guruhlaridan tashkil topgan.

1840 va 1880lillar o'rtasida sotsiolog va antropologlar tomonidan bir qancha mavzularni qamrab olgan yangi muammolar ko'tariladi. Marks sotsiologiyada o'zining birinchi nazariyasini, modernizatsiyani o'z ichiga olgan, tuzlish, kuch, ideologiyaning qiymati rivojlantiyotganda, Darvin biologik evolyutsiyaning prinsiplarini shakllantirayotganda antropologlar 2 ta loyihada band edi. Ular buyuk evolutsion loyihalarni o'ylab topgandi, yirik inson ijtimoi-madaniy turlarini hujjatlashtirgan edi. Ular birinchi quyi darjalardagi nazariyalarni, maxsus etnografik sohalarni masalan, qarindoshlik va ijtimoiy kelib chiqish kabi sohalarni jamlagan. Morgan va Bastian kabi mashxur istisnolarga qaramay bu hozirgacha antropologlar uchun dala tadqiqotlar amalga oshirishda g'ayrioddiy hisoblanadi. Yan bir mashxur kishlardan biri rus etnologi Nikolay Nikolayvich Mikliho Maklay(1846-88) bo'lib, u 1871-yilda 15 oy davomida Yangi Gvineya qirg'oqlarida tadqiqotlar olib boradi. U u yerda hali G'arbliklarga ma'lum bo'lmagan boy ma'lumotlarni to'playdi(Plotkin

va Howe 1985). Lekin ko'plab antropologlar bu ajoyib o'lka haqidagi ma'lumotlarni kalonistlar, zobit, ko'chmanchi, missioner va boshqa oq tanlilar bilan aloqa bog'lash orqali ma'lumotlar olishgan.

1850-yillar va Birinchi jahon urushi davri oralig'idagi muddatda, bir guruh teorig'larining ko'plab ishlarida (ko'proq Nemis va Frantsuzlarda) «Klassik sotsiologiya» termini qo'llanma va oliy ta'lim kurslarida ko'rsatib o'tishgan.

Ularning dastlabki yorqin to'lqini Marks, Comte va Spenser edi, garchi keyingi 2 tasi bugungi kungacha deyarli unutilgan bo'lsada. Ikkinchi avlod o'z ichiga Ferdinand Tunnus (1855–1936), Emil Dyurkgeym (1858–1917), Georg SHimmel (1858–1918) va Maks Veber (1864–1920), Like Marks bo'lib, bu mualliflarni ishlarini o'rganish hanzugacha o'z qiziqariliginu saqlab qolgan. Tunnus sotsiologiyada oddiy va murakkab jamiyat o'rtasidagi farqlarni tadqiq qilgan, unga qo'shimcha tarzda oddiy sxemaga kichkina murakkab va kichkina farqlarni qo'shib o'tgan; SHimmel (hozirgi Renessansni tadqiq qilgan) esa pul, shahar va zamonaviylashishni o'rgangan. Maks Veber va Dyurkgeymlar klassik sotsiologlar bo'lib, jumladan, Dyurkgeym antropologiya uchun muhim shaxs bo'lib, uning o'zi antropologik mavzularga aloqador bo'lgan, ingliz va frantsuz antropologiyasida ta'siri kuchli bo'lgan. AQSH da klassik sotsiologiyaning ta'siri ko'p yillardan keyin sodir bo'lgan va Yevropadagidek kuchli bo'lmagan. Asosiy ta'sir bu yerga Bastian va Volkerkunde maktabidan o'tib kelgan bo'lsada, Amerika antropologiyasiga Frans Boas tomonidan asos solingan. XX asrning Amerika antropologiyasini boshqarish sotsiologiyaga qaraganda madaniy tarix, linvistika, psixologiyaga nisbatan joylashtirilgan.

Marksqa o'shab Dyurkgeym ham yaxudiy oilasida kata bo'lgan (Strasburg yaqinidagi kichkina shaharchada), uning ota-onasi uni yaxudiy din peshvosi bo'lishini xoxlagan. Uni hayoti davomida, boshidan oxirigacha aqliy muammolar bilan aloqador bo'lgan va u ta'limiy yuksalishlar va jamiyatning ishonchli yetakchisi bo'lgan. 1887-yilda Bordo Universitetida pedagogika va sotsiologiyada ma'ruzachi sifatida tanlangan va akademik ustun sifatida 1-frantsuz jamiyat arbobi deb tan olingan. Ushbu davr mobaybida 1912-yilda Parijga ko'chishiga qadar ko'plab muhim ishlarini ikki qismli kitobda keltirgan; *De la division du travail social* (1893) Jamiyatdagi ishchilar diviziyasi, (1964) va *Le Sui-*

cide (1897) - Suiqasd (1951). U ta'sirchan jurnal *L'Annee Sociologique* asoschisi bo'lgan, Parijga ko'chgandan so'ng ham uni tahlilini davom ettirgan. Shuningdek, 1906-yildan vafotigacha a 1917-yilgacha Sarbondagi professor, so'nggi frantsuz sotsiologiya va antropologiyasida Dyurkgeym ta'siri cheksiz bo'lgan. U jiyani va intellectual vorisi Marsel Maus bilan Yevropa bo'lmagan xalqalar haqida yozib o'tgan, unga qo'shimcha ravishda eng e'tiborli ishi «Primitivlar klassifikatsiyasi»(1963), bilimlar tizimining ijtimoiy kelib chiqishini o'rganish, etnografik ma'lumotlarni ta'svirlash, ayniqsa, Avstraliyani. Ijtimoiy tuzilish va klassifikatsiya o'rtasidagi o'ziga xos bog'liqliklarni aniqlashtiradigan bu kitob hanzu klassifikatsiyani antropologik o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Dyurkgeym evolyutsionizm va diffutsionizmga o'xshamagan holda kelib chiqishga qiziqmagan. U disxronik tushuntirishlarga qaraganda sinxronik bilan ko'proq aloqador bo'lgan. U evolyutsionistlarga emas, diffutsionistlarga o'xshab, o'zining antropologiyasini asoslashda keng hajm ma'lumotlar bazasini chuqur izohlab bergan. Diffutsionistlarga o'xshamagan holatlari ham borki, jamiyatlar mantiqiy bog'langan o'zaro aloqador guruhlar sistemasi, qaysiki, ular bir butunlikni tashkil qilib, hamma bir butunlikni saqlash uchun birgalikda ishlaydi. Bunda u jamiyat va tananing harakat qiluvchi o'xshashliklarni tasvirlash uchun uni yaxshi ko'radigan evolyutsionistlarga murojaat qilgan. Haqiqatdan ham, Dyurkgeym umumiy organizmdak jamiyatni tasvirlab bergan. Marks va Morgandan farqli o'laroq, Dyurkgeym Like Tonnie va Mainlardek evolyutsiya va bosqichlarga qo'shilmagan holda, ijtimoiy turning farqli ziddiyatlariga ijobiy munosabatda bo'lgan, ana'anviy va zamonaviy jamiyatlarni, turli nazariya va go'yalarsiz yonma-yon olib ketgan, natijada muqobil formani hosil qilgan. Sodda jamiyatlar qadimgi zamonda rivojlanishda oddiydan murakkabga qarab ketgan, biroq jamiyat organizmi o'zlarining shaxsiy terminlarida o'rganilishi kerak deb talab qilgan. Oxir-oqibat, Dyurkgeym Bastian va etnologiya maktabidan farqli o'laroq, madaniyat bilan emas, jamiyat bilan, ramz va miflar bilan emas, tuzilma va institutlar bilan aloqada bo'lgan.

Ishchilar harakati haqidagi bu kitob oddiy va umumiy jamiyat tuzilmalari orasidagi farqlarni targ'ib qilgan. Uning qarashlaricha, jamiyatni dastlabki ko'rinishi mehanik bir-birini qo'llab quvvatlashga asoslangan. Odamlar mavjud ijtimoiy guruhlarni va bir-birlarini himoya qilishgan,

va ular har kungi hayotni bir xilda taqsimlab, bir xil vazifa bajarib, bir-birlariga o'xshashligini tushunib yetishgan. Umumiy jamiyatlarda esa, aksincha, organik birdamlik mavjud bo'lgan. Bu yerda jamiyat va o'zaro ishonch ayni holda odamlarning ongi va aqli, bir-birini to'ldiruvchi yo'llari bilan birga turli xil xollarda saqlanib qolingan. Turli xil vazifalarni har birini bajarilishi butunlikni saqlab qolgan.

Dyurkgeymning fikricha jamiyatning birdamlikni ikki xil shakliga: jamiyat turlariga qaraganda jamiyat birlashuvining umumiy prinsiplariga bo'linishi mumkinligi tushunish kerak degan fikrni ta'kidlagan. Ko'pchilik jamiyatlarda har ikki element bor. Biroq, boshqalar va bizning o'zimiz o'rtasidagi zid tushunchaga nisbatan tafovut kuchli. Dyurkgeym va uning safdoshlari, jumladan, Luis Dumont(6-bobda ko'rishimiz mumkin)larni ana'anaviy Hind jamiyati murakkabliklari qiziqtirib kelgan, va ayni holda ulardagi kasta-tizimi organik murakkablikni rivojlangan shaklini belgilashi saqlab qolingan.

Dyurkgeymning eng so'nggi va eng buyuk ishi uning o'limidan 2 yil avval nashr qilingan «Diniy hayotning dastlabki shakllari»(1955). Bu yerda u birdamlikni ma'nosini anglashga harakat qilgan va jamiyat birdamlikini saqlashga undagan. Birdamlik Dyurkgeym muhokamalarida jamoaviy tabaqalanishdan kelib chiqqan. Guruhlar tomonida taqsimlangan ijtimoiy hayotning model va ko'rinishlari ramzlar hisoblangan. Shuningdek, ramzlar qarindoshlik munosabatlari orqali rivojlangan ammo, obektiv karakter va supra-individualligacha yetib borgan. Ular hamma narsani o'z ichiga olgan birdamlikni, ijtimoiy tuzilishni, virtuallikni o'z bog'likligini Kant va Gegelga namoyan qilgan, qaysiki jamiyatdagi yashovchi insonlar materialistik dunyodan haqiqatdan ham mavjud. Ammo ular bu dunyoning obektiv timsollari emas. Ular ruhiy kechinmani umumiy kuchi bilan birgalikda umumiy borliq hisoblanadi. Din Dyurkgeym uchun tadqiqotning muhim obekti hisoblanadi, chunki u bu yerda istalgan yerdan ko'ra ko'proq. Ya'ni jamoaviy tabaqalanishda individuallikni qonun-qoidalarini tashkil etiladi va mustahkamlanadi. Bu qonun-qoida dastlab urf odatda shakllanadi. Din fizik bog'liqlik orqali belgilab berilgan, birdamlik esa to'g'ri jismoniy tajriba hisoblanadi. O'z qobig'i bilan kundalik hayotning dinga va hudoga shakl keltirilishi bilan chegaralangan ana'ana va urf-odat taqiqlangan. Bu chegaralanish urf-odat va amallarni ko'proq ado etishga ruxsat bergan, toki mistik birlashmalar muvaffaq qozonmagungacha.

Kundalik hayotga bu tajriba xotiralarini olib kirilishi, hayot haqiqatda qandayligini bizga eslatadi.

Din va urf-odatlar uzoq vaqtdan beri antropologlarni o'ziga jalb qilib kelgan, keng qamrovli amaliy shakllarni rasmiylashtirib kelgan. Hech kimga qarashli bo'lmagan jamiyatdagi ijtimoiy birlashuv muammosi evolyutsionizmga muhim ahamiyat kasb etgan.(garchi u ochiq ifoda etilmasa-da). Boshqalarning urf-odatlarini va ekzotik ramzlardagi chalkashliklar barcha antropologik tadqiqot bo'limlarining muhim nuqtasi hisoblanadi. Hozirda Dyurkgeym tahliliy birdamlikni taklif qilgandek tuyuladi, yana hamma qiziquvchilarga birgalikda olib kirilishni. Vazifasi ijtimoiy birdamlikni yaratish bo'lga jamoaviy tabaqalanishning o'zaro aloqalar «ekzotika» deb tushuniladi. Va din, ko'pchilik umumiy ekzotik voqealarning hammasi butun jarayon kechayotgan ratsional dinamika sifatida to'planadi.

Britaniya antropologlari XX asr boshida Dyurkgeymni qabul qilishganda, uning ishlarni keng yo'nalishda tadqiq etishgan, xususan, dini o'rganishda, qonunga asoslangan tizimlarda, qarindoshlik munosabatlarida. Haqiqatda ham Dyurkgeym tuzilmaviy-funksionalizm asoschisi sifatida tasvirlangan, garchi bu Britaniya maktabi bo'lsa-da, Radklyff-Braun va uning talabalari tomonidan rivojlantirilgan. Biroq Dyurkgeym va Britaniya maktabi ijtimoiy voqea va unda qatnashadiga guruh vakillari butunlay betaraf tashkilotlar bo'lishiga rozi bo'lishgan. Dyurkgeymning «Sotsiologik metod qoidalarini» (1895) asarida ijtimoiy voqea, hodisa narsalardek o'rganilishi kerak va u individlarni ko'proq ishlab chiqarilgan narsa sifatida tasvirlagan. Uning zamondoshi Antropolog pansiontdagi eng yaxshi klassik sotsiologlardan biri Maks Veber bitta yo'ldan ko'ra ko'proq yo'llar orasidagi tafovutni ko'rsatgan.

Maks Veber obro'li va mashhur pruss oilasida tug'ilib-o'sgan. Berlin, Geydelberg, Gettingen Universitetlarida ta'lim olgan va Germaniya Akademik dunyosida yuksalgan. 1895-tilda 31 yoshida professor bo'lgan. Bir necha yillik izlanishlari natijasida Sharqiy Germaniya qishloq xo'jaligi muammolari va Rim imperiyasi qulashi kabi turli xol mavzularda o'rgangan ishlarini nashr qildirgan. Uni onasi qattiqqo'l, Calvinist uyida yashagan bo'lib, onasidan unga asketizm g'oyalari va aniq ish tartibi meros bo'lib qolgan, u o'zining akademik dunyosida amaliyotda ulardan foydalanilgan. 1898-yilda 3 yillik harakatlardan so'ng kuchli ruhiy tush-

kunlikni boshidan kechirgan, oradan 5 yil o'tgandan so'ng yana qayta ishlay boshlagan. Qayta tiklangandan so'ng darhol ko'pchilik tomonidan e'tirofga sazovor bo'lgan asarini, ya'ni «Protestantlik etikasi va kapitalizmning xarakterli xususiyatlari» (1904-05) asarini yozadi. Bu kitob yevropacha modernizatsiyani tarixiy ildizlarini tadqiq etadigan madaniy va iqtisodiy tarixiy ish edi. Veber munozara yuritgan – (Kalvinistlar va XVI-XVII asrlardagi boshqa Xristian puritanlari) hayotning ko'rinishi mukammal kapitalistning ko'rinishiga butunlay mos bo'lishi kerakligini aniq ifodalab berishgan. Kalvinistlar inson hayoti xudo tomonidan berilganligiga ishonishgan, yovuz kuchlardan xudoni o'zi himoya qilgan, ammo kim yoki nega bu ishni qilganligini tushunib yetish inson uchun qiyin bo'lgan. Kalvinlar xudosi sovuq va o'ta jiddiy bo'lgan. U o'ta itoatkorlikni talab qilgan, ammo uni sabablarini tushuntirib bermagan. Veberga qo'shimcha tarzda (biz u bu yerda shaxsiy tajribalaridan gapirayotganligini sezishimiz mumkin.) yuqoridagi fikrlar 2 ma'noda bo'lgan: birinchisi, qattiqqo'l tamoyilga qo'shilish, ikkinchisi, kalvinistlar hayotida chidab bo'lmas ziddiyatni yaratish. Bu masalalarning bitta yechimi topilgan, u ham bo'lsa tejamkor hayot tarzi bilan yo'g'rilgan qiyin ish ularni xudoning marhamatiga yetaklagan. Ular natijani yaratishda ishtirok etishgan, ammo mehnatlarini mevasini tatib ko'rishga yo'l qo'yilmagan.

Veberning g'oyasi doimiy emas, ya'ni kalvinizm kapitalizmni asosi edi. Kapitalizm nega rivojlandi degan masalalarda bir qancha sabablar bor edi va investitsiyani qayta jamlash Kalvinizmning bir tiyinga qimmat uydirmasi edi. Bu g'oya - Kalvinizm (va Protestantlikni yaxlit holda kengroq bilish) aniq mafkurani ta'riflagan, ya'ni kapitalistik etikani keragidan ham ortiqcha ta'riflagan.

Veberning Nemischa insoniyligi va tom manodagi ma'naviy bilimlarga katta e'tibor bo'lgan, germetlar (**hermeneutics**) madaniyatli ta'limning tabiiy komponentlari deb ta'riflangan. Germetet Shuki, begona madaniyatni ko'rinishini ta'riflash va tushunish bilimlari, inson yoki manba, ya'ni Veberni undagan harakatlardagi motivatsiyani qidirib topishgan, harakatni oddiy yo'li insonlarda qanday sezish kerak ekanligini shakllantirib bergan. Veber, yuqoridagi dunyoqarashdan kelib chiqadigan bo'lsak, u metodologik individualizmning dastlabki vakili edi. Uni qiziqtiradigan sistema yoki butunlik emas, balki fakt ya'ni individuallar biror ishni qilganlarida ularda o'shaishlarni qilish uchun sabablar bo'ladi.

Veberning sotsiologiyasi nemischa so'z Verstehen (tushunish) so'zi bilan bog'liq. Bu «TuShunilgan» va «Ta'kidlangan» sotsiologiya qaysiki, belgilangan motivlari orqali qiyin vaziyatlarda ham muammoni yechimini izlab topadi, unda muammo paydo bo'lganda tanlash huquqi bor, u uchun javob qaytarish tabiiy holat. TuShunish, bir so'z bilan aytganda, individual uchun dunyoning mohiyati nima va u mohiyatning qanday turlari bor degan g'oyani nazarda tutadi.

Veberning o'zi hamma holatdan yuqori narsa kuch deb tushunishini aytgan. Kuch Marksda ham asosiy mavzu bo'lgan (Dyurkgeym esa kuchni roli ahamiyatsiz bo'lgan), biroq bu ikkalasi kuchni turli xil ma'nolarni berishgan. Marks tariflagan kuch, ko'pchilik bilan bog'lagan holda ishlab topilgan mulkni boshqarishga asoslanadi. Kuch muhokama qilingan, chetlatilgan va jamiyat o'zgartirilgan, Maks va Veber esa to'la to'kis rozi bo'lishgan. Ammo, Marksga qo'shimcha tarzda o'zgarishlar individuallarni orttirilgan qiymatlari va maqsadlari uchun intilishdan emas, balki ijtimoiy tizimning berkitilgan chuqurliklaridagi sekin harakatlanuvchi tuzilmaviy ziddiyatlardan rivojlanadi. Marks kuchni xuddi mafkuraning pardasi ortida berkingan uning haqiqiy yuzi ananomik qudratdek kuchni ko'rgan. Veber qudratga erishishda individual strategiyani ta'siriga asoslangan.

Veber zamondoshlari va diffuttsionistlarga o'xshab, mavhumlikka, «tajriba-masofa» nazariy sxemasiga qarshi bo'lgan.

Mavzuga oid mustaqil ish topshiriqlari:

✓ G'arbiy Yevropada tarixiy antropologiyaning shakllanishiga hissa qo'shgan olimlar va ularning asarlarini taxlil qiling.

✓ Morgan ta'limotining antropologik tahlillardagi o'rni nimalarda deb bilasiz?

✓ Bastian, Taylor va boshqa antropologlar davrida Yevropada antropologiyaning rivojlanishi nimalarda aksedi?

✓ Antropologiya fanidagi asosiy tushunchalarni sanab bering?

3-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA MUAMMOLARNI TANLASH VA O'RGANISH METODOLOGIYASI

Mavzu rejasi:

1. Tarixiy antropologiyadagi tadqiqot metodlari.
2. Tarixiy antropologiyada tadqiqot metodlarini olib borishda e'tibor berilishi lozim bo'lgan jihatlar.

Metodologiya – tadqiqotchining nazariy va amaliy faoliyatini tashkil etish, tiklash tamoyillari va usullari tizimi hamda bunday tizim haqidagi ta'limot. Metodologiya metodlar haqidagi ta'limot yoki **yalpi-umumiy bilish metodi**, deb ham ta'riflanadi. Metodologiya metodlarga va umuman voqelikka **qanday yondashish yo'lini o'rgatadi**. Metodologiyaga ilmiy bilishning, voqelikni anglash va o'zgartirishning algoritmi sifatida ham qarash mumkin. Masalan, Yunonistonda geometriya yer maydonlarini o'lchashda normativ yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qilgan va geometriya ilmini falsafani o'rganish uchun **muhim metodologiya** deb bilishgan. Qadimgi yunon faylasufi Platon maqbarasiga kiraverishdagi eshikka «kimki geometriyani bilmasa, bizning oldimizga kirmasin» deb yozib qo'yilgan ekan.

Etnografiya tarixiy antropologiyani o'rganishning muhim metodologiyasidan biri hisoblanadi. Zero, antropologiya sohasida ishlash boshqa jamiyat zaminida faoliyat yuritishni talab qiladi. Mahalliy-madaniy muhit o'rab turgan sharoitda insonlar hayotini o'rganishda **etnografiya metodlaridan** foydalaniladi. Antropologlar ham etnograflar singari **turli jamoalarni tadqiq qilishadi**. Ular insoniy qarindoshliklarni mahalliy xalqning yashash sharoitini o'rgangan holda aniqlashadi. **Intervyu jadvallari** turli odamlardan kerakli ma'lumotlarni yig'ib yurgan etnograflar tomonidan tuziladi. Etnograflar mahalliy jamoa hayoti bilan bog'liq alohida muhitda maslahatchilar bilan birgalikda ishlashadi. Ular hayot, insoniy tajribalar, madaniy va ma'naviy o'zgarishlar jarayonidagi insonlarni o'rganadilar. **Genealogik ma'lumotlar** qardoshlik tamoyillari va ijtimoiy hayotni o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Arxeolog-antropologlar biroz boshqacharoq faoliyat yuritadilar. Oddiy qilib aytganda, ular ham mahalliy qazish ishlari, ham tizimli kuzatuv

istiqbollarini birlashtiradilar. Zamonaviy etnograflarga o'xshab, ular joylarning alohida va bo'lingan holatini emas, balki **butun bir katta ijtimoiy tizimlarni** o'rganishadi.

Antropologlar etnik majburiyatlarni o'zlarining o'qish sohaslarida, jamiyat va madaniyatda, inson ko'rinishlarida, boshqa ko'rinishlar va atrof-muhitga nisbatan anglashadi. An'anaga ko'ra, antropologlar **kichik jamiyatlarda**, ijtimoiylashgan **zamonaviy millatlar orasida** ham tadqiqotlar o'tkazishadi.

Antropologiya insonni o'rganuvchi boshqa fanlardan o'zining **qiyosiyli** va **keng qamrovliligi** bilan ajralib turadi. Antropologlar biologiya, til, madaniyat, o'tmishda va hozir ham mavjud bo'lgan jamiyatlarni tadqiq qiladilar. Bunda antropologiyaning etnik jihatlarini ham inobatga olinadi.

Jamiyatni o'rganishni boshlab berganlar orasida sotsiologiya va antropologiya fani asoschilaridani biri, fransiyalik olim **Emil Dyurkgeym** ham bor edi. Oddiy va murakkab tuzilgan jamiyatlar haqida mushohada yuritar ekan, u mahalliy Avstraliya xalqlarining yozma yodgorliklariga va zamonaviy xalqlarda namoyon bo'luvchi ommaviy fenomen (o'z joniga qasd qilish ko'rsatkichlari kabi)larni nazardan qochirmadi. Shu asnodan bora-bora antropologiya qadimiy jamiyatlarni, sotsiologiya esa zamonaviy jamiyatlarni tadqiq etishga ixtisoslashib bordi.

Tarixiy antropologiyada etnografiyaga xos dala tadqiqot ishlari-ni olib borish usullariga quyidagilar kiradi:

- kundalik faoliyatlarni bevosita kuzatish;
- turli xil darajadagi suhbatlar;
- genealogik usul;
- jamoaning hayot tarzi haqida maslahatchi bilan olib boriladigan faoliyat;
- ayrim odamlarning hayoti haqida batafsil muloqot qilish;
- etnografning shaxsiy kuzatishlari va xulosalari bilan qiyoslanishi mumkin bo'lgan mahalliy e'tiqodlar va qarashlarni aniqlash.

Turli xil muammolarga yechim topish uchun yo'naltirilgan tadqiqotlar:

uzoq muddatli tadqiqot – ma'lum bir hudud yoki makonni doimiy tadqiq etish; **guruh bo'lib tadqiqot olib borish** – ko'pchilikni tashkil qilgan etnograflar tomonidan olib boriladigan kuzatuv usuli.

Etnograflar kundalik hayotning turli taraflariga, fasliy jarayonlarga va g'ayrioddiy hodisalarga diqqat bilan yondashishlari taqazo etiladi. Ular o'zlari ko'rib turgan voqea-hodisalarni doimiy qog'ozga tushirib borishlari lozim. Etnograf dala ishini olib borar ekan, vaqt o'tgani sari dastlabki kun yoki haftada bo'lganidek, endi u atrofdagi jarayonlarga ajablanarli nigoh bilan qaramaydi. Muhitga moslashib boradi.

Ko'pchilik etnograflar o'z taassurotlarini **shaxsiy kundalik yoki xotira daftarlariga** yozib boradilar va bu kundalik esa rasmiy ko'rinishdagi dala taassurotlari daftaridan farq qiladi. Bu kabi xotira daftarlarida aks etadigan dastlabki taassurotlar keyinchalik **madaniy tafovutlarning** asosiy jihatlari ko'rsatib beradi.

Bunday jihatlarga hatto farqli hidlar, odamlarning shovqin-suronlari, ularning ovqat yeyishlari jarayonidagi og'izlarining holati va bir-birlariga qanday nigoh bilan qarashlari ham kirishi mumkin. Arzimas tuyuluvchi bu ko'rinishlar g'oyatda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular **Bronislav Kasper Malinovskiy** (1884–1942) iborasi bilan aytganda, «mahalliy hayotning va alohida kishi faoliyatining tassavvur qilib bo'lmaz xususiyatlaridan iborat»dir. Bu kabi fundamental jihatlarni mahalliy odamlar tabiiy ko'rinishlar sifatida qabul qiladilar. Bu kabi jihatlari ular uchun aslida gapirishga ham arzimaydigandek tuyulsa-da, lekin antropologning o'rganmagan ko'zi bunday g'ayrioddiy ko'rinishlarni tezda ilg'ab oladi va bu holatlar bilan yaqindan tanishish natijasida ularni yaxshiroq tushunish imkoniga ega bo'ladi. Dastlabki taassurotlar g'oyatda qimmatli bo'lib, bu imkoniyatni qo'ldan boy bermaslik uchun kuzatuvchilardan birinchi navbatda **diqqat bilan kuzatish** va o'z taassurotlarini **tartib bilan qog'ozga tushirib borish** talab etiladi.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Metodologiya deganda nimani tushundingiz? Tadqiqotchining nazariy va amaliy faoliyatini tashkil etishda uning roli nimalardan iborat?
- ❖ Nima uchun tarixiy antropologiyada muammolarni tanlash va o'rganish metodologiyasida aynan etnografiya metodlaridan foydalaniladi?
- ❖ Tarixiy antropologiyaning qiyosiylik va keng qamrovlilik xususiyati haqida qanday ma'lumotlarga egasiz? Ularni izohlab bering.

Etnograflar **laboratoriya kataklaridagi hayvonlarni** o'rganmaydilar. Psixologlarning kaptarlar, jo'jalar, dengiz cho'chqasi va kalamushlar ustida olib boradigan tadqiqotlari etnografik tadqiqotdan tubdan farq qiladi. Antropologlar tadqiqot qilinayotganlarni boshqarmaydilar yoki ularning ma'lum bir sharoitga qanday javob berishlarini o'rganmaydilar. Ular tilsiz buyum yoki jonzotlarni tadqiq etmaydilar, ularning **tadqiqot markazida** inson zoti turadi. Etnograflar ham o'rganish jarayonida ularidan o'z bilganlaricha foydalanmaydilar, inson muhitini boshqarmaydilar yoki sinov tariqasida ma'lum faoliyatlarni keltirib chiqarmaydilar. Ular mezbonlar (o'zga madaniyat vakillari) bilan **ishchanlik ruhidagi do'stona aloqa o'rnatishga** harakat qiladilar. Etnografiya olib boradigan odatiy tadqiqot usullaridan biri **bevosita qatnaShuv** deb nomlanadi. Bu o'rganilayotgan jamoa bilan birgalikda yashash va uning bir qismiga aylanish degan ma'noni anglatadi. Inson zoti boshqalar bilan birga yashar ekan, **butunlay befarq kuzatuvchi** bo'la olmaydi.

Antropologlarning keng ko'lamli jamiyatlarda tobora ko'proq izlanish olib borishlari natijasida etnografiya va kuzatuv tadqiqotlarini birgalikda olib borishning **yangi usullari** paydo bo'ldi. Kuzatuv tadqiqotida odatda katta aholi orasidan **tadqiqot ostidagi aholi guruhi** tanlab olinadi. Turli xil qatlamlarni o'z ichiga olgan to'g'ri tanlangan guruhni o'rganish natijasida yirik aholi bo'yicha aniq tasavvurga ega bo'lish mumkin.

Kichikroq jamiyatlarda etnograflar mahalliy xalqni yaxshiroq biladilar, lekin jamiyatning yirikligi va murakkab tuzilishi sharoitidagi kuzatuvning ko'proq kishini qamrab olishdan boshqa afzalligi mavjud emas. Kuzatuv tadqiqotini olib boruvchilar tadqiqot doirasida odamlarni **respondentlar** deb ataydilar. Ya'ni, ular tadqiqot davomida savollarga javob beruvchilardir. Ba'zida ular tadqiqotchi tomonida **alohida intervyu vositasida** o'rganiladi. Ba'zida esa dastlab uchraShuvdan so'ng respondentlardan savolnomalarni to'ldirishlari talab qilinadi. Ayrim hollarda esa savolnomalar xolis tanlangan odamlarga pochta orqali yuboriladi yoki talabalar odamlar bilan muloqot olib boradilar, telefon orqali bog'lanadilar.

Antropologning **bosh axloqiy mas'uliyati**, ular o'rganayotgan odamlar jonzotlar yoki buyumlar emas, balki bashariyatning bir bo'lgi

ekanligini umatmasliklaridadir. Har qanday mas'uliyat, javobgarlikning buzilishi tadqiqot olib borishni to'xtatishga olib kelishi mumkin. Bu kabi bosh axloqiy mas'uliyatlar quyidagilarda o'z ifodasini topgan: zarar yetkazmaslik va noo'rin ish qilmaslik; insonlar va primatlarning mavjud holatlarini hurmat qilish; arxeologik qoldiq yoki tarixiy hujjatlarni saqlab qolish; tadqiqotda qatnaShuvchilar bilan har tomonlama manfaatli aloqalarni o'rnatishga harakat qilish.

Aloqalar o'rnatuvchi antropologdan ochiq va samimiy bo'lishi talab etiladi. Shu bilan birga antropologlar aloqalardagi chegaralarni o'zaro o'rnatib olishlari kerak.

Antropologlar alohida shaxslar, guruhlar yoki madaniy hamda biologik buyumlarni **suiiste'mol qilmasliklari** kerak. Tadqiqotchilar o'zlarini olib borayotgan jamiyat oldidagi burch va mas'uliyatlarini anglab yetishlari lozim. Ular tadqiq etilayotgan odamlar bilan birgalikda ish olib borishga majburdirlar.

Antropologlar tadqiqot davrida axloqiy jihatdan favqulodda noqulay sharoitga tushib qolishga tayyor turishlari kerak. Antropologlar o'z ilmiy sohalari, ilmning ijtimoiy hayotga hamohang bo'lishi va yaxshi qabul qilinishi uchun javobgardirlar. Ular yolg'on da'volar yoki muhojirlik tushuncha hosil qiladigan gaplardan o'zlarini tiyishlari shart. O'z tadqiqotlarini **ilmiy jihatdan isbot qiladigan asoslar** keltirishlari, uni soxtalashtirmasliklari talab qilinadi. Shu bilan birga o'zgalarning tadqiqotlariga xayrixox bo'lishlari, ularga to'sqinlik qilmasliklari ham muhim.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Etnograflar tomonidan amalga oshiriladigan bevosita qatnaShuv tadqiqot usulidan antropolog olimlar qay darajada foydalanishadi?
- ❖ Biror tadqiqotda respondent sifatida ishtirok etganmisiz, yoki Sizda fanga oid qaysi mavzulardagi tadqiqotlarda respondentlik qilish istagi mavjud?
- ❖ Tadqiqotlar jarayonidagi antropologning bosh axloqiy mas'uliyatiga yuqorida qayd etilganlardan tashqari yana nimalar kirishi mumkin?

Mavzuga oid mustaqil ish topshiriqlari:

- ✓ Antropologlar tomonidan qardoshlik tamoyillari va insonlarning ijtimoiy hayotini o'rganishda genealogik ma'lumotlarning o'rni va ahamiyati.
- ✓ Tarixiy antropologiyada muammolarni aniqlash, tanlash va o'rganish metodologiyasida inson etnik jihatlarining roli.
- ✓ Tarixiy antropologiyaning etnografiyaga xos dala tadqiqot ishlarini olib borish usullari va ularning ahamiyatlilik darajasi.
- ✓ Tarixiy antropologiyada turli xil muammolarga yechim topish uchun yo'naltirilgan muddatli tadqiqotlar va ularning turlari.
- ✓ Vaziyat va muhitdan kelib chiqqan holda kichik kuzatuv tadqiqotini amalga oshirish va uning natijalari yuzasidan xulosa tayyorlash.

Seminar savollari:

1. Fandagi metodologiya tushunchasining lug'aviy va ilmiy ta'rifi, tarixiy antropologiya fanining metodologik asoslari nimalardan iborat?
2. Tarixiy antropologiyada fanga oid dolzarb muammolarni to'g'ri aniqlash, tasniflash va tanlay bilish yo'llari haqida nimalarni bilasiz?
3. Tarixiy antropologiyada aniqlangan dolzarb muammolarni tizimli o'rganish metodologiyasi deganda nimani tushunasiz?
4. Tarixiy antropologiyada etnografiyaga xos dala tadqiqot ishlarini olib borish usullariga nimalar kiradi? Ularning mazmuni nimalardan iborat?
5. Tarixiy antropologiyada tadqiqot metodlarini olib borishda e'tibor berilishi lozim bo'lgan jihatlar qaysilar?

Quyidagi qo'shimcha adabiyotlarga diqqat qiling!

- **Grieger P.**, La characterologie ethnique. Approche et comprehension des peuples, P., 1961;
- Handbook of social and cultural anthropology, ed. J. J. Honigmann, Chi., 1973.
- Jubile du Centenaire de la Societe d-Antropologie de Paris, P., 1959;
- **Martin D.**, Lehrbuch der Antropologie in systematischer Darstellung, 3 Aufl., Bd 1-2, Stuttg., 1956-60;
- **Montagu A.**, An introduction to physical anthropology, 3 ed., Springfield, 1960.

- **Popper K. R.**, The logic of scientific discovery, L., [1959];
- **Bromley Yu. V.**, Etnos i etnografiya, M., 1973.
- **Bunak V. V., Nesturx M. F., Roginskiy Ya. Ya.**, Antropologiya. Kratkiy kurs, M., 1941;
- **Porshnev B. F.**, Sotsial'naya psixologiya i istoriya, M., 1966;
- **Roginskiy Ya. Ya., Levin M. G.**, Antropologiya, 2 izd., M., 1963;
- **Shpet G. G.**, Vvedenie v etnicheskuyu psixologiyu, v. 1, M., 1927;
- **Shtoff V. A.**, Vvedenie v metodologiyu nauchnogo poznaniya, L., 1972.

4-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA ZAMONAVIY YO'NALISHLAR

Mavzu rejasi:

1. Tarixiy antropologiyada zamonaviy yo'nalishlarning vujudga kelishi.
2. Lesli Uayt konseptual yondoShuvlarida tarixiy antropologiya taraqqiyoti.
3. Germevntik yo'nalish – tarixiy antropologiya taraqqiyotining istiqboli.
4. Zamonaviy tarixiy antropologiyada postmodernizmning o'rni va ahamiyati.

9-rasm. Klod Levi-Stross

Keyingi yarim asr davomida tarixiy antropologiya fanida ko'plab **yangi nazariy-metodologik qarashlar** hamda g'oyalar paydo bo'ldi. Shubhasiz, bunday qarashlarning paydo bo'lishi dunyo miqyosidagi siyosiy jarayonlarning o'zgarishi bilan bog'liq. Bu davrda Yevropa antropologlari tomonidan bir qator **yangi nazariyalar** yaratildi. Ayniqsa, ikkinchi jahon urushidan so'ng mustamlakac-

hi imperiyalarning yemirilishi antropologiya taraqqiyotiga sezilarli ta'sir qildi. Aynan Shu davrda Yevropa antropolog-etnologlari tomonidan antropologiya-etnologiya sohalarida bir qator yangi yo'nalishlar ishlab chiqildi. Jumladan, mashhur fransuz olimi **Klod Levi-Stross** (1908–2009) ning **strukturaviy antropologiya** maktabini misol tarzida keltirish mum-

kin. Levi-Stross XX asr jahon antropologiyasi fanining klassiklaridan biri bo'lib, uning nazariy-metodologik qarashlari o'ziga xosligi va ilmiyligi bilan antropologiya fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shdi.

Ingliz olimi **Maks Gyulkman** (1917–1975) tomonidan «neofunksionalizmning Manchester maktabi» nomi ostida mashhur bo'lgan yo'nalishga asos solindi. **Rodni Nidxem** (1923–2006) tomonidan **ijtimoiy strukturalizmning** yangi konsepsiyasi yaratildi. Fransuz etnologlari **XX asr ikkinchi yarmidan** boshlab, ma'lum ma'noda Levi-Stross qarashlari ta'sirida bo'lishlariga qaramay, **Moris Godile, Klod Melissolar** tarixiy materializmga asoslangan qarashlarni shakllantirishga harakat qildilar. Ammo ikkinchi jahon urushidan so'ng yirik mustamlakachi davlatlarda antropologiyaga bo'lgan qiziqishning pasayishi, o'z navbatida, antropologik tadqiqotlarga ajratiladigan mablag'ning kamayishiga olib keldi.

Niderlandiyada antropologiyaga **amaliy qiziqishning zaiflashuvi** sababli, bir qator ilmiy tadqiqot institutlari yopildi. Buyuk Britaniya va Fransiyada esa antropologiyaning fanlar tizimidagi mavqeyi pasaydi. Biroq, bu Yevropa mamlakatlarida tarixiy antropologiya fani butunlay inkor etildi, degani emas. Keyingi davrda Yevropa olimlari tomonidan antropologiya sohasida bir qator yangi nazariyalar yaratildi. **XX asrning 50-yillaridan** boshlab AQSHda antropologiya **madaniy antropologiya** nomi ostida nihoyatda rivojlandi hamda u o'z ta'sirini Yevropaga ham o'tkazdi. Bu davrda AQSHda mazkur fanga qiziqishning ortishiga ikki xil sababni ko'rsatish mumkin: birinchidan, AQSHda madaniy antropologiya talabalarning umumiy ta'lim olishlarida muhim rol o'ynagan ijtimoiy-gumanitar fan hisoblangan, ikkinchidan, ikkinchi jahon urushidan so'ng jahon siyosiy maydonidagi vaziyatning o'zgarishi AQSHda antropologiya fani taraqqiyotiga ma'lum ma'noda ijobiy ta'sirini o'tkazgan. Amerikalik olimlar tomonidan uchinchi dunyo mamlakatlariga tavsiya qilingan **madaniy relyativizm konsepsiyasi** dunyoning yangi tartib qoidasi sifatida qabul qilindi.

XX asrning 40–50-yillarida Amerika va Yevropa tarixiy antropologiyasida **Yevropa etnosentrizmini** targ'ib qiluvchi yangi maktab shakllandi. Bu maktab vakillari Yevropadan boshqa madaniyatlarni qoloq va yovvoyiroq deb hisoblaganlar. Bu nazariya **Frans Boas** (1858–1942) tomonidan ilgari surilgan bo'lib, uni **Melvill Xerstkovits** rivojlantirgan.

XX asrning 40-yillariga kelib, tarixiy antropologiyada evolutsion nazariya isloh qilinishi natijasida **neoevolutsionizm** g'oyasi vujudga keldi. Klassik evolutsionizmning sodda to'g'ri chiziqiligininkor etuvchi yangi yo'nalish tarafdorlari «evolutsiya» atamasini turlicha izohlaganlar. Ushbu atamani tushunish bo'yicha u yoki bu nazariy xulosalarni ilgari surganlar. Shu o'rinda, yangi evolutsionizm g'oyasi tarafdorlarining ko'pchiligi universal tarixiy qonuniyatni tan olmaydilar, Shuning uchun ular «evolutsiya»ni ma'lum bo'lmagan sabablarga ko'ra **insoniyatning doimiy rivojlanishi** sifatida izohlaydilar. Madaniyatning bir chiziqdagi taraqqiyoti g'oyasi o'rnida neoevolutsionistlar bir necha: umumiy va xususiy taraqqiyot nazariyasi, mikro va makro jarayonlar nazariyasi, madaniy dominantlik qonuni, taraqqiyot imkoniyati qonuni va boshqalarni ishlab chiqdilar. O'z tadqiqodlarida ular insoniyat tarixini **ko'pchizikli yopiq tizimlar taraqqiyoti yig'indisi** sifatida ko'rsatib, ko'pchizikli insonning ekologik muhitga moslashuvi natijasi sifatida izohladilar.

O'ylab ko'rib, fikr yuritib!

- ❖ Nima sababdan mustamlakachilik imperiyalarining yemirilishi tarixiy antropologiya taraqqiyotiga sezilarli ta'sir qilgan?
- ❖ XX asrning 50-yillaridan boshlab AQSHda antropologiya nega aynan madaniy antropologiya nomi ostida rivojlandi?
- ❖ Madaniy dominantlik (ustun kelishlik, ustun turishlik) qonuni deganda nimani tushunasiz? Fikringizni antropologik tahlillar asosida izohlang.

10-rasm. Lesli Uayt

Neoevolutsionizm g'oyalari AQSHda alohida o'rin tutib, kulturolog va etnolog **Lesli Alvin Uayt** (1900–1975) asarlarida o'z ifodasini topgan. Madaniyat haqidagi g'oyalar va umumiy konsepsiyalarini Uayt «**Madaniyat haqida fan**» (1949), «**Madaniyat evolutsiyasi**» (1959) va «**Madaniy tizimlar tushunchasi – qabilalar va millatlarni tushunish kaliti**» (1975) fundamental asarlarida bayon etgan.

Uayt o'z konsepsiyasi asosida ijtimoiy-madaniy hodisalar va jarayonlarni tadqiq qilishda faqat ikki tadqiqot usuli: **tarixiy va funksional tadqiqot usullari** mavjud bo'lishiga qarshi chiqadi. Bunda birinchisi katta ijtimoiy ahamiyatga ega hodisalarni taxlil qilsa, ikkinchisi madaniy hodisalar, jarayonlarning umumiy xususiyatlarini, ularning xronologik ketma-ketligidan qat'i nazar o'rganilishini anglatar edi. Ularning o'rniga amerikalik olim madaniy jarayonlarning **uch turini**, uni tadqiq etishning yana Shuncha usulini amaliyotga joriy etish lozim deb hisoblaydi. U vaqtli jarayonlar, xronologik ketma-ketlikdagi muhim voqealar – **tarix tomonidan o'rganilishi**; madaniy taraqqiyotning funksional jihatlari – **funksional tahlil chegaralarida tadqiq qilinishi**; vaqtli jarayonlardagi madaniy hodisalar vaqtli ketma-ketlikda – **evolutsion metodda ko'rilishi** kerakligini ilgari suradi.

Uaytning fikricha, evolutsiya mavjudlikning uch asosiy shaklining yaxlitlikdagi taraqqiyoti bo'lib, bu jarayonda bir shakl ikkinchisidan xronologik ketma-ketlikda o'sib chiqadi. Har bir shakl o'z navbatida madaniyatning turli elementlari yig'indisidan tashkil topadi. Uayt bo'yicha madaniyat mustaqil tizimni tashkil etib, uning maqsadi va vazifasi – insoniyat uchun hayotni xavfsiz va qulay qilishdir. U o'z hayotiga ega, o'z prinsip va qonuniyatlari tomonidan boshqariladi. Asrlar davomida u shohlarni tug'ilganidan o'z bag'riga olib, ularni o'z fikri, xulqi, tasavvuri va munosabatlariga ega shaxslarga aylantiradi.

Lekin Uaytning yozishicha, har qanday taraqqiyotning o'lchovi va manbasi **energiya (quvvat)** hisoblanadi. Barcha tirik mavjudotlar kosmosning erkin energiyasini o'z tanalaridagi hayotiy jarayonlarga xizmat qiladigan quvvat turlariga aylantiradi. O'simlikka quyosh energiyasi o'sish, qayta yaralish, hayotini saqlash uchun zarur bo'lgani singari, insonlar ham yashash uchun quvvat olishlari shart. Bu to'lig'icha madaniyatga ham ta'luqlidir. **Har qanday madaniy harakat energiya sarflashni talab etadi.** Madaniyatning yuksak omili va belgisini aniqlovchi vosita uning quvvat bilan ta'minlanish darajasidir. Madaniyatlar foydalanayotgan quvvati miqdori bilan farqlanib, madaniy taraqqiyot darajasi aholi jon boshiga yil davomida ishlatilgan quvvat miqdori bilan o'lchanishi ham mumkin. Taraqqiy etmagan madaniyatlarining faqat inson kuchiga nisbatan rivojlanganlari esa shamol, bug', atom quvvatidan foydalanadi. Shu tariqa Uayt madaniyat evolutsiyasini ishlatiladigan quvvat miqdori-

ning o'sishi, butun madaniy evolutsiya mazmun-mohiyatini esa **insonning dunyoga moslashuvini takomillashtirish** bilan bog'laydi.

Uayt konsepsiyasida **ramzlar nazariyasi** muhim o'rin egallaydi. Olim madaniyatni **ekstrasomatik** (noan'anaviy) an'ana sifatida belgilab, unda ramzlar yetakchi rol o'ynashini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ramziy hulq-atvor, madaniyatning asosiy belgilaridan biridir, chunki ramzlardan foydalanish insonning asosiy o'ziga xosligidir. Ramzni Uayt so'z bilan shakllangan g'oya hisoblab, uni inson tajribasini tarqatish va davom ettirish imkonini beradigan **vosita** sifatida izohlaydi.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Nega Lesli Uayt ijtimoiy-madaniy hodisalar va jarayonlarni o'rganishda faqat ikkita tadqiqot usulidan foydalanishga qarshi chiqadi?
- ❖ Lesli Uaytning: «Madaniyatning maqsadi va vazifasi – insoniyat uchun hayotni xavfsiz va qulay qilishdir», degan fikriga qo'shilasizmi? Nima uchun?
- ❖ Nima sababdan Lesli Uayt butun madaniy evolutsiya mazmun-mohiyatini insonning dunyoga moslashuvini takomillashtirish bilan bog'lagan?

Keyingi o'n yilliklarda Amerika etnologlari orasida **Klifford Girs** (1926–2006) va **Rixard Tyorner** (1920–1983) qarashlari asosida shakllangan yangi **germenivtik** (izohlovchi, talqin etuvchi) yo'nalishi ancha mashhur bo'lib bormoqda. Mazkur yo'nalish tarafdorlari asosan **ijtimoiy kommunikatsiyada** ramzlar va ramzlarning zamonaviy madaniyatlardagi ma'naviy-axloqiy ahamiyatini tadqiq qilishni maqsad qilib olganlar. Bu borada Tyorner ramzlarning **pragmatik aspektiga** ko'proq e'tibor qaratadi va ramzlar ijtimoiy jarayonlarda faol kuch tarzida namoyon bo'ladi, degan xulosaga keladi.

Tyornerdan farqli ravishda Girs ramzlarning ijtimoiy hayotdagi o'rni va ularning inson hissiyoti va ruhiyatiga bo'lgan ta'sirini muhim deb hisoblaydi. Girs etnologlar **empirik (tajribaga asoslangan) ma'lumotlarni tahlil qilish** bilangina cheklanib qolmasdan, mazkur madaniyat sohiblarining qarashlari va harakatlari tub mohiyatini aniqlashlari zarur degan g'oyani ilgari surgan.

Olim o'z g'oyalari **alohida yopiq tizim** sifatida qarab, **interpretativ antropologiya** yo'nalashida ularni o'qishga, taxlil qilishga, matnlar tarzida izohlashga intilgan. Interpretativ antropologiyaga manifest bo'lgan asarlaridan birida ham Girs antropologlarga empirik ma'lumotlarni tavsiflash bilan cheklanmasdan, mazkur madaniyat taShuvchilarining fikr va faoliyat asosidagi chuqur jihatlarini tadqiq qilishni taklif qiladi.

Zamonaviy manzaralarda tarixiy antropologiyaning XXI asrdagi rivojlanishi haqida so'z borar ekan, g'arb olimlari **germenevtik antropologiya** taraqqiyoti istiqbolini bashorat qilmoqdalar. Ushbu yo'nalish vakillari germenevtik antropologiyada «**madaniyat obyektini tadqiq qilish subyekti asosan yevropaliklar bo'lishi lozim, yevropalik bo'lmagan jamoalar faqatgina tadqiqot obyektini bo'lishi mumkin**», degan g'oya asosida shakllangan yevrosentrizm g'oyasidan butunlay voz kechdilar. Alohida madaniyatlarning o'zaro ta'sir va yaqinlashuv jarayoni ularni tobora yaxlit global madaniyat tizimiga aylantirib bormoqda. Zero, boshqa madaniyatlarni faqat tadqiqot obyektini sifatida emas, madaniy-tarixiy jarayonlarning teng huquqli a'zolari deb tan olgan, boshqacha hayot tarzi, qadriyatlar va fikrlarining muhim ahamiyatga ega ekanligini tushunib, ijtimoiy va madaniy aloqalarning ikkinchi darajali ekanligini anglagan antropologiya yo'nalishlari taraqqiyot istiqboliga ega bo'ladi. Har qanday holatda ham, Shuni ta'kidlash mumkinki, yevrosentrizm zamonaviy antropologiyada **o'z mavqeyini yo'qotdi**. Yagona yevrosentristik nazariya o'rniga antropologiyada **plyuralizm asosidagi** turli nazariy yo'nalishlar shakllandi.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Ramzlarning **pragmatik aspekti** (amaliyotda insonga nima ko'proq foyda bersa, o'shanga ko'proq ahamiyat berish nuqtayi nazari)ga qo'shilasizmi?
- ❖ Interpretativ (izohlovchi) antropologiya deganda nimani tushundirgiz? U tarixiy antropologiya rivojida qanday ahamiyat kasb etdi?
- ❖ «Yevropalik bo'lmagan jamoalar faqatgina tadqiqot obyektini bo'lishi mumkin» degan g'oya asosida shakllangan yevrosentrizm g'oyasidan butunlay voz kechilishi tarixiy antropologiya taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib dunyoning turli mamlakatlarida tadqiqotlar olib borayotgan etnologlar orasida informatsion, intellektual va tashkiliy aloqalar kuchaydi. Etnik chegaralar va milliy ilmiy maktablar turfa xilligiga qaramay, ilmiy maktablar rivojlanmoqda. Aynan mana Shunday maktablardan biri bu – **postmodernizm**dir. Postmodernizm tushunchasi ilk bora **XX asrning 60-yillarida** me'morchilikda qo'llanilgan va Shundan boshlab zamonaviy dunyo (modern) inqirozi bilan bog'liq intellektual harakatni anglatuvchi yo'nalish tarzida keng qo'llanilgan. Fanda postmodernizm avvalo yaqin vaqtlargacha ustuvor bo'lib turgan ilmiy-metodologik yo'nalish va dunyoqarashni **tanqid qilishni anglatadi**.

Postmodernizm g'oyasi Amerika tarixiy antropologiyasida ayniqsa mashhur bo'lib, bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan mutaxassislar mazkur oqimni **tanqidiy antropologiya** deb yuritadilar. Qisqa qilib uning mohiyatini quyidagilarda bayon qilish mumkin:

❖ **Madaniy (ijtimoiy) antropologiya** qat'iy ma'nodagi fanni anglatuvchi atama emas, balki badiiy ijod mahsuli bo'lib, ko'plab antropologlar o'zlarining tadqiqotlarini ilmiy asosda tasdiqlamaydilar. Balki badiiy uslubni qo'llagan holda o'quvchini ishontirishga harakat qiladilar. Chunonchi, aynan mazkur yo'nalishda bajarilgan tadqiqotlardan biri tarzida Klifford Girsning «**Hayot va turmush antropolog muallif nazdida**» (1988) nomli kitobini misol sifatida keltirish mumkin. Kitob muallifi B.Malinovskiy, R.Benedikt, K.Levi-Stross kabi fanning klassiklari bo'lgan yirik olimlarning mualliflik uslublarini tahlil qilish asnosida ularning ko'plab «kashfiyotlari»ni **badiiy konstruksiya mahsuli** tarzida baholaydi.

❖ Antropolog-etnolog dala tadqiqotlari jarayonida maxsus ilmiy moslama yordamida mavjud voqelikka aniq tashhis qo'yish imkoniyatiga ega emas. Har bir tadqiqotchi avvalo inson sifatida o'zga madaniyat vakillari orasida ko'rgan-kechirganlarini va kuzatganlarini o'z madaniyatidan kelib chiqib tahlil qiladi. Ushbu muammo tufayli zamonaviy xorij antropologiyasida juda ko'plab adabiyotlar yaratilib, bular sirasiga **Jon Van Maanenning «Dala hikoyalari. Etnografiya yozuvlari haqida»** (1988), **Pol Rabinovning «Marokashdagi dala ishlari haqida mulohazalar»** (1977) kabi asarlarini kiritish mumkin.

XX asrning 90-yillariga kelib ko'plab g'arb olimlari postmodernizm o'zining «jo'shqin» tanqidlari bilan asrlar davomida fanda ustuvor bo'lib kelgan ustunlarga jiddiy zarar keltirishini va hatto uni yo'qotib yuborishi mumkinligini e'tirof qildilar.

Bugungi kunga kelib, tarixiy antropologiyaning rivojlanishi va uning boshqa fanlar bilan aloqalari sababli yangi **etnoiqtisodiyot, etnometodologiya, etnopsixologiya, etnolingvistika** kabi yo'nalishlar paydo bo'lmoqda. Tarixiy antropologiya va antropologiyada ko'proq insoniyat va uning madaniyatini tadqiq qilishga va ularni ilmiy tahlil etishga e'tibor qaratilmoqda.

XXI asr boshlariga kelib dunyoning etnik manzarasi keskin tarzda o'zgarib borishi tadqiqotchi olimlarni antropologiyaning **tadqiqot obyekti** muammosiga yana qayta murojaat qilishlariga sabab bo'lmoqda. Yevropa va Shimoliy Amerikadagi turli muammolarni paydo qilgan ko'psonli diasporalar, emigrantlar va qochoqlar (migrantlar) rivojlangan davlatlarning etnik tarkibini jiddiy o'zgartirib, mahalliy **avtohton etnoslar** orasidagi kamsonli etnik jamoalar sifatida mustahkam mavqe topishiga olib keldi. Bu holat esa Yevropa Ittifoqida qator yangi millatlar muammolarining paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Natijada ayrim Yevropa mamlakatlarida so'nggi o'n yillar davomida izchil amal qilib kelingan **multikulturalizm** siyosati tanqid ostiga olinmoqda.

Xullas, zamonaviy tarixiy antropologiya fani «postmodernizm» falsafasiga asoslangan bo'lib, bunda asosiy e'tibor ijtimoiy guruhlar orasidagi jarayonlarga qaratilmoqda. Shuningdek, fanda **lokal va global jarayonlarni** o'rganishda tadqiqotchilar tomonidan tanqidiy tanlanish, ya'ni jamiyat hayotidagi barcha jarayonlarni emas, balki etnos va turli tuman madaniyatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda eng muhim deb hisoblangan ko'rinishlar bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Boshqacha aytganda, so'nggi yillarda bajarilayotgan tadqiqotlarda asosiy e'tibor **insoniyatning rivojlanish bosqichlari**, ya'ni paydo bo'lganidan to hozirgi kunga qadar bo'lgan tarixiy davrning global miqyosdagi tavsifi emas, balki **muammoviy tanlanish asosidagi tadqiqotlarga** ko'proq e'tibor berilmoqda. Demak, yuqoridagi mulohazalarga

11-rasm. Jon Maanen

yakun yasab umumlashma tarzida Shuni ta'kidlash mumkinki, postmodernizm g'oyasi bilan boyitilgan tarixiy antropologiya fanining bugungi kundagi asosiy vazifasiga etnomadaniy munosabatlarni hosil qiluvchi **etnosni va etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilish** kiradi. Tadqiqotchilar oxirgi paytlarda etnik madaniyatlarga va ularning lokal xususiyatlariga, odamlarning kundalik turmush tarzi va madaniyatiga ko'proq e'tibor qaratmoqda. Eng muhimi hozir bajarilayotgan ko'plab etnologik tadqiqotlar amaliyotda qo'llanilmoqda va rivojlangan mamlakatlarda bajarilayotgan ilmiy tadqiqotlarning aksariyati jamiyat hayotida aynan muhim va eng dolzarb deb e'tirof etilgan **ijtimoiy muammolar doirasida amalga oshirilayotganligi** yuqoridagi aytilganlarni tasdiqlaydi.

Tarixiy antropologiyada mikrotarix yo'nalishi

1. Tarixiy antropologiyada yangi yo'nalishlarning vujudga kelishi.
2. Mikrotarix haqida ma'lumot.
3. J. Levining «Nomoddiy meros: XVIII asrda Pyemontlik tabib karerasi» asari tahlili.

*Mikrotarix mayda-chuyda narsalarga qarash emas,
balki tafsilotlarni ko'rib chiqishdir.
J.Levi.*

XX asrning 70-80-yillarida tarixiy antropologiya bir qancha mamlakatlarda rivojlanishi sekinlashdi. 90-yillarda Fransiyada tarixiy antropologiyani tanqid qilish kuchayadi, fanni o'rganish, unga qiziqish pasayib ketadi. Lekin, Y.I.Bessmertniyning fikricha, bu jarayon global xarakter kasb etmadi, ko'pgina mamlakatlarda tarixiy antropologiyaga qiziqish o'sdi, bu jarayon orqali ba'zi mamlakatlarda tarixiy antropologiyaning yangi yo'nalishlari paydo bo'ldi (Germaniya, Italiya, Ispaniya, Rossiya va boshqa mamlakatlarda).

Bu rivojlanish natijasida tarixiy antropologiyaning o'rganilish geografiyasi kengaydi, tadqiqot maydoni oshdi. Ko'pgina mamlakatlarda turli zamonaviy yonalishlar, jumladan, AQShda yangi madaniy tarix (new cultural history), Italiyada mikrotarix (so'nggi vaqtlarda boshqa ko'pgina

mamlakatlarga ham tarqaldi), Germaniya, Avstriya, Shveysariyada «Alltagsgeschichte yo'nalishlari paydo bo'ldi. Bundan tashqari, turli mamlakatlarda inson tanasi tarixi, siyosiy madaniyat atamaları ham tarixiy antropologiyada ishlatilmoqda va bir qator mutaxassislar bu atamalarni ham tarixiy antropologiyada yangi yo'nalishlardan deb e'tirof etishgan.

Mikrotarix-tarixiy fanlaridagi yo'nalishlardan biri bo'lib, u kichik hududlar va kam sonli aholi (shaharcha, qishloq yoki oddiy oila) orqali o'tmishdagi oddiy odamlar hayoti va fikrlashini o'rganib, o'rganilayotgan davrga ma'lum bir nuqtayi nazardan turib baho beradi. Mikrotarix oddiy, xususiy hodisalarni o'rganib, Shu orqali ma'lum davr jamiyatini o'rganishni maqsad qiladi. Ilk bor mikrotarix atamasi 1960-yilda Fernan Brodel tomonidan ishlatilgan. Brodel bu atamani dastlab salbiy ma'noda qo'llagan bo'lib, u mikrotarixni mayday-chuydalar bilan Shug'ullanuvchi tarix deb atagan. 60-yillar oxirida meksikalik tadqiqotchi L.Gonsalez-Gonsalez o'zining qishlog'I haqida yozgan kitobini aynan Shu atama bilan nomlaydi. 70-yillarga kelib, bir qancha italyan tarixchilari (Levi, Ginzburg) tomonidan mikrotarix fanda yangi yo'nalish deb baholandi va butun dunyoga Shu nom bilan tarqaldi.

Mikrotarixchilar Italiyada chop etiladigan Guaderni Storici jurnali orqali o'z yo'nalishlari mohiyatini yoritib borishdi. 1981-yildan boshlab Turindagi «Eynaudi» nashriyoti mikrotarix bo'yicha kitoblarni chop eta boshladi. Ma'lumot o'rnida aytish mumkinki, 90-yillar o'rtalarida bu kitoblar 20 tomlik qilib nashr etildi. Mikrotarix yo'nalishi tarafdorlari tadqiqotlar orqali jamiyat rivojlanishi oddiy jarayonlar orqali bo'lmaganligini, bu rivojlanishlar hammaga har xil ta'sir qilishini ko'rsatib berishga harakat qilishgan. E.Grendining ta'kidlashicha, bu yo'nalishning rivojiga ijtimoiy antropologiyaning ta'siri kuchli bo'lgan. Keyinchalik mikrotarix ham o'z prinsiplariga ega bo'lib bordi. J.Levi 1991-yilda mikrotarixga oid kata maqola e'lon qiladi, bu maqolada mikrotarix prinsiplari alhida ta'kidlangan. Shu maqola mikrotarix mohiyatini ochib berishda katta xizmat qildi. Levining fikricha, 1-navbatda ushbu yo'nalish tajribaviy yo'nalish hisoblanadi, u tajribalarga asoslanadi. Tajribaning eng yuqori cho'qqisida tadqiqotchi Shu tadqiqotdagi eng ikir-chikir nuqtalarni o'rganishga kirishadi, Shu orqali butun tadqiqotni ochib berishga harakat qiladi. Levi Shunga urg'u beradiki, muammoni kichik nuqtada o'rganish uning hajmini, mazmunini maydalashtirmaydi, balki hayotning ma'lum

nuqtasidagi umumiy jarayonlardagi burilish nuqtasini ko'rishga yordam beradi. Mikrotarixchilar funksionalistlarga qarama-qarshi yo'nalish vakillari hisoblanib, ular funksionalistlardek ijtimoiy-madaniy tizimni umumiy holda emas, balki Shu tizimni ma'lum bir kichik nuqtalar, kichik jarayonlar orqali o'rganishadi.

Mikrotarixning turli mamlakatlarda ko'pgina namoyondalari bor. Masalan:

Italiyada Ginzburg, Levi, Grendi, S. Cherutti, P. Redondi, M. Gribaudi; Fransiyada Revel: Germaniyana X. Mediklar bu yo'nalishda ish olib boshishgan.

Mikrotarix yo'nalishida yozilgan ba'zi asarlar:

1. Petro Redondi 1983-yilda «Galiley-Dahriy» asarini yozgan.

2. Giovanni Levi 1985-yilda «Nomoddiy meros» asarini yozgan.

3. M. Gribaudi 1987-yilda «Ishchi dunyo va ishchi afsona» asarini yozgan.

4. Simon Cherutti 1992-yilda «Ustalar va imtiyozlar» asarini yaratgan.

Germaniya ham mikrotarixni o'rganish bo'yicha markazlardan biri sanaladi. M. Plank nomidagi jamiyat tarixi institutida bu yo'nalish bo'yicha keng tadqiqotlar olib boriladi. 70-yillarda Germaniyada mikrotarix yo'nalishiga o'xshash yangi bir yo'nalish paydo bo'ladi, bu «har kunlik tarix» nomini oladi. Bu ta'rifni ilk bor Yu. Kokka ishlatadi. 80-yillarda bu yo'nalish yanada rivojlana boshladi, Germaniyaning g'arbiy hududlarida M. Krom ta'rif bo'yicha «tarixiy bum» holati yuzaga keladi. Bu hududlarda yashovchi aholi o'z oilasi, qishlog'i yoki shaharchasi tarixi bilan qiziqadi, joylarda turli «tarixiy ustaxonalar» paydo bo'ladi. Bu yo'nalishda og'zaki tarix metodi keng qo'llaniladi. Dastlab tanqidga uchragan «harkunlik tarix» 80-yillar oxirida tan olingan yo'nalishlardan biriga aylanadi. Bu yo'nalishga bag'ishlangan maqolalar A. Lyudtke tahriri ostida 1989-yilda Germaniyada, 1995-yili AQShda to'plam holatida nashr etiladi. Bu yo'nalish vakillari asosan XX asr boshi tarixini o'rgaishgan. Oddiy odamlar ongiga fashizm g'oyasi qanday ta'sir etgani, oddiy odamlar nima uchun fashizmga xayrixoh bo'lganligi o'rganilgan. Bu yo'nalishning mikrotarixdan farqli tomoni Shundan iboratki, mikrotarix o'rganilish davri sifatida o'rta asrlar va yangi davr boshlarini olsa, bu yo'nalish asosan XX asrda bo'lgan hodisalar bilan tadqiqot olib bora-

di. Germaniyada mikrotarix yo'nalishining vakillaridan biri bu X. Medik hisoblanib, u o'rganish davri sifatida XVII-XIX asrlarni olgan, X. Medik Shvabiya hududlaridagi qishloqlarda tadqiqotlar olib brogan. Tadqiqotlarda asosan Shu yerlik aholining diniy tasavvurlari va bu tasavvurlarning insonlar mehnat faoliyatiga ta'siri o'rganilgan. Bu tasavvurlar ularning moddiy madaniyatiga, xususiy mulk haqidagi tushunchalariga qanday ta'sir ko'rsatganligi tadqiq qilingan. Tadqiqotlardan Shunday xulosa kelib chiqadiki, bu qishloqlarda mulkiy munosabatlarda asosiy rol ni «protestant etika» o'ynagan, bu etika mehnat munosabatlarini ham tartibga solib turgan. Bu hududlarda, muallifning ta'kidlashiga ko'ra, ota-onalar mulkni butun holda ko'rishni xohlashgan, uni bo'linib ketishiga qarshi bo'lishgan. Shu sababli bu hududlarda o'sha davrlarda ko'p farzandlilik jamiyat tomonidan yoqlanmagan.

Topshiriq: J. Levining «Nomoddiy meros: XVIII asrda Pyemontlik tabib karyerasi» asrini topib o'qing va quyida berilgan fikrlar bilan qiyosiy taqqoslang.

Yuqorida yozilganidek, J. Levi 1991-yilda e'lon qilgan maqolasida mikrotarix kichik hodisalar orqali jamiyat rivojlanishidagi keskin burilishlarni ko'rsatib bera olishini ta'kidlab o'tgan. 1990-yilda esa Levi hodisalariga «mikroskop orqali qarash» mikrotarixning asosiy vazifasi ekanligini ta'kidlagan edi. Levi bu fikrlarni «Nomoddiy meros: XVIII asrda Pyemontlik tabib karyerasi» asari orqali isbotlashga haraka qilgan. (bu asar 1985-yilda yozilgan).

Asarning bosh qahramoni-ruhoniylar va tabib Jovan Batista Kyeza bo'lib, u aholi orasida «jinlarni quvish» qobiliyati bilan Shuhrat qozonadi. Asardagi voqealar Pyemontdagi Santena qishlog'ida bo'lib o'tadi. Tadqiqot maqsadi qilib eski tartibdagi dehqonlar hayotining yangilanish jarayonini ochib berish olinadi. Batista Kyezaning otasi – sudya va notarius Julio Chezare Kyeza o'z hududidagi aholini uzoq vaqt boshqaradi. Uning o'limidan so'ng bu boshqaruv o'g'li Batista Kyezaga meros bo'lib o'tadi. Kitob nomidagi «nomoddiy meros» bu ruhoniyning otasidan meros qilib olgan boshqaruv va obro' hisoblanadi. muallif o'z oldiga qo'ygan maqsad Shundan iborat edki, *birinchidan*, odamlar va oilalar orasidagi murakkab munoabatlarni o'rganish, *ikkinchidan*, siyosiy va iqtisodiy

qonunlarning odamlar ongiga qay darajada ta'sir qilganini o'rganishdan iborat hisoblangan.

Shu maqsadda J.Levi hujjatlarda nomlari saqlanib qolgan Santena qishlog'ining barcha aholisining biografiyasini birma-bir o'rganib chiqqan. Tadqiqotida o'z asari orqali quyidagi munosabatlarga alohida urg'u bergan:

demografik ko'rsatkichlar, oilaviy strukturalar va aloqalar, yer oldi-sotdisi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar, dehqonlar ongi, to'dalar o'rtasidagi raqobat va kelishmovchiliklar, Santena qishlog'ining tashqi dunyo bilan aloqalari. Levi tadqiqotlari Shuni ko'rsatadiki, bu munosabatlardan chiqqan xulosalar orqali butun bir davrning ma'lum bir nuqtalarini baholash mumkin. Masalan, yer oldi-sotdisidagi asosiy munosabat bu xaridor va sotuvchi o'rtasidagi shaxsiy munosabat bo'lgan, Shu sababli yer aniq stabil bir narxga ega bo'lmagan. bundan tashqari, bu qishloq ma'lum bir siyosiy jarayonlarda ham ishtirok etgan, bu qishloq davlat, yonidagi Kyeri shaharchasi va arxipeyiskop nizolaridan unumli foydalanib alohida avtonomiyaga erishgan. Julio Kyeza bu nizolarda tomonlarning muvozanatini ushlab turgan yoki ular o'rtasida kelishtiruvchi kuch bo'lgan. Faqat uning o'limidan keyingina davlat qishloq ustidan yana nazorat o'rnatilgan.

Bu asar kichik bir qishloq misolida yozilgan bo'lsa-da, bu orqali o'rta asr va yangi davr Italiyasidagi ba'zi munosabatlar qanday bo'lganini ko'rish va bu munosabatlarga ma'lum bir nuqtayi nazardan turib xulosa berish mumkin. Ayniqsa, iqtisodiy, agrar, ijtimoiy munosabatlar orqali o'sha davr Italiyasining manzarasini ko'rish mumkin. Xulosa qilib aytish mumkinki Yevropada paydo bo'lgan yangi yo'nalishlar dastlab mahalliy ahamiyat kasb etgan bo'lsa-da, keyinchalik ular tan olingan yo'nalishlarga aylanishdi. Bungs yorwin midol sifatida yuqorida tilga olingan mikrotarixni yoki har kunlik tarix yo'nalishlarini olish mumkin. Z.Krauker tarixni o'rganishda mikrotarixni o'rganish muhim ekanini qayd etib o'tgan, sababi mikrotarix ijtimoiy-madaniy munosabatlarni chuqurroq o'rganadi, tadqiqotlarda inson psixologiyasini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli bu yonalish ham ma'lum nuqtalarda muhim ahamiyatga ega.

Bu haqda ko'proq quyidagi adabiyotlardan bilib oling:

1. Krom.M.M. istoricheskaya antropologiya. – SPb; M. 2010
2. Medik X. Mikroistoriya. Thesis 1994. Perevod T.I. Dudnikovoy

Bilib oling!

JON OSTIN VAN MAANEN (1943-yilda tug'ilgan) – amerikalik boshqaruv (menejment) sohasi nazariyotchisi, MIT Sloan menejment Maktabi tashkiliy tadqiqotlar professori va boshqaruv (menejment) hamda tashkiliy etnografiya sohasidagi samarali tadqiqotlari bilan nom qozongan olim.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Postmodernizm – tanqidiy antropologiya yo'nalishi nima maqsadda vujudga kelgan? Uning paydo bo'lishiga qanday omillar sabab bo'lgan?
- ❖ Yevropa mamlakatlarida amal qilib kelingan multikulturalizm – ko'pmadaniyatlilik siyosatining mazmuni nimalardan iborat?
- ❖ Tarixiy antropologiyada etnosni va etnoslararo munosabatlarni tadqiq qilish jarayoni qanday ahamiyat kasb etadi?

Mavzuga oid mustaqil ish topshiriqlari:

- ✓ Klod Levi-Stross nazariy-metodologik qarashlarining zamonaviy tarixiy antropologiya taraqqiyotida tutgan o'rni.
- ✓ O'tgan asrning 50-yillarida AQSHda madaniy antropologiyaga bo'lgan qiziqishning kuchayishiga sabab bo'lgan omillar va ularning tahlili.
- ✓ Lesli Uayt konseptual yondashuvlarida madaniy jarayonlarni tadqiq etishdagi uch usulning mazmuni, mohiyati va natijasi.
- ✓ Klifford Girs asarlarida interpretativ antropologiya asoslari va uning nazariy jihatlarini boyitishga qaratilgan qarashlar.
- ✓ Tarixiy antropologiyaning bugungi kundagi asosiy vazifasi – etnosni va etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilishning nazariy va amaliy asoslari.

Seminar savollari:

1. Tarixiy antropologiyada zamonaviy yo'nalishlar vujudga kelishi uchun zamin yaratgan omillar nimalardan iborat?
2. Lesli Alven Uayt konsepsiyasida ilgari surilgan qarashlarning tarixiy antropologiya rivojidadagi o'rni nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Klifford Girs va Rixard Tyorner qarashlari asosida shakllangan germenetik yo'nalish tarixiy antropologiyada qanday ahamiyat kasb etadi?
4. Tarixiy antropologiyada yevrosentrizm nazariyasi barbod bo'lishi natijasida qanday plyuralistik yo'nalishlar vujudga kelgan?
5. Mavjud ilmiy-metodologik yo'nalishlar va dunyoqarashni tanqid qilishga qaratilgan postmodernizmning ijobiy va salbiy jihatlari qaysilar?

Quyidagi qo'shimcha adabiyotlarga diqqat qiling! Iod Levi-Stross merosini o'rganishga oid manbalar:

- ❖ «Aut-Aut», 1965, iuglio;
- ❖ «Esprit», 1963, Novembre; «L'Arc», 1965, | 26;
- ❖ Claude Levi-Strauss; the anthropologist as hero, Camb. - L., [1970];
- ❖ Cressant P., Levi-Strauss, P., [1970];
- ❖ Kirk G. S., Myth, its meaning and functions in ancient and other cultures, Berk. - Los Ang., 1970, p. 42-83;
- ❖ Leach E. [ed.]. Structural study of myth and tothemism, L., 1967;
- ❖ Leach E., Levi-Strauss, N. Y., 1970;
- ❖ Merleau-Ponty M., De Mauss a Levi-Strauss, Signes, P., 1960;
- ❖ Remotti F., Levi-Strauss. Struttura e storia, Torino, 1971;
- ❖ Simonis Y., Claude Levi-Strauss ou «la passion de l'inceste». P., 1968;
- ❖ Meletinskiy E., Klod Levi-Stros i strukturnaya tipologiya mifa, «Voprosy filosofii», 1970, |7;
- ❖ Meletinskiy E., Klod Levi-Stros. Tольko etnologiya?, «Voprosy literatury», 1971, |4.

5-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA EVOLUTSIONIZM NAZARIYASI

Mavzu rejasi:

1. Eduard Taylor – antropologiyadagi evolutsion nazariy konsepsiyasi asoschisi.
2. Gerbert Spenser qarashlarida evolutsionizmning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Adolf Bastian va Lyuis Genri Morgan faoliyatida evolutsionizm asoslari.
4. Evolutsionizm g'oyalari va unga qarshi yo'nalishlarning vujudga kelishi.

Sharlz Robert Darvin (1809–1882) ning evolutsion g'oyasi tabiiy fanlardagina to'ntarish yasab qolmasdan, ijtimoiy fanlar, xususan, yangi shakl-lanayotgan antropologiyada ham uzil-kesil qaror topadi. Ko'pgina antropolog-evolutsionistlar ularni ijodga **tabiiy fanlardagi muvaffaqiyatlar** undaganligini ta'kidlaydilar. Evolutsionist olimlar o'zlarining **bosh vazifalarini**: turli xalqlar madaniyatlarini qiyoslash, insoniyat madaniyati taraqqiyotining umumiy qonun-larini ochish va asoslash deb bilganlar.

Evolutsion g'oyani turli mamlakat antropologlari: inglizlik **Gerbert Spenser** (1820–1903) va **Eduard Bernett Taylor** (1832–1917); germaniyalik **Adolf Bastian** (1826–1905); amerikalik **Lyuis Genri Morgan** (1818–1881) yuk-saltirdi. Ularning tadqiqotlari tufayli madaniyat avvalgi ma'lum mazmunga ega bo'lmagan alohida tur va xususiyatlar yig'indisidan insoniyat uchun umumiy tarixiy qonunlarga ega bo'lgan **mujassam tizim va tartibli ko'rinish** oladi.

Tarixiy antropologiyada **evolutsion nazariya asoschisi** deb haqli ravishda ingliz olimi Eduard Taylor tan olinadi. U **1865-yili** nashr qilingan «**Insoniyatning qadimgi tarixiga oid tadqiqotlar**» asarida o'z qarashlarini bayon etadi. Olim mazkur asarida insoniyat madaniyatining ibtido-

16-rasm. Charlz Robert Darvin

17-rasm. Eduard Bernett Taylor

iy darajadan hozirgiga qadar yuksalib borishi, xalqlar madaniyatlaridagi farqlar esa haqiqiy xususiyatlar emas, madaniy taraqqiyotning notekis rivojlanishi natijasi ekanligini ta'kidlaydi.

Taraqqiyotning evolutsion nazariyasini Taylor **1875-yil** nashr etilgan «**Ibtidoiy madaniyat**» kitobida yanada batafsilroq yoritadi. Unda **Jozef Mari de Mestr** (1753–1821)ning yerda yarim sivilizatsiyalashgan odamlarning paydo bo'lgani hamda ularning bir qismi yovvoyilikka, boshqalari esa oldingi sivilizatsiyaga qarab taraqqiy etgani to'g'risidagi g'oyasiga qarshi **insoniyat madaniyatining uzluksiz rivojlanishi g'oyasini** ilgari suradi. Shu bilan birgalikda Taylor ma'lum tarixiy va tabiiy fojialar madaniyatda **rekrisiv**, ya'ni salbiy (orqaga qaytuvchi) rivojlanish bo'lishi mumkinligini ham inkor etmaydi. Madaniyat turlarining ko'pligini u taraqqiyot davomida ko'plab bosqichlardan o'tish bilan izohlagan. Bu bosqichlar o'zaro bog'langan bo'lib, barcha xalqlar madaniyatlarini **bir zanjirga birlashtiradi**.

Boshqa evolutsionistlar kabi Taylor ham madaniy jarayonlarni o'rganishda **ilmiy-tabiiy metodni** qo'llashga harakat qiladi. Shuning uchun olim **ilmiy-tabiiy klassifikatsiyani** tarixiy antropologiya ehtiyojlariga moslashtirishga intilgan. U moddiy va ma'naviy madaniyatning ma'lum belgilarini tadqiq etib, ularni tabiatshunoslikdagi o'simlik va hayvonlar turlariga qiyoslagan. Madaniy borliq, **insoniyat madaniyatining doimiy taraqqiyotda bo'lishi** nuqtayi nazarini yoqlagan.

Taylor madaniy jarayonlarning barchasidan ham **ibtidoiy xalqlarning diniy tasavvurlarini** o'rganishga alohida e'tibor qarab, dinning **animistik** kelib chiqishi g'oyasini ilgari surdi. Qoloq xalqlar diniy tasavvurlarini o'rganishda olim insoniyat va uning madaniyati vujudga kelishi yagona ekanligi g'oyasiga asoslandi. U ayrim olimlar ta'kidlaganidek «yovvoyilar» diniy tasavvurlari va udumlari turli bo'lmag'ur fikrlar aralashmasi emas, balki ularning aksari qismi mantiqli va tartibli ekanligini tasdiqlashga urindi. Tayloring yozishicha, diniy tasavvurlar asosida jonlar va ruhlarga ishonch tuyg'usi yotadi. Olim bu tuyg'ularni «**animizm**» (*lotincha* anima –jon, hayot) atamasi bilan ifodalaydi. U animizmning ildizlarini «yovvoyi» kishining «falsafasi»da, uning tush, tush ko'rish, hushdan ketish, kasalliklar, o'lim sabablarini bilishga intilishida ko'radi. Uni izohlash davomida insonlar har bir kishida ruh mavjudligi va odamni vaqtinchalik (tush) yoki umuman (o'lim) domiga tashlab ketishi mumkinligi haqidagi xulosaga keladilar. Ruhlarga ishonch tuyg'usi asosida

qadimgi odamlarda keyinchalik yanada murakkabroq diniy tasavvurlar shakllanadi. Ibtidoiy odamni **afsungarlikka** ishonch, atrof-muhitdagi barcha narsalar, Shu jumladan, jonsiz buyumlar ham o'z ruhlariga ega ekanligiga ishonirgan. Shu tariqa avval hayvonlar va tabiat kuchlari ruhlariga e'tiqod, keyinchalik esa «narigi dunyo», tabiatning ulug' ilohlari-ga, eng so'ngida, **yagona Xudoga ishonch paydo bo'ladi**.

Tayloring evolutsion qarashlari antropologiyadagi oldinga tashlangan muhim qadam bo'ldi. Ularni tarixiy jarayoni va madaniyatining ijobiy taraqqiyoti yagonaligini asoslovchi **batartib konsepsiya** deb atash mumkin. Ammo evolutsionizmning, xususan, Taylor nazariyasining **nuqsonlari** keyinchalik ma'lum bo'ldi. Olimning g'oyalari o'z zamonda antropologiyada juda tez tarqalib, uning qator **davomchilari yetishib chiqdi**.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Turli xalqlar madaniyatini qiyoslash, madaniyat taraqqiyotining umumiy qonunlarini ochish va asoslash vazifasi qanday omillar natijasida yuzaga kelgan?
- ❖ Madaniy borliq, insoniyat madaniyatining doimiy taraqqiyotda bo'lishiga asoslangan g'oya tarixiy antropologiyadagi mavjud qarashlarga qanday ta'sir etdi?
- ❖ Tayloring fikricha, diniy tasavvurlarning asosida jonlar va ruhlarga ishonch tuyg'usi yotadi. Sizningcha, uning fikri qanchalik to'g'ri?

Evolutsion nazariy klassiklaridan biri ingliz faylasufi, biologi, psixologi va sotsiologi **Gerbert Spenser**dir. Uning bir xillik (gomogen)dan madaniyatning ko'p xillik (geterogen), ya'ni bosqichma-bosqich differentsiya va integratsiya orqali o'zgarib, murakkablashib borishi g'oyasi «**Sotsiologiya asos-lari**» asarida o'z aksini topgan.

Spenser g'oyasining asosi **jamiyat va inson organizmining qiyoslanishida** edi. Jamiyat va madaniyatlarining turli tiplarini u ma'lum «**ilohiy tana**» tarzidagi, doimiy taraqqiyotdagi borliq si-

18-rasm. Gerbert Spenser

fatida izohlay-di. Olimning fikricha, jamiyat yoki madaniyatlar **tashqi** (geografik muhit, qo'shni madaniyatlar) va **ichki** (insonning jismoniy tabiati, irqiy differentsiya, ruhiy sifatlarining xilma-xilligi) **omillari orqali taraqqiyot etadi**. U birinchilardan bo'lib «qoloq» madaniyatlarini jismoniy, aqliy va axloqiy taraqqiy etmagan xalqlar yaratganligi gipotezasi (farazi)ni ilgari suradi. Spenser insoniyat ilk tarix bosqichidan tabiatga asta-sekin moslasha borayotgani ehtimolini aytadi. Ushbu jarayonlar natijasida inson sifatleri takomillashib, jamiyatlarda mujassamlashtirib, an'analar orqali **keyingi avlodlarga o'tib boradi**. Insonlar guruhlari yashash sharoitlari, muhitlari ta'sirida, ularning **sifatlari taraqqiyoti ham turlicha bo'ladi**. Ammo bu kabi farqlar insondagi takomillashishga bo'lgan tug'ma imkoniyatlar orqali tez vaqtda yo'qotilishi mumkin.

Jamiyat taraqqiyotini tahlil etishda Spenser ikki xususiyatni – **differentsiatsiya va integratsiyaning** ahamiyatini alohida belgilaydi. Uning fikricha, dastlab son o'sishi, madaniyat elementlarining ko'payib borishi kuzatiladi. Miqdor o'sishi, o'z navbatida, ma'lum madaniy birlikning differentsiatsiyalashuvi yoki qismlarga bo'linishiga olib keladi. Ushbu strukturaviy qismlar tobora bir-biriga o'xshamaydigan, ma'lum funksiyalarni bajaradigan, maxsus madaniy vazifalarni mujassamlashtirgan mexanizmga aylana boradilar.

Bu borada Spenser ilmiy amaliyotga «**struktura**», «**funksiya**», «**madaniy institut**» kabi tushunchalarni kiritdi. Shuning uchun ham uni antropologiyaning yangi yo'nalishi – **funksionalizmning asoschisi** deb hisoblashadi. Ammo Spenser g'oyalari asosan faylasuflar orasida ommalashib, antropologiyaning taraqqiyotiga katta ta'sir o'tkazmaydi.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Gerbert Spenserning o'z g'oyasini asoslashda jamiyat («ilohiy tana») va inson organizmini qiyoslashdan foydalanishi qanchalik mantiqqa yaqin?
- ❖ Uning «qoloq» madaniyatlarini jismoniy, aqliy va axloqiy taraqqiy etmagan xalqlar yaratganligi to'g'risidagi faraziga qo'shilasizmi? Nima uchun?
- ❖ Spenser jamiyat taraqqiyotini tahlil etishda nega aynan differentsiatsiya va integratsiya xususiyatlariga alohida ahamiyat qaratgan?

Nemis antropologiyasi va evolyutsionizmning Germaniyadagi asoschisi **Adolf Bastian** yirik nazariyotchi va fan tashkilotchisi edi. Dunyoning turli hududlaridagi **9 ta ilmiy ekspeditsiya** davomida to'plagan ma'lumotlari unga **ilmiy konsepsiya** yaratish imkonini berdi. Bastian g'oyasining muhim tomoni unda insoniyat tarixining soddalikdan murakkablikka tomon yuksalishi izohlangani bo'ldi. U o'z tadqiqotlarida barcha odamlar dunyoqarashining o'zagiga – **psixologiyaga e'tibor qaratdi**. Bastianning fikricha, ibtidoiy odamlar tarixiy-geografik muhitga moslashuv borasida elementar, deyarli psixik strukturaga ega bo'lishgan. Insonlar ruhiyatining o'xshashligini turli xalqlar o'tmishidagi ertaklar, afsonalar ayrim g'oyalardagi umumiylikda ham kuzatishimiz mumkin. Har bir xalq o'z g'oyalari majmuasini yaratadi va ular ushbu xalq **madaniyatining mohiyatini belgilaydi**.

19-rasm. Adolf Bastian

Mabodo ushbu xalq alohida chet hududda yashasa, uning g'oyalari majmuasi o'zgarishsiz qoladi. O'zga xalqlar bilan aloqa qilingan taqdirda esa yangi g'oyalari o'zlashtirila boshlanib, bu hol madaniyatning yuksalishini ta'minlaydi. Misol tariqasida **o'zbek xalqining XIX asr oxiri – XX asrlardagi g'oyalari doirasi** va ularning kengayib borishini ko'rsatish mumkin.

Bastian buyuk madaniyatlar misolida insoniyatning **taraqqiyoti halqa tarzida yuksalib borishi**, agar unga harakatlantiruvchi kuchlar ta'sir etsa, madaniy taraqqiyot yanada davom etishini izohlaydi. Olim tarixni tahlil qilar ekan, xalq o'zining geografik muhiti bilan qanchalik mustahkam bog'liq bo'lsa, u Shu qadar tarixiy o'zgarishlarga ham yo'liqadi, degan xulosaga keladi.

Bastian nazariy qarashlarida ijtimoiy hodisalarning **psixologik va biologik xususiyatlari** o'ziga xos tarzda ifodalangan. Olim o'z tadqiqotlaridagi barcha muammolar yechimini, insonning aqliy imkoniyatlari va uning atrof-muhit bilan faol munosabatlaridan izlaydi.

Bastian **insoning aqliy fazilatlarini** uning biologik xususiyati natijasi deb biladi va **insonning ma'naviy hayoti** biologik qonunlarga to'liq bo'ysunishini ta'kidlab, Shu nuqtayi nazardan o'rganilishi lozimligini aytadi. U inson ruhiyati vaqt bilan bog'liq tarzda yuksalishini, ruhning

vujudga kelish sabablari va omillarini o'rganishni **antropologiya predmeti** deb ko'rsatib, uni tabiiy fanlar qatoriga qo'ydi.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Adolf Bastianning dunyo bo'ylab 9 ta ilmiy ekspeditsiyadagi ishtiroki uning dunyoqarashiga qanday ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin?
- ❖ Har bir xalq tomonidan yaratilgan g'oyalar majmuasi o'sha xalq madaniyatining mohiyatini belgilashi haqidagi fikrga Siz qanday munosabatdasiz?
- ❖ Yuqoridagi fikrlardan qanday xulosa chiqardingiz? Adolf Bastianning evolutsionizm rivojiga qo'shgan hissasi nimalardan iborat ekan?

20-rasm. Lyuis Genri Morgan

Tarixiy antropologiyada evolutsionizmning shakllanishida amerikalik olim **Lyuis Genri Morgan** alohida o'rin tutadi. Morgan antropologiyaga o'ziga zamondosh bo'lgan barcha hamkasblarining umumiy xizmatidan ko'proq hissa qo'shgan, desak mubolag'a bo'lmaydi. Umrining **deyarli 40 yilida** dastlab AQSH hindu qabilalarini, so'ngra dunyoning boshqa hududlaridagi xalqlarni o'rgandi. Morganning etnik muammolarga qarashlari «**Qadimgi jamiyat**» (1877) va «**Ibtidoiy jamiyat**» (1871) asarlarida o'z aksini topdi. Mazkur asarlarda olim **antropologiyani uch asosiy muammosi**: urug'chilik jamiyatining insoniyat tarixidagi o'rni va ahamiyati, oila-nikoh munosabatlari-ning shakllanishi tarixi hamda insoniyat tarixini davrlashtirishni tadqiq qildi.

«**Qadimgi jamiyat**» asarida **irokezlar**ning o'ziga xos jamoa tuzumi-ga asoslanib, ibtidoiy jamoa asosini urug' tashkil etgan, degan xulosaga keldi. Olim insoniyat tarixini ikki katta: ilk urug' va qabilalarga asoslangan **ijtimoiy tuzum** hamda so'nggi odamlarning hudud va mulkka turlicha munosabatiga asoslangan **siyosiy tashkilotlar** davriga bo'ldi. U urug'chilik qadimgi Osiyo, Amerika, Yevropa, Afrika, Avstraliya jamiyatlarini uchun ijtimoiy tuzumning universal asosi bo'lganligini yozdi. Ushbu davrda **urug' jamoasi** jamiyat tizimi va faoliyatining asosiy quro-

li hisoblangan. Morgan xalqlarning urug'chilik tuzumini tarixiy nuqtayi nazardan yondashgan holda tadqiq qilgan.

Morganning ilmiy tadqiqotlarida **oila tarixini o'rganish** ham katta o'rin tutgan. Bu masala ham «Qadimgi jamiyat» asarida yoritilgan. Turli xalqlardagi qon-qarindoshlik turlari haqidagi ma'lumotlarni to'plagan olim, ularni tizimlashtirdi. Morgan insoniyat tarixidagi oilalar taraqqiyotida: 1) **qon-qarindoshlik oilasi** [ota-ona va farzandlar orasidagi nikohning taqiqlanishi]; 2) **punalual oila** [bir necha opa-singillarning umumiy er bilan, yoki bir necha aka-ukalarning umumiy xotin bilan guruhli nikohi]; 3) **juft sindiastlik oila**; 4) **patriarxal yoki pompam oila**; 5) **monogam** [zamonaviy ko'rinishdagi] oilalar bo'lganini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, oila shakllari orasida eng muhimlari 1-, 2- va 5-lari bo'lib, xuddi Shu xildagi nikohlardan insonlar qardoshligi asosiy turlari rivojlandi.

Morgan tadqiqotlaridan eng muhimi – **ibtidoiy jamoa tuzumini tadqiq qilishi va ibtidoiy madaniyatni davrlashtirishga** harakati hisoblanadi.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Lyuis Genri Morgan o'z asarlarida nega aynan antropologiyani uch asosiy muammosini tahlil qilishga harakat qilgan?
- ❖ Uning insoniyat tarixini bor-yo'g'i ikki yirik davrga: ijtimoiy tuzum hamda siyosiy tashkilotlar davriga bo'lish g'oyasi nimaga asoslangan?
- ❖ Nima uchun u o'zi tasniflagan oilalar orasidan aynan qon-qarindoshlik, punalual hamda monogam oilalarni eng muhimlari deb hisoblagan?

Evolutsion yo'nalish inson taraqqiyoti va uning madaniyatini tartibli o'rganish borasidagi **dastlabki konsepsiya** bo'lib, u **ijtimoiy taraqqiyotning doimiy yuksala borishi g'oyasiga asoslangan** edi. Evolutsionizmning asosiy g'oyalari quyidagilar:

❖ **insoniyatning kelib chiqishi yagonadir**, Shu sababdan uning vakillarining aqliy imkoniyatlari deyarli bir xil, ma'lum vaziyatlarda ular o'xshash qarorga keladilar; bu hol inson vakillari madaniyatining, ular qayerda yashamasinlar birlikka egaligi va bir xilda taraqqiy etishi, turli madaniyatlar orasidagi aloqalar hal qiluvchi ahamiyatga ega emas;

❖ **jamiyatlarning doimiy yuksalishi**, ya'ni oddiylikdan murakkablikka o'tish jarayoni mavjud; madaniyat ham jamiyatning bir bo'laki si-

fatida oddiylikdan murakkablik tomon doimiy, sekinlik bilan bo'ladigan o'zgarishlar, son jihatidan o'sish yoki kamayish orqali rivojlanadi;

❖ **madaniyatning har bir elementi taraqqiyoti avvaldan belgilab qo'yilgan**, uning keyingi shakllari avvalgilaridan shakllanadi, bu borada madaniyat taraqqiyoti ko'p bosqichli bo'lib, ular dunyodagi barcha madaniyatlar uchun bir xildir;

❖ insoniyat madaniyatlarining universal qonunlariga binoan turli xalqlar va ularning madaniyati **bir xil bosqichda bir xil natijalar beradi**;

❖ ijtimoiy taraqqiyotning evolutsiya qonunlari bo'yicha **madaniyat element-larining o'zaro bog'liqligi**;

❖ turli xalqlar madaniyatidagi farqlar ularning taraqqiyot bosqichlaridagi **tafovutlar bilan bog'liq ekanligi**.

Ushbu prinsiplarga asoslanib evolutsionist etnologlar muhim mafkuraviy va amaliy, ya'ni barcha xalqlar yagona taraqqiyot yo'lidan borsa va uning cho'qqisi Yevropa sivilizatsiyasi hamda madaniyati bo'lsa, demak, barcha xalqlar **oxir-oqibat Yevropa madaniy qadriyatlariga kelishishi** lozimligi haqida xulosalar qilganlar.

XIX asrning oxirida yangi ma'lumotlarning to'planishi evolutsion g'oyaning zaif tomonlarini, hayotda mavjud faktlar bilan nomuvofiq kelishini aniqladi. Xususan, madaniyatda faqat son jihatidan o'zgarishlar bo'lishi mumkinligiga asoslangan evolutsionistlar uning yangidan tug'ilishi (vujudga kelishi) mumkinligini izohlash tugul, o'ylab ham ko'rishmagan. Evolutsion g'oya bo'yicha **madaniyatning barcha elementlari insoniyat tarixining muqaddimasidan boshlangan**. Yangi etnografik tadqiqotlar davomida olingan ma'lumotlar evolutsion g'oyaga mos kelmagan. Natijada ularni tadqiq etishning yangi yo'llari, usullari izlana boshlandi. Shu sababdan **evolutsion nazariyaga qarshi yo'nalishlar** vujudga keldi. Evolutsion g'oyadan qoniqmagan ayrim etnolog va antropologlar esa nazariy muammolar bilan Shug'ullanishdan bosh tortib, faqat **empirik** ma'lumotlar yig'ishga o'tdilar.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Evolutsion yo'nalish mohiyatini tashkil etuvchi ijtimoiy taraqqiyotning doimiy yuksala borishi g'oyasi har qanday jamiyatlarga ham taalluqlimi?
- ❖ Madaniyat taraqqiyoti ko'p bosqichli bo'lib, ular dunyodagi barcha madaniyatlar uchun bir xildir, degan qarashni biror fakt bilan inkor eta olasizmi?
- ❖ Evolutsion nazariya inqiroziga unda aynan qanday hayotiy faktlarga nomuvofiq qarashlarning mavjudligi sabab bo'lgan? Ularni izohlang.

Mavzuga oid mustaqil ish topshiriqlari:

- ❖ Eduard Bernett Taylor asarlarida insoniyat madaniyatining uzluksiz rivojlanishi g'oyasi asoslarining yaratilishi.
- ❖ Gerbert Spenserning jamiyat taraqqiyotiga oid tahlillarida differentsiatsiya va integratsiyaning ahamiyati.
- ❖ Adolf Bastian ilmiy tadqiqotlarida insonlar ruhiyatining o'xshashligi to'g'risidagi qarashning ilgari surilishi.
- ❖ Lyuis Genri Morgan asarlarida insoniyat tarixini davrlashtirish muammo-sining tadqiq etilishi va ibtidoiy madaniyatni davrlashtirish masalasi.
- ❖ Tarixiy antropologiyadagi evolutsionizm yo'nalishining o'z ahamiyatini yo'qotib borishiga sabab bo'lgan omillar va ularning tahlili.

Seminar savollari:

1. Tarixiy antropologiyada evolutsionizm yo'nalishining vujudga kelishi uchun sabab bo'lgan omillar va nazariyaning mohiyati nimalardan iborat?
2. Evolutsionist olimlar tomonidan shakllantirib borilgan evolutsionizmning asosiy g'oyalari qanday tamoyillar tashkil etadi?
3. Evolutsion nazariya asoschisi Eduard Taylor, Shuningdek, Gerbert Spenser qarashlarida nazariyaning yangi qirralari paydo bo'lishiga nimalar turtki bergan?
4. Adolf Bastian va Lyuis Genri Morgan evolutsionizm yo'nalishi rivojidagi qanday muhim nazariy qarash va g'oyalarni ilgari surganlar?
5. Evolutsion nazariyaga qarshi yo'nalishlar vujudga kelishi uchun qanday omillar sabab bo'lgan? Mazkur nazariyaning keyingi taqdiri qanday kechgan?

Quyidagi qo'shimcha adabiyotlarga diqqat qiling!

Gerbert Spenser merosini o'rganishga oid manbalar:

- ❖ **Duncan D.**, The life and letters of H. Spencer, N. Y., 1908;
- ❖ **Haberlin P.**, H. Spencer's Grundlagen der Philosophie, Lpz., 1908;
- ❖ **Hudson W.**, An introduction to the philosophy of H. Spencer, N. Y., 1894;
- ❖ **Peel J.**, H. Spencer. The evolution of a sociologist, N. Y., 1971.
- ❖ **Royce J.**, H. Spencer, N. Y., 1904;
- ❖ **Runmey J.**, H. Spencer's sociology, L., 1934;
- ❖ **Schwarze K.**, H. Spencer, Lpz., 1909;
- ❖ **Spencer H.**, Works, v. 1-18, L. - N. Y., 1910;
- ❖ **Taylor A. E.**, Herbert Spencer, N. Y., 1928;
- ❖ **Bogomolov A. S.**, Ideya razvitiya v burjuaznoy filosofii 19 i 20 vv., [M.], 1962, gl. 2;
- ❖ **Kon I. S.**, Pozitivizm v sotsiologii, [L.], 1964, gl. 2;
- ❖ **Narskiy I. S.**, Ocherki po istorii pozitivizma, M., 1960, gl. 4;
- ❖ **Spenser G.**, Avtobiografiya, ch. 1-2, SPB, 1914.
- ❖ **Spenser G.**, Sobr. soch., t. 1-7, SPB, 1866-69;
- ❖ **Spenser G.**, Soch., t. 1-7, SPB, 1898-1900

6-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA DIFFUZIONIZM NAZARIYASI

Mavzu rejasi:

1. Fridrix Ratsel qarashlarida madaniy omillarning tarqalish qonuniyatlari.
2. Leo Frobenius asarlarida madaniy borliq komplekslari tarqalishi g'oyasi.
3. Madaniyatlar tarqalishi qonuni – Frits Grebner va Klark Uisslerlar talqinida.
4. Diffuziya g'oyasining ingliz va rus olimlari ilmiy tadqiqotlaridagi o'rni.

Antropologiya **XIX asr oxiriga** kelib o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga kirdi. Avvallari etnografik kuzatishlarning aksari savdogarlar, missionerlar, sayyohatchilar tomonidan olib borilgan bo'lsa, endi ularni **maxsus tayyorlangan olimlar** avvaldan tayyorlangan dasturlar asosida

olib boradigan bo'ldilar. Shu paytdan **evolutsionizm antropologiyada** **gi yetakchi o'rnini yo'qota boshlaydi**, chunki evolutsion metodologiya izohlab bera olmaydigan ma'lumotlar ko'payib boradi.

Evolutsionizmdagi metodologik inqiroz **qator diffuzionistik maktablarni** shakllantirishga yo'l ochdi. Yangi yo'nalish cheklangan davrdagi tarixiy muammolarni, xususan madaniyat va uning alohida elementlarining hududiy shakllanishi, ularni rekonstruktsiya qilish va tarqalishini tadqiq etishni bildirdi.

«**Diffuziya**» (*lotincha* tarqalish) tushunchasi fizikadan o'zlashtirilib, u «**oqish**», «**oqib kirish**» ma'nosini beradi. Antropologiyada diffuziya **madaniy omillarning xalqlararo savdo, ko'chishlar, istilolar orqali tarqalishini** ifodalaydi. Diffuzionizm ilmiy yo'nalish sifatida tarixiy jarayonning asosiy mazmuni deb **madaniyatlararo o'zaro ta'sirni** tan oladi.

Evolutsionistlar madaniyatlarining avtonom (muxtor) vujudga kelishi va **bir xilda rivojlanishi g'oyasiga**, diffuzionistlar esa ma'lum geografik muhitda vujudga kelgan o'ziga xos madaniyat elementlarining keyinchalik ushbu markazdan **qo'shni hududlarga tarqalishi g'oyasini** ilgari surdilar. Ma'lum ma'noda diffuzionizmni, evolutsion nazariyaning **progressiv taraqqiyot g'oyasi**, madaniy komplekslar yoki ularning ayrim elementlarini hududiy diffuziya prinsipi bilan almashtirishga urinish sifatida tushunish mumkin.

Diffuzionizm g'oyasining qator yo'nalishlari va maktablari shakllandi. Skandinaviya mamlakatlarida **Erik Nordenildning** tarixiy-geografik yo'nalishi; Germaniyada **Frits Grebner** va **Vilgelm Shmidtning** madaniy-tarixiy hamda **Leo Frobeniusning** antropogeografiya maktablari; AQSHda **Eduard Sepir**, **Melvil Xerskovits**; Angliyada giperdiffuzionizm (geosiyosiy) maktabi vakillari **Grafton Elliot Smit**, **Uilyam Riverslar** irod qilishgan.

Diffuzionizmning **asoschisi** deb Lyudvig Maksimilian nomidagi Myunxen universiteti professori, nemis geografi, etnolog, sotsiologi **Fridrix Ratsel** (1844–1904) tan olinadi. U birinchi bo'lib madaniy omillarning mamlakatlar va hududlardagi tarqalishi qonuniyatlariga e'tibor qa-

21-rasm. Fridrix Ratsel

ratdi. Evolutsionistlarda madaniy omillar ularning paydo bo'lishi sharoitlari bilan bog'liq holda ko'rilmagan. Ratsel esa madaniyat omillarini xalqlararo munosabatlardagi muhim omil sifatida ko'rsatdi. Uning fikricha, irqalar aralashadi, tillar paydo bo'ladi va yo'qoladi, xalqlarning nomi o'zgaradi, faqat madaniy ashyolar o'zining hududiy o'rmini hamda ko'rinishini saqlab qoladi. Shuning uchun Ratsel **madaniy ashyolarning tarqalishi masalasini o'rganishni fanning asosiy vazifalaridan biri** deb hisoblaydi.

Ratsel o'z g'oyalarini «**Antropogeografiya**», «**XalqShunoslik**» va «**Yer va hayot**» kabi ko'p tomlik asarlarida ifodalaydi. Ularda olim yer yuzida inson-larning joylashishini tasvirlar ekan, **madaniyatning geografik muhit bilan bog'liq holda yuksalishiga e'tibor** qaratdi. Bu borada olim tabiiy muhitning xalqning ichki hayotiga, uning madaniyati shakllanishiga, xalqlar orasidagi aloqalar xarakteriga ta'sirini batafsil tadqiq qiladi.

Ratsel o'zining tarixiy antropologiyada madaniyat borasidagi asosiy g'oyalarini «**Antropogeografiya**» nomli asarida moddiy madaniyat buyumlari (etnografik buyumlar)ning elat va xalqlar orqali tarqalish geografiyasi orqali taxlil qildi. Uning fikricha, turli xalqlar madaniyatidagi tabiiy muhit bilan bog'liq tafovutlar, xalqlar orasidagi aloqalar moddiy madaniyat ashyolari – etnografik buyumlarning tarqalishi orqali asta-sekin yo'qolib boradi.

Ratsel xalqaro munosabatlarga: qabilalarning ko'chishlari, bosqinlar, irqalararo aralashuv xususiyatlariga, almashinuv, savdo va hokazolarga alohida e'tibor qaratdi. Bunday o'zaro munosabatlar davomida **madaniyatning borliqqa tarqalishi** ro'y beradi. Amalda etnografik ashyolarning tarqalishi til yoki irqalar xususiyatlarning yoyilishidan ancha muhimdir. **Til etnik belgi sifatida irqqa nisbatan muhimroq**, lekin u ham vaqt davomida o'zgaradi yoki boshqa tillar tomonidan surib chiqariladi. Moddiy madaniyat ashyolari – buyumlar esa o'zining ko'rinishini, tarqalgan hududini madaniyatning boshqa omillariga nisbatan **uzoqroq saqlab turadi**. Ratselning fikricha, xalqlar o'zgaradi, yo'qolib ketadi, moddiy madaniyat buyumlari esa qanday bo'lsa, shunday qoladi. Shuning uchun etnografik ashyolarning tarqalish geografiyasi **madaniyatni tadqiq etishning eng muhim tomonlaridan biridir**.

Ratsel madaniyat elementlari tarqalishida madaniyatning ayrim predmetlari (ashyolari) emas, butun etnografik ashyolarning bir xalqdan ik-

kinchisiga o'tishi ham kuzatilishini yozadi. Uning ta'kidlashicha, ayrim buyumlar (taqinchoqlar, kiyimlar, tamaki) **bir xalqdan ikkinchisiga o'tsa**, boshqalari (egar-jabduqlar, temir buyumlar) faqat **uni o'zlashtirgan xalqlar bilan birga tarqaladi**.

Ratsel asarlarida mustaqil yo'nalish sifatida diffuzionizmning **madaniyatni o'rganishdagi asosiy tamoyillari**: madaniyatlarining o'zaro ta'siri; yangi elementlar davomida uning o'zgarib borishi; insoniyat madaniyatining bir yoki bir necha markazdan boshlangani g'oyalari o'z aksini topgan. Bu borada Ratsel insonning o'ziga ikkinchi darajali etnografik buyumlar ta'shuvchisi sifatida o'rin berib, madaniyatni unga nisbatan mustaqil deb hisoblaydi. Madaniy omillarning uni ta'shuv-chilardan mustaqilligi g'oyasi keyinchalik Frobeniusning «**Madaniy morfologiya**» va Shmidtning «**Vena maktabi vakillari**» asarlarida yanada rivojlantirildi.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ XIX asr oxirlarida olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar natijasida evolyutsion metodologiya izohlab bera olmaydigan qanday ma'lumotlar ko'payib bordi?
- ❖ Nima uchun Fridrix Ratsel madaniy ashyolarning tarqalishi masalasini o'rganishni fanning asosiy vazifalaridan biri deb hisoblagan?
- ❖ Ayrim buyumlarning bir xalqdan ikkinchisiga o'tishi, boshqalarining esa faqat uni o'zlashtirgan xalqlar bilan birga tarqalishi deganda nimani tushundingiz?

Ratselning shogirdi – arxeolog, etnolog, folklor-Shunos **Leo Frobenius** (1873–1938) diffuzionizm doirasida «**madaniy morfologiya**» nazariyasi va «**madaniyat xalqlari**» g'oyalari asoschisi bo'ldi. Frobenius aslida afrikaShunos bo'lib, Afrika, Avstraliya va Okeaniya xalqlari madaniyatlarini o'rganish uchun 12 ta ekspeditsiya uyushtirgan. U tuzgan **Afrikaning etnologik xaritasi** hozirga qadar o'zining ilmiy ahamiyatini yo'qotgan emas. Ekspeditsiya materiallari va ularning nazariy tahlillari Frobeniusning fundamental asari – «**Amerika madaniyatlarining kelib chiqishi**» (1898) da ba-

22-rasm.
Leo Frobenius

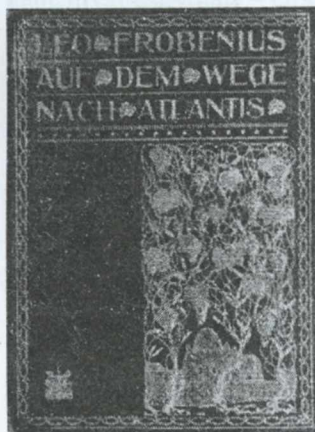

yon etilgan. Unda olim madaniyatni **tirik organizm** sifatida ko'rib, undagi o'zgarishlar hayotning umumiy qonuniyatlariga bo'ysunadi degan xulosaga keladi. Asarda Frobenius Afrika va Melaneziya madaniyatlarini tadqiq qilish, qiyoslash orqali madaniyatdagi ayrim elementlar emas, balki **madaniy borliqning butun komplekslari tarqalishi** haqidagi fikrni aytadi.

Frobeniusning qarashlari ma'lum ma'noda afsonaviyligi bilan xususiyatlidir. U madaniyatni tirik organizmga qiyoslab, uni tug'ilish, bolalik, barkamollik, qarilik, va nihoyat, o'lim bosqichlarini bosib o'tishini aytadi. Olimning fikricha, madaniyat odamlar tomonidan yaratilmasdan, **o'z-o'zidan yuksaladi**. Inson esa madaniyatning yaratuvchisi emas, uning mahsuli yoki obyekt sifatida ifodalanadi. Ammo madaniyat xalq tomonidan yaratilmasa-da, uningsiz yashay olmaydi, sababi madaniyat faqat xalq orqali tarqaladi. «**Madaniyatning oyog'i yo'q**», Shuning uchun u insonni o'zini tashishga, tarqatishga chorlaydi. Demak **inson (xalq) – madaniyatni yaratuvchi emas, uni taShuvchi xolos**, degan xulosalarni qayd etadi.

Uning fikricha, har bir madaniyat o'z xarakteriga, o'zining «**madaniy ruhi**»ga ega bo'lib, u madaniyatning har bir elementida o'zining o'chmas izini qoldiradi. Ushbu madaniyatning o'ziga xos xarakterini olim «**paydeum**» (*yunoncha* «tarbiyalash») deb atab, uni «madaniyat ruhi» atamasi o'rnida ishlatishni taklif etadi. «Paydeum» atamasi mazmunini ochar ekan, Frobenius uni **madaniy-psixologik tushuncha** sifatida izohlab, u orqali xalqning ma'naviy strukturasi yoki uning madaniy siymosi ko'rinadi deb izohlaydi. Atamaning ushbu ma'nosini zamonaviy «**mentallik**» tushunchasining sinonimi deyish mumkin.

Madaniyatni ijtimoiyotdan holi, mistik borliq sifatida tasvirlagan Frobenius uni **erkaklar va ayollar madaniyatlariga** bo'ladi. Ushbu bo'linishni o'zining ekspeditsiyalari ma'lumotlari bilan to'ldirgan

23-rasm. Leo Frobeniusning «Atlantidaga yo'l» asari nemis tilidagi nashri muqovasi

Frobenius afrikaliklar madaniyatining ikki turini: **tellur** – efiopatriarxal va **xtonik** – xamit-matriarxal deb farqlaydi. «Tellur» va «xtonik» atamalari lotin va yunon tilida bir xil – yer ma'nosini beradi. Ammo olimning ta'birida bu atamalar qarama-qarshi ma'no kasb etadi. Tellur – yerdan yuqoriga o'sish, xtonik esa yerga (yer bag'riga) qarab o'sishdir. Ular turli geografik sharoitda tellur – **savannada**, xtonik – **Sahroyi Kabir va Shimoiy Afrikada** shakllangan. Shu asosda har bir madaniyat o'z paydeumiga ega bo'lib, ularning yo'nalishlari ham qarama-qarshidir. Tellur madaniyati yuqoriga intilib ustunli uylar, ustun ustidagi ombor, oyoqli krovat va boshqa buyumlarda kuzatilib, madaniyat ruhi o'simliklar singari yuqoriga intiladi, xudolar ham tepada – yetish mumkin bo'lmagan joylarda yashaydi. Bu madaniyat doim **patriarxal** bo'lgan.

Xtonik madaniyat, aksincha, yer ostiga intiladi: yerto'la uy, yerto'la omborlar, yer o'chog'i, inson ruhining yer osti dunyosiga tushishi haqidagi g'oyalar va hokazolar. Bu madaniyat o'z xususiyatiga ko'ra **matriarxal**dir. Frobenius xtonik madaniyatning magik (sehrgarlik) xususiyatiga egaligini yozsa, tellurga – mistik xususiyat ato etadi. Bu ikki madaniyatning qo'shilishidan yuksak madaniyatlar shakllangan. Madaniyatning bu xilida tushunish, uni biologik organizm bilan qiyoslash, uning organik borliq sifatida mustaqil yashashiga ishonish natijasida, uning fikricha, madaniyatni tadqiq qilishni tarixiy emas, **tabiatshunoslik ilmiy usullari orqali olib borish** lozim.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Leo Frobeniusning fikricha, inson madaniyatning yaratuvchisi emas, uning mahsuli yoki obyektidir. Sizning bu fikrga munosabatingiz qanday?
- ❖ Qo'shimcha ma'lumotlar asosida «paydeum» va «mentallik» tushunchalarining o'xshash va farqli jihatlari jadvalini tuzing.
- ❖ Frobeniusning qarashlariga ko'ra, madaniyat erkaklar va ayollar madaniyatiga bo'linadi. Sizningcha, ushbu bo'linish aynan qanday maqsadda amalga oshirilmoqda? U nimaga xizmat qiladi?

Nemis tilli mamlakatlardagi diffuzionizmning yana bir yirik namoyondalaridan biri **Frits Grebner** (1877–1934) dir. Grebner uchun antropologiyada asosiy madaniy-tarixiy aloqalar yoki madaniyatlarning musta-

24-rasm. Frits Grebner

qil vujudga kelishi va taraqqiyotini o'rganish usullarini ishlab chiqish tadqiqotining asosini tashkil etdi. Bu masalalardagi o'z fikrlarini «**Antropologiya metodi**» (1911) asarida bayon etdi.

Frobenius va Ratsel asarlari asosida Grebner «**madaniyat xalqlari**» nazariyasini yaratib, uni global rekonstruksiya qilishga urindi. O'z nazariyasini izohlashda olim butun insoniyatning davlatga qadar taraqqiyot bosqichini **6 ta «madaniy xalqlarga» (madaniyatlarga)** birlashtirgani, ularning har biri

19–20 elementdan tashkil topganini ta'kidlaydi. Madaniy elementlarga Grebner moddiy va ma'naviy madaniyat, Shuningdek, ijtimoiy hayotning ko'rinishlarini kiritadi. Masalan, Sharqiy papuaslar **madaniyati asosiy elementlariga**: yerildizli ekinlar yetishtirish; to'rlar yordamida baliq ovlash; taxtadan yasalgan qayiq; ikkiyoqlama tomli kulba; spiral tarzda to'qilgan savatlar; erkaklar faxriy ittifoqlari va niqobli raqslar; oy haqidagi miflar; odamxo'rlik haqidagi miflar; doira shaklidagi bezaklar; ovoz berish do'mbiralari va boshqalarni kiritadi, qolgan madaniy xalqlar elementlarini ham Shu xil va tarkibda shakllantiradi.

Grebner **madaniyatning o'sish elementlari** qaysi doiraga kirishidan qat'i nazar, ularning **bitta madaniy doirada shakllangani** hamda yagona geografik markazdan kelib chiqqanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, har qanday madaniy omil tarixda faqat bir marta, bir joyda paydo bo'lib, avvaldan ma'lum madaniyatga mansub bo'lib, u bilan birga **boshqa madaniyat doiralari tarqaladi**.

Bu fikrlar asosida Grebner insoniyat tarixida va madaniyatida hech qanday takrorlanishlar yo'q, demak umumiy qonuniyatlar ham bo'lishi mumkin emas, degan xulosaga keladi. Etnik jarayolarning takrorlanishi bizga Shunday tuyuladi. Aslida madaniyat omillari qat'iy yagonalikka ega. Demak, antropologiya umumiy emas, **xususiy voqealar bilan ish olib boradi**. Grebnerning fikricha, antropologiya tabiiy fanlar madaniyatini o'rganuvchi fan sifatida tarixiy fanlar qatorida bo'lishi lozim.

Diffuzionizmning Amerikada shakllanishi **Frans Boas** (1858–1942) ning tarixiy antropologiyadagi evolyutsion nazariyani tanqid qilishi bilan

bevosita bog'liq bo'ldi. Boas Grebnerning turli geografik hududlarda bir xildagi madaniy omillar vujudga kelishi mumkin emasligi haqidagi fikrini to'liq qo'llab-quvvatladi. Har qanday madaniy borliqni, uning ichki taraqqiyoti yoki yaqin-uzoqdagi qo'shmilari **madaniyati ta'siri bilan izohlash mumkin**. Shuning uchun har qanday mahalliy madaniyatning rivojlanishida diffuziya muhim o'rin tutadi. Boas va uning shogirdlari tufayli amerika antropologlari diffuziya – turli xalqlar madaniyatidagi o'xshashlikning asosiy omili degan xulosaga keldilar.

XIX–XX asrlarda amerika etnologlari amerika hindularini o'rganish uchun ekspeditsiyalar uyushtira boshladilar. Bu tadqiqotlarning natijasi «**madaniy viloyat-lar**» **konsepsiyasida** mujassamlashib, **Klark Uissler**ning (1870–1947) «**Amerika hindusi**» (1912) asarida nisbatan to'liq va tartiblashtirilgan holda bayon etildi.

Shimoliy Amerika hindularining o'zaro aloqalarini, ularning madaniyati elementlarining geografik tarqalishini tahlil qilgan Uissler, **madaniyat – ma'lum kishilar guruhining, biror-bir ekologik muhitga moslashuv natijasi**, degan xulosaga keldi. Xo'jalik qurollari, kulolchilik, folklor syujetlari va hokazolarga oid ko'plab ma'lumotlarni umumlashtirgan olim moddiy hamda ma'naviy madaniyat elementlarining **insonning somatik belgilari** mavjud madaniy viloyatlar orasida diffuziya orqali tarqalishini tasdiqladi.

Empirik ma'lumotlarga asoslangan Uissler, Shimoliy Amerika hindularining 15 ta madaniy viloyatlarini ajratib, madaniy diffuziyaning umumiy qonunini – **antropologik xususiyatlar o'zi shakllangan joydan barcha yo'nalishlar bo'ylab tarqalish xususiyatiga ega ekanligini** ko'rsatdi. Uning fikricha, madaniy omillar va odam xususiyatlari konsentrik usulda tarqalishini, ya'ni oddiy narsalar chetda qolib, murakkab xususiyatlar markaziy o'rinni egallashini ta'kidlaydi. Shu tariqa, Uisslerning nazdida madaniy viloyat madaniy markazning ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun madaniy markazdan uzoq-yaqinligiga qarab ayrim jamiyatlar boshqalariga nisbatan **tipik madaniyatga ega bo'ladi**.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Frits Grebnerga ko'ra, turli geografik hududlarda bir xildagi madaniy omillar vujudga kelishi mumkin emas. Uni istisno qiluvchi fakt keltira olasizmi?
- ❖ Nima uchun diffuzionizm nazariyasi har qanday mahalliy madaniyatning rivojlanishida muhim o'rin tutadi? Fikringizni dalillar bilan asoslang.
- ❖ Uisslarning: «Madaniyat – ma'lum kishilar guruhining, biror-bir ekologik muhitga moslashuvi natijasi», – degan ta'rifi haqiqatga qanchalik yaqin?

Diffuziya g'oyasining ingliz antropologiyasiga kirishi va taraqqiyotini **Uilyam Rivers** (1864–1922) nomi bilan bog'lashadi. U «**Melaneziya jamiyati tarixi**» (1914) asari ustida ishlash davomida melaneziyaliklarda qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishini **evolutsiya bilan izohlash mumkin emas**, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, Melaneziyada yangi madaniyatning shakllanishi ko'chib kelganlar katta guruhining o'zaro aloqalari natijasidir.

Rivers Okeaniyada birini ikkinchisi almashtirgan, bir necha to'liqsimon ko'chishlar bo'lib, ularning har biri madaniyatga yangi elementlar kiritganini ta'kidlaydi. Misol sifatida **kavi xalq**idagi totemizm, vafot etganlarga e'tiqod, quyosh va oy kulturi, monogam nikoh, o'q-yoy, ma'lum ko'rinishdagi uylar va hokazolarni keltiradi. Yangi madaniyatlar evolutsiya emas, turli madaniyatlarning aralashuvidan vujudga kelishi mumkinligi xulosa qiladi. Uning fikricha, bir necha madaniyatlar aralashuvi va o'zaro ta'siridan ularning hech qaysisiga xos bo'lmagan **butunlay yangi madaniyat elementi** vujudga kelishi mumkin.

Reverga ko'ra, ko'p sonli bo'lmagan migrantlar ham yuksakroq texnologiyaga ega bo'lsa, **o'zlarining udumlarini mahalliy xalqqa o'tkazishi mumkin**. Shunga qaramasdan Reverning qarashlari o'zining sun'iyliги va xayoliyligi bilan ajralib turadi. Jumladan, u aytgan migrantlar kim, ular qayerdan va qanday madaniy ko'nikmalar bilan kelishgani, keyinchalik madaniyatlari qanday yuksalgani noma'lum. Bu haqda faraz qilish mumkin, xolos.

Diffuzionistlar qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo'lgan davrdagi **madaniy o'ziga xoslikning yoyilish jarayonini** tushuntirib berishga harakat qilishgan. Ular madaniy doiraning murakkab (ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan) klassifikatsiyasini rivojlantirishgan va asl madaniyatning paydo bo'lgan hududdan tarqalish jarayonini tekshirib chiqishgan. Ba'zi bir manbalarda, misol uchun Okeaniyadagi Grebnerning o'rganishlarida, ular har bir jamiyatdagi **madaniy doira yoki yettita tarixiy yotqiziq**larni bir xil deb hisoblashgan. Shunisi ahamiyatliki, diffuzionizm evolutsion nazariyadagi nasl-nasabdan kelib chiqishni rad qilmagan.

Rus sayyohi, antropolog va etnograf **Nikolay Nikolayevich Mikluxo-Maklay** (1846–1888) Yevropa universitetlarida o'qigan. **1866–1867-yillarda** Kanar orollari va Marokashga sayohat qilgan. Janubi-Sharqiy Osiyo, Avstraliya, Tinch okeanidagi orollarda yashovchi tub joy aholisining madaniyati, turmushi, antropologiyasi va etnografiyasini o'rgangan. Bir necha yil Yangi Gvineya oroli sohilida va Avstraliyaning Sidney shahrida yashab ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan. **1886-yil** Avstraliyadan Rossiyaga qaytgan. Mikluxo-Maklay antropologiya va etnografiya tadqiqotlariga asoslanib, **inson zotining birligi va odam irq**larining **o'zaro qardosh ekanligi g'oyasini ilgari surdi**. U o'sha vaqtda Yangi Gvineya aholisi (papuaslar)ning boshqa irqlardan farq qiladi degan qarashni inkor etdi.

Diffuzionizm nazariyasi nafaqat Mikluxo-Maklay boshchiligidagi Rossiya antropologlari guruhi uchun, balki Sharqiy Yevropa antropologlari uchun ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Bilib oling!

PAPUASLAR (*malayyacha* papuwa – jingalak) – xalqlar guruhi, G'arbiy Melaneziyaning tub aholisi. Yangi Gvineya oroli va Timor orolining Sharqiy qismi tub joy aholisining katta qismining umumlashgan nomi (enga, chimbu, xagen, kamano, xuli va boshqalar). Umumiy soni 4,8

25-rasm. Nikolay Mikluxo-Maklay

mln. kishi (1992). Melaneziya irqiga mansub. Papuas tillarida so'zlashadi. Dindorlari ajdodlar kulti, magiya va totemizmga e'tiqod qiladi. XIX asr oxiridan missionerlar ta'siri ostida xristianlik tarqalgan, hozir ko'pchilik papuaslar rasman uni qabul qilishgan. Asosiy mashg'uloti – dehqonchilik, cho'chqachilik, baliq ovlash, qisman ovchilik. Papuaslarni etnografik jihatdan o'rganishga rus tadqiqotchisi N.N. Mikluxo-Maklay katta hissa qo'shgan.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- ❖ Uilyam Reversning bir necha madaniyatlar aralaShuvidan butunlay yangi madaniyat elementi vujudga kelishi haqidagi fikriga aniq misol keltira olasizmi?
- ❖ Sizningcha, evolutsionizmga zid g'oyalarni ilgari suruvchi diffuzionizm nega aynan evolutsion nazariyadagi nasl-nasabdan kelib chiqishni rad qilmagan?
- ❖ Nikolay Mikluxo-Maklayning odam irqlarining o'zaro qardosh ekanligi haqidagi g'oyasi qanday ilmiy asoslarga ega?

Mavzuga oid mustaqil ish topshiriqlari:

- ✓ Fridrix Ratsel qarashlarida madaniyatning geografik muhit bilan bog'liq holda yuksalishi g'oyasi asoslarining yaratilishi.
- ✓ Leo Frobenius asarlarida xalqning ma'naviy strukturasi yoki uning madaniy siymosini ifodalovchi paydeum tushunchasi tahlili.
- ✓ Frits Grebner nazariy yondashuvlarida madaniyatning o'sish elementlari tushunchasi tahlili va uning yangi fikrlar bilan boyitilishi.
- ✓ Moddiy hamda ma'naviy madaniyat elementlarining insonning somatik belgilari mavjud madaniy viloyatlar orasida diffuziya orqali tarqalishi.
- ✓ Nikolay Mikluxo-Maklay qarashlarida inson zotining birligi va odam irqlarining o'zaro qardosh ekanligi g'oyasining ilgari surilishi.

Seminar savollari:

1. Diffuzionizm nazariyasining vujudga kelishi aynan qanday omillar ta'sirida yuz bergan? Uning mohiyatini nimalar tashkil etadi?

2. Fridrix Ratsel diffuzion yondashuvdan kelib chiqqan holda madaniy omillar tarqalishining qanday qonuniyatlarini ilgari surgan?

3. Leo Frobenius o'z asarlarida madaniy borliq komplekslari tarqalishi g'oya-sini qanday izohlagan? Mazkur g'oya haqiqatga qanchalik yaqin?

4. Frits Grebner va Klark Uisslerlar qarashlari diffuzionizm nazariyasi taraqqi-yotining qaysi jabhalariga hissa bo'lib qo'shilgan?

5. Mazkur nazariyaga asoslangan g'oyalar ingliz va rus olimlari tadqiqotlarida ham o'z aksini topganmi? Shunday olimlardan kimlarni bilasiz?

Quyidagi qo'shimcha adabiyotlarga diqqat qiling!

- ❖ **Frobenius L.**, Kulturgeschichte Afrikas, Z., 1954;
- ❖ **Grabner F.**, Das Weitbild der Primitiven, Munch., 1924;
- ❖ **Grabner F.**, Kulturkreise und Kulturschichten in Ozeanien, «Zeitschrift für Ethnologie», 1905, t. 37, H. 1.
- ❖ **Grabner F.**, Methode der Ethnologie, Hdlb., 1911;
- ❖ **Ratzel F.**, Anthropogeographie, Tl 1, 4 Aufl., Stuttg., 1921;
- ❖ **Ratzel F.**, Anthropogeographie, Tl 2, 3 Aufl., Stuttg., 1922;
- ❖ **Ratzel F.**, Politische Geographie, 3 Aufl., Munch. - V., 1923;
- ❖ **Rivers W.**, Social organisation, 3 ed., L. - N. Y., 1932.
- ❖ **Rivers W.**, The history of Melanesian society, v. 1-2, Camb., 1914;
- ❖ **Rivers W.**, The Todas, L. - N. Y., 1906;
- ❖ **Val'skaya B. A.**, Вогуа N. N. Mikluxo-Maklaya za prava papuasov berega Maklaya, v sbornike: Страны i народы Vostoka, v. 1, M., 1959.
- ❖ **Mikluxo-Maklay N. N.**, Sobr. soch., t. 1-5, M. - L., 1950-1954 (v t. 4 imeetsya biografich. ocherk).
- ❖ **Rattsel' F.**, Zemlya i jizn', t. 1-2, SPB, 1903-06.
- ❖ **Rattsel' F.**, Narodovedenie, t. 1-2, SPB, 1900-01;
- ❖ **Frobenius L.**, Detstvo chelovechestva, SPB, 1954.

7-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA SOTSIOLOGIK VA FUNKTSIONAL QARASHLAR MAVZU REJASI:

1. Sotsiologik yo'nalish.
2. Funktsionalizm.
3. Amerika tarixiy antropologiya maktabi.

Emil Dyurkgeym. Sotsiologik metodning asosiy tamoyillari. «Kollektiv tasavvurlar» Dyurgeym din haqida, tushuncha va klassifikatsiyalarining kelib chiqishi, Dyurgeym maktabi; M Moss, K. Levi-Bryul, B. Malinovskiy. Funktsionalizmning asosiy tamoyillari. «Ehtiyoj» nazariyasi. Mifologiya va dual tashkilot. Funktsionalizmning g'oyaviy izdoshlari; A. Radkliff-Braun. Tarixiy va ijtimoiy antropologiya. Radkliff-Braun metodi. Funktsionalizm va mustamlakachilik siyosati.

5.1. Sotsiologik yo'nalish.

Yevropa antropologiyasida diffuzionizm bilan deyarlik bir paytda sotsiologik yo'nalish ham shakllanib, uning vakillari diffuzionizmga nisbatan ham sermahsul ijod qiladilar. Agar evolyutsionizm asoschilari antropologiyaning asosiy predmtini – odamda, diffuzionistlar – madaniyatda ko'rsalar, sotsiologik yo'nalish vakillari – inson jamiyatini asos deb bildilar. Nazariya tarafdorlari inson jamiyatlarini oddiy individlar majmuasi sifatida ko'rishni istamadilar. Jamiyatni ular odamlar orasidagi ahloq aloqalari tizimi sifatida ko'rib, uni insonlarga majburan yoki kuch bilan o'tkazilishini ta'kidlashgan.

Sotsiologiya nazariyasining vatani Frantsiya bo'lib uning yirik nomoyondasi Emil Dyurk Geym (1858-1917) sanaladi. U haqli ravishda 19 asrning so'nggi o'n yilliklarida yaratilgan antropologiyadagi muhim yo'nalishning asoschisi hisoblanadi.

Evolutsionistlardan farqliroq Dyurk Geym, odamlar jamiyatini atrof – muhitga moslashib boruvchi, yuksalishdagi bosqichlar deb emas, balki yopiq statik tizimlar sifatida anglab, ularni ijtimoiy faktlar yordamida tadqiq qilish lozimligini uqtiradi. Ijtimoiy faktlarni esa u individning harakat turlari, anglashi va sezilish sifatida ifodalab, ularni tashqi muhit tomonidan ta'sir etadigan va majburlash kuchiga ega deb hisoblaydi. Bu borada olim ijtimoiy faktni bizning tushunchamiz bo'yicha emas o'zligicha o'rganish lozimligini alohida ta'kidlaydi. dyurxeymning

fikricha unga qadar buyumlar emas, tadqiqochining uning haqidagi tushunchasiz o'rganilgan va bu fan emas maskuradir. Jamiyatni anglashdagi har qanday sub'ektivizm ham Shundan kelib chiqqan.

Uning fikricha jamiyat osoishtaligi a'zolarinig ijtimoiy birdamligi orqali ta'minlanadi. Ijtimoiy tizimning har bir elementi muhim muvozanatda bo'ladi va aks holda u inqirozga mahkumdur. Jamiyatlarni taraqqiy etgani darajasini klassifikatsiya qilgan Dyurk Geym faniga «ijtimoiy tip» yoki «ijtimoiy tur» tushunchalarini kiritdi. Klassifikatsiya asosiga u eng oddiy jamiyat: «ibtidoiy to'da» ni qo'yadi. To'da taraqqiyoti davomida nisbatan murakkabroq ijtimoiy strukturaga klanga (urg'uga) aylanadi. Klanlarning turli birikmalari esa qabila, kuriya fratrinarini shakllantirib, keyinchalik ulardan ilterilga qadar yana ham murakkab jamiyatlar vujudga keladi. Demak Dyurk Geym fikricha har qanday jamiyat ibtidoiy jamiyatning ma'lum darajada murakkablashgan ko'rinishidir.

Dyurk Geymning etnosotsiologik nazariyasining yana bir muhim qismi, jamoaviy tushunchalar haqida g'oyadir. Inson ongini olim bir xil emasligini, sababi u xususiy va jamoaviy (kollektiv) ikki ko'rinishda bo'lishini yozgan. Birinchisi har bir shaxsga taaluqli bo'lib, u to'lig'icha Shu kishining ruhiyati xususiyatlari bilan aniqlanmoqda; ikkinchisi butun guruh uchun yagona bo'lib, ayrim shaxsga bog'liq emas va hatto zarur bo'lsa shaxsga nisbatan majburlash kuchiga ham egadir. Kollektiv ong o'z ifodasini guruh tushunchalarda – diniy tasavvurlar, miflar, ahloq va huquq normalarida topadi. Ular ijtimoiy hayotga singdirilgan bo'lib, butun ijtimoiy guruh tomonidan yaratilgan uning qabul qilish xususiyatlarini turlicha ko'rinishidir.

Guruh tushunchalar haqidagi g'oyasini rivojlantirish davomida Dyurkgeym qonuniy tarzda dinning mohiyati va uning jamiyatdagi o'rni masalasiga to'qnashadi. Dinning keng yoyilgan ayritabiiy mavjudodlarga, kuchlarga sig'inish ekanligiizohini rad etgan olim, dinning asosiy belgisi deb dunyoni ikkiga: ilohiy (muqaddas) va oddiy kundalik (profan) hayotga bo'lishini ko'rsatadi. Bunday bo'lishning o'ziga xosligi, har ikki qismni butunlay o'zga bir-biriga qo'shilishi mumkin bo'lmagan narsalar deb ta'kidlaydi. Bu dunyolar orasidagi o'tib bo'lmash chegarani, faqat diniy marosimlar orqali yengish mumkin. Dyurkgeymning fikricha din funktsional tamoyil bo'lib u guruhning ijtimoiy birdamligini mustahkamlashga yo'naltirilgan. Har qanday din uni vujudga keltirgan ijtimoiy mu-

hit mahsuli sifatida, mavjud borliqning soxta ko'rinishi deb hisoblanishi mumkin emas. Qolaversa dinning mazmuni oxir-oqibat uni yaratgan jamiyat va uning strukturasi aksidir.

Dyurkgeymning nazariyasini uning shogirdlari va izdoshlari: M. Moss, K. Levi – Stroe, M. Grane, L. Levi Bryullar rivojlantirgan.

Frantsuz antropologiyasidagi ushbu sotsiologik maktab vakillari orasida Lyusʼen Levi Bryul (1857-1939) g'oyalari ayniqsa muhimdir. Levi Bryul tadqiqotlarining barchasi jamoaviy ong insonning shaxsiy tajribasi orqali emas, uning ongiga ijtimoiymuhit: ta'lim-tarbiya, jamoatchilik fikpi, urf-odatlar orqali kiritilishi g'oyalariga asoslanadi. Bu g'oyalarni rivojlantirish borasida olim kollektiv ong, tushunchalarni boshqaruvchi qonunlar masalasiga e'tibor qaratdi. Dyurkgeym qarashlariga suyanan holda u o'zining ibtidoiy jamiyatlardagi oldmantiqiy ong nazariyasini yaratib «ibtidoiy ong» (1930) asarida ifodalaydi.

Levi-Bryul fikricha sabab va oqibat orasida aniq chegaraning bo'lmashligi oldmantiqiy ongli ibtidoiy odamni zamonaviy avloddan butunlay farqlaydi. Oldmantiqiy ong bizniki kabi qarama-qarshiliklardan qochmasada uni mantiqsiz deb bo'lmaydi. Bu borada so'z o'zining alohida qonuniyatlariga bo'ysunuvchi ong tipi haqida yuritilmoqda. Ushbu qoloq xalqlarning kollektiv ongini boshqaruvchi qonunlari bizning mantiqiy ongimiz qonuniyatlariga butunlay o'xshamagan. Ulavr emotsiyalardan ajralmagan borliq hodisalarini izohlashiga yo'naltirilmagan. Bu borada ular asab tizimiga keskin qo'zg'atuvchi sifatida ta'sir etadi, xususan diniy marosimlarni o'tkazish paytida, odamlarni qo'rquvga solish, qattiq hohish, umid va h.k.o. bag'ishlashi mumkin. Bu holda ibtidoiy odam o'zini o'rab turgan borliqni, hodisalarini tushunishga, anglashga intilgan sababi u hodisalarini sof holda emas, yashirin kuchlar, narsalarning sehrli xususiyatlari bilan mujassamlashgan emotsiyalar majmuasi tarzida qabul qilgan.

Shu sababdan ibtidoiy odamning dunyo qarashi biznikidan butunlay o'zgacha yo'naltirilgan, biz borliqni ob'ektiv anglashga intilsak, ibtidoiy odamlar ongida sub'ektivlik hukmron bo'lgan. Shuning uchun ibtidoiy odamlar real narsalar va ular haqidagi tasavvurlarni aralashtirib yuborganlar, ular tushni borliqdan, odamning o'zini ismidan ajrata olmaganlar. Xuddi Shu sababli ibtidoiy ong tajriba bilan bog'lanmagan. Tajribaviy bilimlar ibtidoiy odamni sehrgarlik, tabiat kuchlari, fetishlarga ishonchini

yo'qota olmagan. Ibtidoiy odamning ongi tajribalarga «berilmaydi». Levi Bryulning yozishicha unda mantiqiy qonunlar emas, «ishtirok etish qonuniyati» hal etuvchi ahamiyat kasb etgan. Unga binoan buyum o'zligidan tashqari, bir vaqtning o'zida boshqa narsa ham bo'lishi mumkin, u bu yerda bo'lishidan tashqari boshqa joyda ham bo'lishi mumkin. Ongning bunday tipini Levi-Bryul «oldmantiqiy» deb izohlaydi. Levi Bryulning yozishicha jamoa fikriga e'tibor zamonaviy yevropaliklar ongida ham mavjud. Bu insonning ilmiy bilimlar tushuntirib bera olmaydigan, uni o'rab turgan borliq bilan muloqatda bo'lish tabiiy ehtiyojidan kelib chiqadi. Fanning dunyoni ob'ektivlashga intilishi uni insoniyatdan yanada uzoqlashtiradi. Shuning uchun inson tabiat bilan jamoaviy tushunchalar: din, ahloq, udumlar orqali muloqatda bo'lishga intiladi. Levi – Bryulning fikricha oldmantiqli ong mavjud, va u mantiqiy bilan birgalikda saqlanib qolgan, «ishtirok qonuni» va mistik tayyorlik holati – zamonaviy inson ongining tabiiy xususiyatidir.

Sotsiologik yo'nalishning asosiy g'oyalari quydagilardan namoyon bo'ladi:

– har bir jamiyatda «jamoaviy tasovvurlar»majmuasi bo'lib, ular jamiyatning mustahkamligini ta'minlaydi;

– madaniyatning vazifalari jamiyatni birlashtirish, insonlarni yaqinlashtirishdan iborat;

– har bir jamiyatda xulqi atrof mavjud bo'lib, u doimiy o'zgaruvchan va yuksalishga moyildir;

– bir jamiyatdan ikkichisiga o'tish murakkab jarayon bo'lib u bir tekisda emas notekis, tezlanishlar bilan amalga oshiriladi.

Satsiologik nazariyaning mantiqi davomi va yuksalishi funktsionalizm nomoyon bo'ladi. Diffuziya nazariyasi vatani Germaniya, sotsiologik g'oyaniki Frantsiya bo'lsa, funktsionalizm Angliyada vujudga kelib 20 asrning 20chi billaridan antropologiyadagi yetakchi yo'nalishga aylandi. Shunga qaramasdan funktsional nazariyaning yakuniy kontseptsiyasi nemis etnologi Rixard Turnvaldga tegishli deyishadi. Lekin funktsionalizm Germaniyada keng tarqalmadi. Angliyada yirik ilmiy yo'nalishga aylangan funktsionalizm ijtimoiy va madaniy antropologiyaning taraqqiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazdi. Uning eng mashhur vakili Bronislav Malinovskiy (1884-1942) Shu yerda ijod qilgan.

Etnik jarayonlarni funktsional tadqiq qilishning o'ziga xos xususiyati, madaniyatni o'zaro aloqador elementlar va qismlardan iborat yagona birlik sifatida ko'rishdadir. Ushbu yondashuvda madaniyat yagona birlik, uning har bir qismi ma'lum, unga tayyorlangan vazifani bajaruvchi zveno va uningsiz madaniy yagona birlik sifatida yashay olmaydi. Shuning uchun funktsionalizmning muhim metodi madaniyatni ma'lum qismlarga bo'lib ular orasidagi bog'liqlikni aniqlashdir. Funktsionalizm tarafdorlari uchun madaniyatning tarixiy o'zgarib borishi ahamiyatsizdir. Ularning tadqiqotlari ijtimoiy tizim va madaniyatning yuksalib, yangilanishi va faoliyati mexanizmlarini ochish muhim hisoblanadi. Unga inson va u yaratgan madaniyat orasidagi ko'pqatlamli (sathli) o'zaro munosabatlarni taxlil qilish orqali erishiladi.

Malinovskiy ilmiy qiziqishlarining asosiy predmeti madaniyatni ko'p qirra – borliq tarzida o'rganish, Shuningdek o'ziga xos madaniyatlarni sistemali o'rganish qiyoslash uchun zarur bo'lgan va tamoyillarni yaratish edi. O'z tadqiqotlarini olim dala tadqiqotlari o'tkazmagan holda muzey ashyolari orqali turli fikrlar bildirayotgan evolyutsionist va diffuzionistlarga qarshi keskin chiqishdan boshlaydi. Malinovskiyning o'zi bunday tajribaga ega bo'lib, qiziqarli xulosalarga keladi. Uning kuzatishlaricha etnologlar buyumlarning tashqi xususiyatlarinigina tavsiflab, qanaydir psixoloik gipotezlarni ilgari surishdan qochishgan. Lekin Malinovskiyning fikricha tashqi kuzatishlar tadqiqotchini juda oson chalg'itadi, ichki movutlarini aniqlamasdan turib esa madaniyatni anglash mumkin emas. Buyumni faqat tavsiflash emas, uni kim yaratgan, kimlar foydalangan, kimga taaluqli ekanliklarini bilish lozim. U antropologiya fanining tavsiflash, faqat faktlarni qayd etishi orqali madaniyatning tarqoq xususiyatlarini ifodalashga qarshi edi.

O'zining madaniyat nazariyasini Malinovskiy «Madaniyatning ilmiy nazariyasi» (1944) asarida bayon etgan. Bu nazariya o'zida naturalizm, bieseviorizm, jixoinalizmning strukturaviy – funktsional metod bilan mujassamlashtiradi. Uning barcha masalalarini o'rganishdagi funktsional ifodalashlari izohlari o'rganilayotgan madaniyatning asosiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan. Malinovskiyning fikricha jamiyat o'ziga xos biologik organizm (birlik) bo'lib, u tabiiy adaptiv tizim sifatida, jamiyat va uning a'zolari talablarini qondirishga yo'llangan (yo'naltirilgan). Uning fikricha madaniyat insonning biologik xususiyatlari mahsuli, sababi odam –

hayvonot dunyosi vakili sifatida dastlab o'zining biologik talablarini qondirish lozim. Ularni qondirish uchun odam o'ziga oziq: issiqlik topadi, uy – joy barpo etadi, kiyim – kechak tayyorlaydi va h.k.o.lar. Shu tariqa u atrof – muhitni o'zlashtirib, ishlab chiqarish vositalarini, boshqacha aytganda madaniyatni yaratadi. Madaniyatlar orasidagi farq bu insonlar elementar ehtiyojlarini qondirish usullaridagi tafovutdir. Ushbu metodologik yo'nalishda madaniyat moddiy va ma'naviy tizimlar bo'lib, ular orqali inson o'zining hayotini ta'minlab, o'z oldidagi vazifalarni bajaradi.

Asosiy ehtiyojlardan tashqari Malinovskiy tabiat tomonidan emas madaniy muhit yaratgan ikkinchi darajali talablarni ham mavjudligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha ularning har ikkisini qondirish vositalari ma'lum tashkilotdan iborat bo'lib, uning birliklarini institutlar deb ataydi. Instetut birlamchi tashkiliy birlik sifatida, asosiy va qo'shimcha ehtiyojlarni qondirishdagi vosita va usullar majmuasi, yig'indisidir. Madaniyatni mustaqil tenglikka asoslangan har bir qismi o'z vazifasini bajaruvchi, tizim sifatida qaragan Malinovskiy, unda o'zga madaniyat o'zgarishlar va boshqa madaniyatlardan bo'lishini o'zlashtirishlar inkor etmagan. Ammo bu o'zgarishlar davomida madaniyatning ma'lum elementi (masalan zararli udumni) yo'q qilinsa, butun etnomadaniy tizim demak xalq xalok bo'lishi mumkin. Malinovskiyning ta'kidlashicha **an'ana** biologik nuqtai nazardan jamoaning yashash muhitiga moslaShuv omilidir. An'anani yo'qotsangiz siz jamoaning ijtimoiy tanasi himoya qobig'ini yo'qotgan bo'lasiz va uni asta-sekin, lekin muqarar o'limga mahkum etasiz. Malinovskiy antropologiya (antropologiyaning) vazifalarini bayon etar ekan, madaniyatni tadqiq etgan avvalgi etnologik maktablar faoliyatini tanqidiy baholaydi. U Taylorning «sarqitlar» metodini ayniqsa qattiq tanqid ostiga oldi. Uning fikricha bu metod bo'yicha tadqiqotlar o'zkazman olimlar hamma joyda sarqitlarni izlashgan, xolbuki madaniyatda sarqitlar emas, yangi ko'rinish va funktsiya olgan an'anaviy elementlar shakllanadi. Olimning fikricha «sarqitlar» tushunchasi antropologiya faniga sezilarli zarar keltirgan sababi u madaniy omillarning funktsional aloqadorligi printsipiga ziddir. Malinovskiyning ta'kidlashicha madaniyatda ortiqcha yoki qo'qqisdan (kutilmagan) narsa bo'lishi mumkin emas, undagi barcha narsalar qandaydir vazifani o'taydi – aks holda u chiqarib tashlanadiva unitiladi. Agar qandaydir udum uzluksiz davom etib kelayotgan bo'lsa demak nimagadir kerak, biz uni zararli va ma'nisiz deb, uning ehtiyoj

bazasi bilan hisoblashmasdan yoki uni boʻqqa madaniyatlarga aloqasiz deb qiyoslashimiz nooʻrindir. Malinovskiy madaniy oʻzlashtirishlarga tayangan diffuzion gʻoyani ham qattiq tanqid qiladi. Uning fikricha difuzionistlarning asosiy xatosi madaniyatni yagona tirik organik birlik sifatida emas, jonsiz buyumlar birikmasi sifatida qarashlaridadir. Oʻzidan avvalgi tadqiqotchilarning asosiy kamchiligi deb Malinovskiy, madaniyatning ayrim xususiyatlarini oʻzaro bogʻliq boʻlmagan alohida ayrim narsalar sifatida oʻrganishida deb biladi. Madaniy tizimning yaxlitligini buzib boʻlmaydi, aks holda unga tayangan butun piramida yaxlitligi ham qulashi mumkin. Shubhasiz zararli boʻlgan mahalliy varvar xalqlari udumlarini ham oddiy holda yoʻqotib boʻlmaydi. Avval ularning barcha funksiyalari ularni bajaradigan vazifalarning aniqlash, ularni toʻlaqonli almashtiruvchi udumlarini topish lozim.

Malinovskiyda ijtimoiy institutlar funktsional aloqalarining insonning biologik ehtiyojlaridan kelib chiqishga bogʻliqligi gʻoyasi asos boʻlsa, funktsionalizmning boshqa yirik namoyondasi Alfred Radkliff – Braun (1881-1955) qiziqishlari jamiyat strukturasi boʻlgan. Uning nazariyasi asosida, jamiyat hayotiga oʻzaro ishonchga asoslangan, jamiyat hayotining oʻzaro bogʻliq elementlarning yuksalib boruvchi tizimi tarzida qarashdadir. Jamiyatning asosiy elementlari funktsional oʻzaro mutanosiblikka ega boʻlgan.

Radkliff – Braun ilmiy qarashlari Malinovskiy gʻoyalariga yaqin boʻlsada, uning ilmiy nazariyasi oʻzining mustaqil ekanligi bilan xususiyatlangan Riversning shogirdi boʻlgan olim ingliz strukturalizmi yoki strukturaviy funktsionalizm ilmiy yoʻnalishiga asos soldi. Unda ijtimoiy hayotni odamlarni ongi xulqi va madaniyatlarni tahlil qilishda funktsional va strukturaviy yondashuvlarga asoslanilgan. Oʻzining asosiy asarlari – «Antropologiya va ijtimoiy antropologiya metodi» (1958), «Madaniyatning tarixi va funktsional ifodalanishi» da (1929) olim insonning hayoti haqidagi fanning tadqiq qilish metodlarini aniq ifodalab beradi. Uning harakatlari bilan ingliz ijtimoiy antropologiyasi zamonaviy ilmiy yoʻnalish sifatida shakllanadi. Olimning tasavvuricha insonni oʻrganuvchi asosiy fan antropologiya boʻlib u; odam biologiyasi, oldtarixiy arxeologiya va etnografiya yoʻnalishlaridan iborat. Etnografiya oʻz navbatida: antropologiya va ijtimoiy antropologiyaga boʻlinib ularning har biri oʻziga xos metodlariga egadir. Antropologiyaning asosiy metodi

insoniyat madaniyatini tarixiy rekonstruksiya qilishdir. Bu kabi tadqiqotlar yozma manbalarga Shuningdek maʼlum xalqning madaniyati doirasidagi gipotetik rekonstruksiya tayangan.

Olimning fikricha ijtimoiy antropologiya insoniyat madaniyatining tadqiq etishning butunlay oʻzgacha yoʻnalishidir. Uning vazifasi maʼlum xalqlar madaniyati rekonstruksiya qilish emas, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotning umumiy qonuniyatlarini izlashdir. bu fan tabiiy fanlar singari induktiv metoddan foydalanadi. Induktiv metodning mohiyati – madaniyat omillarini oʻrganishda malumotlarni generalizatsiya tanlash va umumlashtirishdir.

Radkliff – Braun boʻyicha ijtimoiy antropologiya: umumiy va markaziy (asosiy) nazariyalardan iborat. Umumiy nazariya 3 ta guruhdagi muammolar bilan Shugʻullanadi. Umumiyga oʻrganilayotgan jamiyat haqidagi statik va morfologik; uning boshqa jamiyatlardan farqi va oʻxshashligi, ularni qiyoslash va klassifikatsiyalash xususiyatlari kiradi. Asosiyga – sotsial dinamika: turli jamiyatlarning faoliyati jihatlari, ularning oʻz faoliyatini saqlash va qoʻllash muammolari. Uchinchi guruhga – taraqqiyot masalalari: jamiyatning oʻz tipini oʻzgartirish, yangi jamiyatlarni qanday shakllanishi, ijtimoiy oʻzgarishlarning umumiy qonuniyatlarini oʻrganish kiradi. Boshqacha aytganda inson va uning madaniyati taraqqiyotining umumiy qonunlarini ijtimoiy jihatlarni tadqiq qiladi. Bu borada Radkliff Braun dastlab generalizatsiyala Shuv, keyinroq funktsional yoki qiyosiy deb atagan metod qoʻllaniladi. Ijtimoiy antropologiyadan farqliroq, antropologiya oʻz tadqiqotlarida ayrim xalqlarning oʻtmishi va bugungi hayotiga oid aniq maʼlumotlarni tarixiy metod orqali oʻrganadi.

Radkliff – Braun umumnazariy kontseptsiyasi boʻyicha: obʻektiv borliqni barcha turlari tabiiy tizimining (atom, molekula, tana, odamlar jamiyati) turli sinflaridir. Har qanday tizim: a) uni tashkil etuvchi birliklar (elementlar) dan; b) ijtimoiy udumlarning umumiy birikmasidan; v) ijtimoiy udumlar bilan bogʻliq oʻziga xos fikrlar va sezgi timsollaridan iboratdir.

Oʻzining ilk asarlarida Rodkliff – Braun «madaniyat» atamasini keng ishlatadi. Lekin 1931 yildan keyin uning ijtimoiy antropologiya predmetiga nisbatan fikri oʻzgarib u yanada torayadi va «madaniyat» ni «ijtimoiy struktura» atamasi bilan almashtiradi. Natijada Rodkliff – Braun tadqiqotlarining asosiy yoʻnalishlari turli madaniyatlarning siyosiy tizimlari,

qon – qardoshlik munosabatlaridan o'ziga xosliklar va ularning ijtimoiy tizimdagi o'rni, ibtidoiy diniy tasavvurlar-strukturasini funktsional taxliliga yo'naltirildi. Shu sababli ko'pincha Rodkliff – Braunni Malinovskiyga qarshi qo'yishib, funktsionalist emas (Malinovskiy kabi) strukturalist deb atashadi.

Funktsional ta'limot va uning asosiy namoyondalari kontseptsiyalarini tarixiy taxlil etish Shuni ko'rsatadiki, bu kontseptsiyalar muammoni qo'yishda ilmiy tadqiqotlarda o'ziga xos xususiyatlari va metodlari bilan ajralib turadi. Lekin ularning barchasi funktsional ta'limotning asosiy g'oyalari doirasida faoliyat ko'rsatib ular quydagilarda o'z ifodasini topgan:

– inson jamiyati, mavjud borliqning bir qismi sifatida tirik organizm sifatida taraqqiy etadi, Shu tarzda yashaydi qaysiki uni tashkil etadigan elementlari, ma'lum funktsiyalarni bajaradi, boshqacha aytganda inson jamiyati asosini o'zaro bog'liq va bir-birini to'latuvchi madaniy elementlar strukturasi tashkil etadi;

– har qanday ijtimoiy sistema «strukturalar» (tuzilmalar) va «faoliyatlar» qilishlaridan tashkil topadi. Tuzilmalar mustahkam modellar bo'lib, ular orqali shaxslar atrof-muhit bilan bog'lanadi, shaxslarning vazifasi tizimining ijtimoiy yaxlitligiga o'z hissasini qo'shishdan iborat;

– madaniyat shaxsining ehtiyojlariga, eng avvalo uning uchta asosiy talablari: asosiy (taom, uy-joy, kiyim-kechak va h.k.o. larda), ishlab chiqarish (mehnat taqsimoti, himoya, ijtimoiy nazorat), va integrativ (ruhiy xavfsizlik, ijtimoiy yetuklik, qonunlar, din, san'at va h.k.o. larda) xizmat qiladi;

– madaniyatning har bir tamoyili yuqorida qayd etilgan ehtiyoj turlari doirasida o'z vazifasini o'taydi;

– madaniyatdagi asosiy o'rin: udumlar, marosimlar, ahloqiy me'yorlarni tegishli bo'lib, ular insonlar xulq-atvorini boshqaruvchilardir. Ushbu vazifani bajarish orqali ular insonlarning hayotiy zarur ehtiyojlarini qondirishda madaniy, ularning birgalikda hayot kechirishidagi tashkiliy omil bo'lib xizmat qiladi;

– antropologiyaning vazifasi madaniy tamoyillar funktsiyalarini har bir madaniyatdagi boshqa madaniyatlarga bog'liq bo'lmagan o'zaro aloqadorlik va o'zaro bog'liqlikni o'rganishdir.

Funktsionalizmning asosiy tavsiflari orasida eng ahamiyatga moligi uning tadqiqotlaridagi amaliy yo'nalishdir. Antropologiyadagi yo'nalishlar orasida funktsionalizm ilk marotaba o'zining amaliy xarakterda ekanligini bildirdi. Ushbu yo'nalish tarafdorlari ijtimoiy antropologiyani ingliz koloniyalarini boshqarishda eng muhim, dolzarb muammolarni hal etishini ta'minlovchi amaliy fan sifatida yaratishga intilganlar. Bu borada eng avvalo an'anaviy madaniyatlar ustun xududlar nazarda tutilgan. Ingliz mustamlaka siyosatidagi, an'anaviy boshqaruv institutlari va mavjud ijtimoiy strukturalarga tayanib boshqarish kontseptsiyasi funktsionalizm ta'sirida shakllangani Shubhasiz.

Tarixiy antropologiyaning Amerika maktabi.

XIX asrning 90 yillariga qadar AQSH antropologiya fani evolyutsion yo'nalish ta'sirida rivojlangan. Lekin XIX asr 90-yillarida Amerika antropologiyasida yangi yo'nalish vujudga kelib uning asoschisi yirik olim va jamoa arbobi Frants Boas (1858-1942) bo'ladi. Yangi yo'nalish «Boas maktabi», rasman esa «tarixiy antropologiyaning amerika maktabi» nomini oldi.

Antropologiyadagi inqiroz holati yangi yo'nalishning vujudga kelishi yo'l ochdi. Bir qator olimlar fanda hukmron bo'lgan g'oyalarni inkor etib, turli xalqlar hayotini o'rganishda butunlay yangi yondashuvlarni taklif etishdi. Antropologiya vaziflarini qayta ko'rishi taklifi bilan chiqqan olimlar orasida F. Baos alohida o'rin tutadi. U antropologiyadagi barcha yo'nalishlar: evolyutsionizm, diffuzionizm va funktsionalizmni zarur darajada universal emas deb inkor etadi. Tanqid eng avvalo evolyutsion ta'limotga taaluqli bo'lib, undagi – insonlar, ijtimoiy institutlar va madaniyatlarning oddiy, sodda ko'rinishdan murakkablikka yuksalib borishi g'oyasiga qarshi qaratilgan edi. Baos antropologiyani amalda butunlay yangidan yaratishni taklif etib, uni avvalgi etnologik nazariyalar noto'g'ri asosga ega bo'lgani hamda tadqiqotlarni noo'rin xulosalarga olib kelganini takidlaydi. Uning fikricha etnografik ma'lumotlarni qaytadan to'plab, ularni umumlashtirish asosida, yangi metodlar va yangi nazariyalar yaratish lozim.

Inson haqidagi fanning maqsadini Baos har bir xalqni uning tili va madaniyatini o'rganish orqali, tarix haqidagi yaxlit tasavvurni yaratish deb biladi. Bu aniq tadqiqotni, antropologiya an'anaviy maktabla-

rining soddalashtirilgan abstrakt sxemalari bilan alishtirib bo'lmaydi. O'ziningidastlabki printsiplial, «Antropologiya vazifalari haqida» maqolasida Baos – bu fanning yakuniy maqsadi faqat tsivilizatsiyalashgan emas barcha xalqlar buyuk muzlik davridan to hozirga qadar barcha bosqichlardagi yagona tarixini yaratishdir deydi. Buning uchun olimning fikricha, har bir xalqning madaniyati, tilini ularning o'ziga xosligini alohidatadqiq etish lozim. Butun insoniyatning mavjud tarixini rekonstruksiya qilish orqali esa inson faoliyatini boshqaruvchi, barcha qonunlarni aniqlash maqsad etib qo'yiladi. Boasning tan olishicha bu jarayonda, madaniyat taraqqiyotining umumiy qonunlari mavjud, ammo ularni ifodalashda ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish lozim, sababi har bir madaniyat o'ziga xos betakror taraqqiyot yo'lini bosib o'tadi.

U o'zining ehtiyotkorlik bilan yondoShuvini, tashqi ko'rinishidan o'xshash narsalarning turli kelib chiqishiga egaligi va turli vazifalarni bajarishga mo'ljallangan bo'lishi mumkinligi bilan izohlaydi. Har bir o'xshashlik ham tarixiy aloqalar yoki moddiy omillarni bir xalq tomonidan boshqasidan o'zlashtirganidan darak beravermaydi. Moddiy omillarning o'xshashligini odamzot ruhiyatining bir xil tashkil etilgani atrof-muhit o'xshashligi bilan izohlash ham, har doim to'g'ri deb bo'lmaydi. Boas madaniyat tarixida turli variantlar hususan matriaraxtna yoki patriarxat turdagi qardoshlik tizimiga o'tishi kuzatilishi mumkinligini aytadi. Har bir vaziyatda sin'chikovlik bilan tarixiy taraqqiyotlar o'tkazish lozim.

Evolutsionizm va diffuzionizmni rad etar ekan Baos o'z navbatida madaniyatni tarixiy metodi orqali tadqiq qilish lozimligini ta'kidlaydi. Uning anglashicha madaniyat – inson ulg'ayishi va qabul qilishi borasida o'zlashtirgan xalq modellari yig'indisi, madaniyat taraqqiyoti – ijtimoiy guruhning ichki taraqqiyoti o'ziga xosligi, qisman uniga o'tkazilgan tashqi ta'sir bilan belgilanadi. Har bir madaniyatni betakror va o'ziga xos deb bilgan amerika tarixiy maktabi tarafdori madaniyatning eng mayda elementlarini ham to'liq tasvirlashga intilganlar. Buning natijasida to'plangan ko'p sonli rang-barang ma'lumotlar tabiiy uni qayta ishlashda o'ziga xos metodlarini talab qiladi. Shuning uchun Baos maktabida qator yangi metodlar, xususan etnografik kartografiyalash uslubi yaratilib u keyinchalik antropologiyada keng qo'llanildi.

Baasning ilmiy salohiyati nihoyatda yuksak bo'lib, uning qator shogirdlari va davomchilari yetishib chiqadi. Ular ichida eng taniqlilari:

K.Uissler, A.Kreber, A. Gol'denvayzer, R. Loui, P. Radin, L. Uaytlar bo'lgan. Ulardan **Alfred Kreberni** (1876-1960) Shubhasiz eng qat'iyatli izdoshlardan deb atash mumkin.

O'zining ilmiy qarashlarida Kreber Baos maktabining davomchisi sifatida: antropologiya (antropologiyaning) bosh predmeti – bu inson madaniyati, aniqrog'i inson guruhlari madaniyati ekanligi izchil ta'kidlaydi. O'zining nazariy qarashlarini olim «Antropologiya» (1912) asarida tariflaydi. Uning yozishicha dunyo xalqlari madaniyati, o'tmishda va hozir, yaxlit, uzluksiz kontinumli tashkil etsada va uni qismlarga bo'lish qiyin bo'lsa-da, an'anaga ko'ra insoniyat yaratgan madaniyatlarni ikkiga yozuvsiz va yozuvli xalqlar madaniyatlariga bo'lish mavjud. Antropologiya ulardan birinchisini, tarix fan esa ikkinchisini tadqiq qiladi.

Kreber madaniyati: turli elementlardan o'ziga xos tarzda birlashtirilgan va yaxlitlikni tashkil etuvchi, ma'lum model, namunaga mujassamlashgan, uyg'unlashgan sistemasi tizimi deb tushungan. Madaniyat formasi unga mansub stilga bog'liq bo'lib, bu insonlarni o'zini tutishda, moddiy madaniyat ashyolarida o'z muhrini qoldiradi. Uning o'ziga xosligi ma'naviy madaniyat va uning qadriyatlarida namoyon bo'ladi. Har bir madaniyatga xos ma'lum dominant (etakchi) g'oya bo'lib, u ushbu madaniyatning eng buyuk yutuqlarini va betakror ekanligini ifodalaydi.

Kreber nazariyasida eng muhim «Etos» – tushunchasi bo'lib, umadaniyatning umumiy sifati, uni qamrab olgan hidi deyish mumkin. Etos – ideallar, qadriyatlar sistemasi (tizimi) bo'lib u har qanday aniq madaniyatda namoyon bo'ladi va uning a'zolari hulqini nazorat qiladi. Etosni ideal madaniyat kvintessentsiyasi deb ham aytilish mumkin.

Kreberning nazariy muammolariga qiziqishlari uni sof-antropologiya mavzulari bilan chegaralanib qolmasligiga olib keladi. O'zining fundamental asarlaridan biri «Madaniyat tabiati» u jaxon madaniyatiga bag'ishlab, jarayonni Qadimgi Sharqda hozirga qadar davom etib kelayotgan uzluksiz madaniy modellar bosqichi sifatida tasvirlaydi. Keyinchalik K. Klakxon bilan hamkorlikda yozilgan boshqa bir asarida u madaniy modellar haqidagi g'oyasini uzil-kesil umumlashtirib, tartibga keltirdi. Kreberning madaniy modellarning o'ziga xos abstraktsiya, ya'ni tadqiqotchilarni o'rganilayotgan madaniyatlarning barcha elementlarini (siyosiy tuzilishi, kiyimlari, taomlari, san'at asarlari, uy-joylar qurilishi texnologiyalari va h.k.o.) yaxlitlikda ko'rish imkonini beradi. Bu xildagi

yondashuv bilan Kreber amalda «madaniy modellar» tushunchasini almashtiradi. Shu tariqa modellarni alohida madaniyatlarining suyagi, arxipatik asosi deb atash mumkin.

Kreberning madaniy modellar nazariyasi ijtimoiy hayot turlari va strukturalarning kelib chiqishi bilan qiziqmaydi. Ularga borliq sifatida qaraladi. Biz biror – bir madaniyatni o'rganar ekanmiz, o'z madaniyatimiz paragmalari doirasida, etnotsentrizm pozitsiyasida qolishimiz tabiiy. Madaniyat hayoti ichki innovatsiyalari va tashqi ta'sirlarga beriluvchan bo'lsa-da ular madaniyatning yuksalishini ta'minlasa, boshqalari uni sekinlashtiradi. Madaniyatning bu xildagi notekis rivojlanishi Kreber tomonidan kul'minatsiya tushunchasini kiritilishiga sabab bo'lib, unda turli madaniy modellar kombinatsiyasi eng muvaffaqiyatli chiqib, madaniyatning ma'lum sohalari yuksalgan (gullab yashnagan) davri olinadi. Bitta madaniyatning o'zi qator kul'minatsiyalarni boshdan o'tkazishi mumkin. Kul'minatsiyaning vaqti ham turlicha – bir necha 10 yildan bir necha 100 yilgacha bo'lishi mumkin.

Tarixiy maktabning mohiyatini, va uning antropologiyaga qo'shgan hissasini ifodalaydigan bo'lsak, quydagilarga e'tibor bermoq lozim:

– antropologiya har bir xalqni alohida, tili, madaniyati va antropologik tipini aniq va har tomonlama (mukammal) o'rganishi kerak;

– turli xalqlar madaniyatlarining o'zaro ta'siri, ma'lum geografik xududlaridagi madaniy birlikni shakllanishini; ushbu areallar chegarasida xalqlar madaniyati o'zaro ta'sirining aniq ko'rinishlarini, ayrim madaniy elementlar diffuziyasini kuzatish mumkin;

– insoniyat va uning madaniyati taraqqiyoti anglash qiyin bo'lgan umumiy qonunlar asosida bo'ladi: umumiy qonuniyatlarni tadqiq qilish davomida madaniy omillarning tashqi o'xshashligidan aldanmaslik lozim, sababi ular aslida butunlay xilma-xil hamda kelib chiqishi ham har xil bo'lishi mumkin;

– «O'zimizning» ma'naviy baholash kriteriyalarimizni o'zga madaniy tipga ega xalqlarga nisbatan qo'llashimiz noo'rindir, sababi har bir xalqda tarixian ijtimoiy ideallar, ahloqiy normalar shakllanadi.

8-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA STRUKTURALIZM, MADANIY RELATIVIZM VA NEOEVOLYUTSIONIZM

Mavzu rejası:

1. Tarixiy antropologiyada strukturalizm
2. Madaniy relativizm yo'nalishi
3. Tarixiy antropologiyada neoevolutsionizm qarashlari

Strukturalizm yaratilishi funksionalizm doirasida bo'lgani sababli, uning ilk turi strukturaviy funksionalizm nomini oladi. Yangi nazariyaning asoschisi Alfred Radkliff Braun bo'lgan. U jamiyatni alohida elementlarning o'zaro aloqadagi strukturaviy tizimi sifatida qaray boshladi. Olimning fikricha insonlarning ijtimoiy hayotini, ularning ma'lum ijtimoiy tuzimi doirasidagi faoliyatlari sifatida qarash mumkin.

R. Braun yaratgan g'oya ingliz ijtimoiy antropologiyasida tezda ommalashib, o'z taraqqiyoti bilan qator olimlar guruhi tadqiqotlarida topdi. Ular orasida Eduard Evons – Pritchard (1902-1972) ayniqsa mashhur bo'lgan Afrika madaniyatlarining tadqiqotchisi bo'lgan olim ularni o'rganishda strukturalistik uslubni qo'llagan.

Frantsiyada strukturalizm g'oyalari taraqqiyoti o'zgacha yo'ldan boradi. Frantsuz strukturalizmi Klod Levi-Stros (1908-y) ishlari bilan tanilgan. Uning ilmiy qarashlari F-d de Sostorning strukturaviy lingvistik va Dyurkgeymning jamiyat xaqidagi nazariyalari ta'sirida shakllangan. «Strukturaviy antropologiya» (1958-1973) «Gotelizm bugun» (1962) «Qayg'uli so'qmoqlar» (1975) va boshqa asarlar muallifi.

Levi-Stros nazariyasining asosini strukturaviy lingvistik uslubini qo'llash orqali madaniyatning u yoki bu turi strukturasi aks ettiruvchi ramzlar tizimini yaratish mumkinligiga ishonch tashkil qiladi Olimning barcha asarlarida markaziy mavzu insoniyat ongining barcha tarixiy bosqichlarida yaxlitligi g'oyasi yotadi.

Strukturaviy tahlil metodini qarindoshlik tizimini o'rganishda qo'llagan Levi-Stros keyinchaliy totemizmni tadqiq qilish, ong jarayonlarini izohlashda foydalanadi.

Neoevolutsionizm

XX asrning 40-yillarida shakllanib, unda evolyutsiya yangicha talqinda progress (taraqqiyot) yoki ortga qaytarib bo'lmaydigan o'zgarishni, jarayonni anglatadi.

Yangi evolyutsionizm g'oyasi tarafdorlarini tan olmaydilar, Shuning uchun ular evolyutsiyani ma'lum bo'lmagan sabablarga ko'ra insoniyatning rivojlanishi sifatida ifodalaydilar.

Neoevolutsionizm AQSHda keng tarqalib, kulturolog va etnolog Lesli Uayt (1910-1975) asarlarida o'z ifodasini topgan.

«Madaniyat xaqida fan» (1949) «Madaniyat evolyutsiyasi» (1959) va boshqalar.

Uaytning yozishicha har qanday taraqqiyotning o'lchovi va manbai energiya (quvvat) xisoblanadi. Barcha tirik mavjudotlar kosmosning erkin energiyasini o'z tanalaridan hayotiy jarayonlarga xizmat qiladigan quvvat turlariga aylantiradi. O'simlik quyosh energiyasini o'sish, qayta yaratish uchun hayotini saqlash uchun qabul qilgani singari, insonlar ham yashash uchun quvvat olishlari shart. Bu to'lig'icha madaniyatga ham ta'luqlidir. Har qanday madaniy harakat quvvatni sarflashni talab etadi.

Julian Styuard (1902-1972) «Madaniy o'zgarishlar nazariyasi» (1955) asarida har bir madaniyatni alohida tabiiy muhitga moslashgan tizim sifatida qaraydi. Uning fikricha tabiat evolyutsiyasi turli yo'llar bilan ro'y berishi mumkin, ammo o'xshash tabiiy muhitga deyarlik bir xil texnologik taraqqiyot darajasidagi jamiyatlar evolyutsiyasi nisbatan o'xshash bo'lishi mumkin.

XX asrning 50-60-yillarida neoevolutsionizm Amerika etnologiyasida yetakchi nazariy yo'nalishga aylanadi. Sababi neoevolutsionistlarning madaniyat taraqqiyoti haqidagi kontsetsiyalari klassik evolyutsionistlar-nikiga nisbatan murakkab va serqirraligi bilan ajralib turadi. Neoevolutsionizmning taraqqiyoti yana bir yo'nalishi, ko'pliniyal g'oya Julian Styuardning (1902-1972) «Madaniy o'zgarishlar nazariyasi» (1955) asarida aksini topdi. Unda Styuard har bir madaniyatni, alohida tabiiy muhitga moslashgan tizim sifatida qaraydi. Uning fikricha tabiat evolyutsiyasi turli yo'llar bilan ro'y berishi mumkin, ammo o'xshash tabiiy muhitda va

deyarlik bir xil texnologik taraqqiyot darajasidagi jamiyatlar evolyutsiyasi nisbatan o'xshash bo'lishi mumkin. Bu parallel evolyutsiya fenomeni geografik jihatdan bir-biridan uzoq va o'zaro aloqada bo'lmagan jamiyatlar taraqqiyotidagi jarayonlarning o'xshashligini izohlaydi. Styuardning fikri turli jamiyatlar o'xshashligi madaniy diffuziya kontseptsiyasi vositasida izohlanishi mumkin emas. U yoki bu madaniy formalarning vujudga kelishi, tabiiy muhit, jamiyat texnologik taraqqiyoti darajasi va uning faoliyati orasidagi o'zaro aloqalarni tahlili izohlanadi. Shu tarzda Styuard o'zining evolyutsiyalarini ko'pligi kontseptsiyasi orqali madaniy o'zgarishlar g'oyasini asosladi.

J. Styuardning yozishicha madaniy taraqqiyot qonunlarini tadqiq qilish uch yo'l bilan evolyutsiyani bir liniyal taraqqiyoti nazariyasi, ya'ni barcha xalqlar madaniyati taraqqiyotining kelib chiqishi birligi g'oyasi unda ushbu taraqqiyotning turli bosqichlarida genlar farqlar shakllangani tan olinadi, madaniy relyativizm nazariyasini qo'llash orqali, u turli xalqlar madaniyatlari orasidagi sifat farqlariga e'tibor qaratadi. Ko'pliniyal evolyutsiya nazariyasini qo'llash, unda alohida madaniyatlar taraqqiyoti turli yo'llar bilan bo'lishi, bu holatni atrof-muhitga moslashishining turli jihatlari bilan bog'liqligi bilan izohlanadi.

So'nggi nazariyaning asoschisi va tarafdori bo'lgan Styuard, atrof-muhitning turli-tumanligi, unga moslaShuv formalari ham turlicha bo'lishiga ishonadi. Shuning uchun madaniyat taraqqiyoti turli yo'nalishlarda ketib biz madaniy evolyutsiyaning ko'plab turlarini va uning ko'plab omillarini ko'rishimiz mumkin. Madaniy o'zgarishlar jarayonini izohlash uchun Styuard «madaniy ekologiya» tushunchasini kiritib, u madaniyatlarni atrof-muhitga moslaShuvi va o'zaro aloqalari jarayonini anglatadi. Styuard bu tushunchani uning fikricha insonni biologik muhitga moslaShuvini ifodalanishini aks ettiruvchi «inson ekologiyasi» va «ijtimoiy ekologiya» tushunchalariga qarama-qarshi qo'yadi.

Styuardning madaniy ekologiya kontseptsiyasi asosiy maqsadi, moslaShuv evolyutsion xarakterdagi ichki ijtimoiy munosabatlarni o'z ortidan olib keladimi yoki yo'qligini aniqlash bo'lgan. Uning fikricha madaniy moslaShuv uzluksiz jarayon, chunki biror bir madaniyat atrof muhitga uzil-kesil moslasha olmagan. Styuardning ta'kidlashacha madaniyatning asosiy xususiyatlari tabiiy muhit bilan bog'liq, lekin bu bog'liqlik madaniy omillar bilan xususiyatlanadi. Styuard g'oyasida «madaniy tip»

tushunchasi, madaniyat yadrosini tashkil etadigan xususiyatlar yig'indisi sifatida muhim o'rin tutadi.

Styuard ekologiyani muhim omil hisoblasada, uning fikricha madaniyatning hamma jihatlarini ham ekologik moslashuv bilan izohlab bo'lmaydi. U qator misollar yordamida, tabiiy muhitga bog'liqlik, juda ham to'g'ridan-to'g'ri emasligini tasdiqladi. Tarixiy taraqqiyot Shuni ko'rsatmoqdaki madaniyat qanchalik sodda bo'lsa, uning geografik muhitga bog'liqligi Shuncha kuchli bo'ladi.

Styuard evolyutsion nazariyasini takomillashtirar ekan, ijtimoiy-madaniy integratsiya darajasi kontseptsiyasini shakllantirishga yaqinlashdi. Olim oddiy va murakkab jamiyatlar orasidagi tafovutlar faqat son bilan o'lchanmasligiga ishongan. Nisbatan yuksak tizimlar faqat xilma-xil va ko'plab qismlardangina tashkil topmagan. Murakkab tizimlar sifat jihatidan oddiylaridan farqlanadi, sababi murakkablik darajasi farqlari integratsiya va moslashuvning turli formalarini keltirib chiqaradi.

Madaniy evolyutsiyada atrof muhitning rolini sinchkovlik bilan tadqiq qilgan Styuard, uning ikkilamchi xususiyatga ega ekanligini: ijodiy kuch sifatida chiqishidan tashqari, cheklovchi omil bo'lishi ham mumkinligi xulosasiga keldi. So'nggisi muhim ahamiyatga ega, chunki u ham qanday tizim bo'lishiga qarab ma'lum chegaragacha o'zgarishi mumkin, aks holda odamlar tirik qolmaydi. Bu chegaralar keng yoki tor bo'lishi, o'z navbvtida o'zlariga bo'ysunadigan madaniy xarakterlarning katta yoki kichik kenglikda bo'lishini ta'minlaydi. Yuksak texnologiyali jamiyatlar, bu borada atrof muhit cheklovlaridan erkinroq bo'lib, kengroq madaniy diapazonga ega bo'ladi.

XX asrning 50-60 yillarida neoevolutsionizm Amerika antropologiyasida yetakchi nazariy yo'nalishga aylandi. Sababi neoevolutsionistlarning madaniyat taraqqiyoti haqidagi kontseptsiyalari, klassik evolyutsionistlarnikiga nisbatan murakkab va ko'p qirraligi bilan ajralib turadi. Neoevolutsionizmning ajralib turadigan xususiyati, uning zamonaviy madaniy faktlaridan foydalanib, madaniyat taraqqiyotida nisbatan qadimgi davrlar jarayonlari haqida xulosalar qilishga urinishidir.

Hozirgi kunda neoevolutsionizmning eng taniqli namoyondasi Marvin Xarris (1929 y.tug'.) bo'lib, u o'zini Uayt va Styuardlarning davomchisi hisoblaydi. Uning «Madaniy materializm» (1979) asarida bayon etgan qarashlarida, madaniyatlar orasidagi tafovut va o'xshashliklar

oxir – oqibat, odamlar ehtiyojlarini qondirish texnologiyalarining, hozirgi paytdagi atrof-muhit sharoitlariga mosligi bilan belgilanadi. Har qanday texnologiya atrof muhit xususiyati bilan mutanosib bo'lishini, mavjud resurslardan optimal foydalanib, kam mehnat va quvvat sarf qilishini ko'zda tutadi. Shu tariqa tizimda muvozanat paydo bo'lib, uning alohida ko'rsatkichlari o'zgartirilmaguncha o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

Bu kabi fikrlarga tayangan Xarris, turli madaniyatlar misolida, biz umuman keraksiz deb hisoblagan qator udumlarni ortida iqtisodiy manfaatlarning yotganini tasdiqlashga urinadi. Xususan qadimgi hind vedalarida yirik shoxli molni kurbonlik qilingani haqida so'z yuritilsada, hozirda hindlarda qoramolni o'ldirishga qat'iy tabu qo'yilgan. Xarrisning fikricha, sigirlarni muqaddaslashtirish Hindistonda uzoq tarixiy jarayon bo'lib, iqtisodiy, ekologik, demografik va texnik omillarning o'zaro ta'siri natijasidir. Tadqiqotchining xulosasicha madaniyat va atrof muhit o'zaro ta'sir qiladigan omillardir.

XX-asr oxirlarida antropologiyada qator maktablar yuzaga keldi. Jumladan Shu davrda ijtimoiy biologiya maktabi rivojlandi, ammo u tez orada o'z o'rnini madaniy ekologiyaga bo'shatib berdi.

Madaniy ekologiya bugungi kungacha Amerika madaniy antropologiyasida o'zining yetakchi mavqeini saqlab qolmoqda. Bu oqim funksionalizm, strukturalizm va neoevolutsionizm bilan birga Amerika madaniy antropologiyasida asosiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

9-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA INSONNING VUJUDGA KELISHI VA MEHNAT FAOLIYATI MASALALARI

Mavzu rejası:

1. Odamning paydo bo'lishi va uning rivojlanishi bosq'ichlari.
2. Eng qadimgi qazilma odamlari.
3. Yevropa arxantropolari.
4. Qadimgi odamlarning biologik antropologiyadagi xususiyatlari.

Odamning eng qadimgi ajdodlari. Inson tabiat yaratgan tirik mavjudodlarning eng oliysi va gul tojisi hisoblanadi. Yer yuzida bu oliy darajadagi mavjudodni paydo bo'lib, yashay boshlaganiga qarib 3,5-3,5

million yillar o'tdi. Mazkur davr mobaynida inson mehnat qilish tufayli hayvonlar olamidani ajralib chiqib, uzoq rivojlanish bosqichini o'z boshidan kechirib, nihoyat bundan 40-45 ming yil ilgari hozirgi zamon qiyofasidagi odamga aylandi. Shu bilan antropologiya jarayoni ham tugab, nihoyasiga yetdi.

O'zining kelib chiqishiga qiziqish, uni bilishga intilish odamlarda juda ham erta uyg'ongan. Lekin dastlabki kishilarning ilmiy bilimi juda oz bo'lganligi tufayli bu masalaga uzoq vaqt javob topmaganlar. Ammo kishilar o'z ajdodlari haqida ko'pdan-ko'p afsona va rivoyatlar to'qiganlar. Ilmiy bilimlarning to'plana borishi natijasida odamlarda o'z o'tmishiga qiziqishning tobora kuchayishiga olib kelgan. Natijada odamning paydo bo'lishi haqida xilma-xil nazariyalar paydo bo'lgan.

Odamning paydo bo'lishi va yaratilishi haqida qadimgi va o'rta asr diniy kitoblarida mantiqsiz afsona va rivoyatlar ko'p uchraydi.

XVIII va XIX asrlarda arxeologiya, antropologiya sohasida g'olga kiritgan ilmiy dalillar va ilg'or qarashlar, odamning kelib chiqishi haqidagi diniy rivoyat va afsonalarga ilk bor zarba berib, bu masalani bundan keyingi rivoji uchun zamin hozirladi.

XVIII-XIX asrlarda shakllanib vujudga kelgan arxeologiya fani qo'lgaga kiritgan yangi dalillar alohida ahamiyatga ega bo'ldi.

Adimgi davrning ilg'or fikrli Rim, Yunon, Hind va Xitoy mutafakkirlari insonning tabiiy ravishda paydo bo'lganligi haqida o'z mulohazalarini bildirganlar. Lekin bu fikr o'rta asrlarda cherkov va dinning ta'siri natijasida rivojlantirilmadi. Ammo XVII asr ohiri va XVIII asrdan boshlab olimlar bu masalaga jiddiy e'tibor bera boshladilar.

Chunonchi J. B. Lamark Karl Linney. Tomas Geksli va boshqalar insonning biologik jihatidan maymunlarga yaqinligi, kelib chiqishi va uning tabiatda tutgan o'rni haqida ilg'or fikrlar bilan maydonga chiqdilar.

Bu sohada mashhur ingliz olimi, tabiiyshunosi Charles Darvinning xizmatlari alohida ahamiyatga egadir. CH. Darvin o'zining «Tabiiy tanlanish, yo'li bilan turlarning paydo bo'lishi (1859),» «Odamning paydo bo'lishi va jinsiy tanlanish»,-degan asarlarida o'ziga xos to'plangan va o'zi yiqqan materiallarga asoslanib o'simliklar va hayvonlarning eng oddiy turlaridan rivojlanib, oliy turlarga yetganligini isbot qilib berdi. CH. Darvin odamning hayvonot olamidani kelib chiqqanini isbot qilib berar ekan, u odamning paydo bo'lishida tabiiy tanlanishning ahami-

yatiga ortiqcha baho berib yuborib, eng muhim sotsial sabab bo'lgan mehnatning olami Shumul ahamiyatini payqamadi. Lekin Darvinning ulug' hizmati Shundaki o'simliklarni, hayvonlarni hamda odamni xudo o'zgarmaydigan qilib yaratgan degan diniy afsonaviy fikrlarni yo'qqa chiqardi. U o'zning evelyutsion ta'minoti bilan yer yuzidagi butun tirik mavjudodlarning eng oliysi hisoblangan odam ham yaratilgan, hamda turlar o'zgarmaydigan degan metafizik va diniy tasavvurlarga qarshi chiqib, bu fikrlarni xato ekanligini isbot qilib berdi.

Lekin CH. Darvin o'z asarlarini yozayotgan davrda uchlamchi davrning odamsimon maymunlari bilan undan ko'p million yillar keyin kelib chiqqan hozirgi zamon odamini bir-biri bilan yuqorlovchi topilgan emas edi.

Lekin ko'p yillar davomida olib borilgan geologik, paleontologik va arxeologik tadqiqot ishlari oraliqidagi bu uzilishni bir darajada to'ldirdi. Odamning ham, gorilla va shimponzelarning yaqin umumiy ajdodi hisoblangan odamsimon qazilma maymunlar driopiteklar 14-20 million yillar ilgari miotsen davrida, janubiy Osiyo, janubiy Yevropa va Afrikada tarqalgan edi.

Bulardan yana biri darvin driopiteki bo'lib, uning qoldiqlari Avstraliyaning o'rta miotsen yotqiziqalaridan topilgan.

Odam ajdodiga yaqinroq maymunlardan yana biri ramapitek bo'lib, ularning suyak qoldiqlari Shimoliy Hindistondagi Sivalika tepaligining quyi pliotseen yotqiziqalaridan topilgan.

Romanitekning qoldiqlari Sharqiy Afrikadagi Keniyadan topilib, uni keniyapitek ham deb ataladi. Ular 1014 million yil ilgari yashagan mavjudoddir.

Bu bosqichda inson ajdodi hozirgi zamon odamsimon maymunlaridan ajralib chiqqan bo'lib, ramantipikni odam ajdodi deb hisoblash mumkin emas edi.

Romanitik tropik o'rmonlarda, daraxtlar ustida yashab. O'simliklar bilan ovqatlanar va u ham odamsimon maymunning o'zginasi edi. Lekin ba'zi olimlar romanitekni nisbatan ochiq joylarda yashab, ikki oyoqda yurgan, degan fikrni ilgari suradilarki,. Ammo bu qarashni ko'p olimlar qo'llab quvvatlamaydilar.

Bu jihatdan sagarji uxobnopitegi ham diqqatga sazovor bo'lib, uning ikki tishi, yuqori jag' suyagining sinig'i 1939 yili Sharqiy Gruziyaning Sagarji rayonidagi Udobno degan joydan topilgan.

Udobnopitek miotsenning oxiri, plotsenning boshlarida-ya'ni 13-16 million yil muqaddam yashagan. Udobnopitek tishlarining tuzilishiga qarab xukm chiqarilsa, u ko'p jihatdan driopitek va romanipitekklarga yaqin bo'lgan. Olimlarning ta'kidlashicha u qadimgi karkidan, mastadan, gipparion, jrafa va giena kabi yirik sut emizuvchi hayvonlar bilan zamon-dosh bo'lgan odamsimon maymun edi.

Ammo avstralopitek deb ataluvchi qazilma maymun zoti romanipitekka nisbatan ham odamga juda yaqin edi. Avstrolopitekning suyaklari dastlab 1924 yili R. Dart tomonidan kashf etilib bayon etilgan.

So'ngi vaqtda olib borilgan qidiruv ishlari natijasida 400 dan ortiq avstrolopitek maymunlarining suyak qoldiqlari topildi. Ularning aksariyati Janubiy va Sharqiy Afrikadan topilib, ikki urug'ga mansubdir.

Bu Tuanga, Makapansgate va Sterkfonte yadan topilgan afrikali avstralopitek hamda Kromdraya va Svarkransadan topilgan parantropidir. Ularning sanasi 900 ming yildan 3 million yilgacha borib taqaladi. Bular parantrop va boys zinjotropiga mansub bo'lib, Tanzaniyaning Olduvay darajasidan, Keniyaning Turkona (Rudolf) ko'li atrofidagi Kanepoy, Kooba-fora, Lotegam, Ileret, Efiopiyaning janubidagi Omo daryosi vodiysidan topib o'rganilgan. Sharqiy Afrika avstrolopiteklarning sanasi kaliy-argon usuli bilan aniqlanishiga 5,5 bilan 0,7 million yil bilan chegaralanadi.

Shuei ham aytib o'tish kerakki, Sharqi-Janubiy va Janubiy Osiyodan ham avstrolopitekka yaqin bo'lgan mavjudodlarning suyak qoldiqlari topilgan.

Xitoyning Janubidagi Topilgani BLEK gigantopitegi Shimoliy Hindistondan topilgan *bilaspur* gigantopitekning hamda Yavanning Sangirak degan joyidan topilgan qadimgi yavan *magentrop*larini Shular jumlasidan kiritish mumkin.

Avstrolopiteklar yerda yashashga moslashgan mavjudod bo'lib, Ikki oyoqlab yurgan. Ular hamma odamsimon maymunlardan farq qilgan va ayni vaqtda odamga yaqinlashib qolgan edi. Ammo ularning oyoq-qo'llarida ushlagich organlari saqlanib qolgan bo'lib, u xoli tayanch organi sifatida to'liq shakllangan emas edi. Uning barmoqlari ancha kuchli, bo'g'inlari tarqqiy etgan bo'lib, qamrab olish va mahkam tutish hususiyati bilan har qanday odamsimon maymunlar bo'g'inidan farq qilgan edi.

Ammo bo'g'inlarida odamsimon maymunlarning bo'qinlariga o'xshash xususiyatlar oz emas edi. Jag' suyaklari katta bo'lib, lod to-monga turtib chiqmagan oziq tishlarning kichikligi, tishlar orasidagi bo'shliqning bo'lmasligi, ularni odamsimon maymunlardan keskin (aj-ratib, odam bilan yaqinlashtirgan edi.) Avstrolopitek miya qutisining o'rtacha hajmi 522 sm²ga barobar bo'lib, asosan 435 dan 600 sm³ ora-lig'ida tebranadi.

Ba'zi olimlar avstrolopitekni odam qatoriga qo'shsa, ba'zilari uni odamsimon maymunga mansub deb hisoblaydilar.

Ammo Shuni unutmashlik kerakki, avstrolopiteklar insonlar dunyo-siga emas balki hayvonot olamiga mansub mavjudod edi. Jag' suyaklari tishining tuzilishi, hamda ular tomonidan o'ldirilgan pavian va boshqa sut emizuvchi hayvon suyaklarini topilishi, avstrolopiteklarni boshqa may-munlardan farq qilib, go'sht bilan avqatlanganliklarini ko'rsatadi.

Avstropoliteklar-odamsimon maymunlar oilasiga mansubbo'lib, go'sht bilan ovqatlangan, ikki oyoqda turib qaddini ko'taribroq yurgan va odamga aylanish arafasida turgan mavjudod bo'lgan.

Shuni ham unutmashlik kerakki, avstrolopiteklarning bir qismi oldu-vay, Keniya, Efiopiyadagi eng qadimgi qazilma odamlar bilan ayni vaqt-da, bir xududda yashaganlar. Shuni ta'kidlash kerakki, avstrolopitekning bir guruhi mehnat jarayonida rivojlana borib,. Odamga aylangan, boshqa guruhlari esa maymunligicha qolavergan.

Eng qadimgi qazilma odamlari. Bundan 30-40 yillar muqaddam In-doneziyaning Yava orolidan topilgan pitekantropni eng qadimgi may-munsimon odam deb xisoblanar edi. Pitekantrop bundan 800 ming yil muqaddam yashab, kishilik jamiyati tarixi 1 millionga yaqin yilni qamrab olar edi. Ammo keyingi 30-40 yil ichida odamning, kishilik jamiyatining kelib chiqishi haqidagi ilgari fikrlar mutlaqo o'zgarib ketdi.

Shu narsa ravshan bo'ldiki, har xil toshlardan oddiy, g'o'pol meh-nat qurollari yasay olgan hamda yirik hayvonlarni ovlash qudratiga ega bo'lgan qadimgi maymunsimon odam, hayvonlar dunyosidan 1 milli-on yil emas, balki 3-3,5 million yil muqaddam ajralib chiqa boshlagan ekan. Demak, Yer yuzidagi eng qadimiy odam yava pintekantropi emas, balki, Sharqiy Afrikada 3-3,5 mln yil ilgari yashagan «Gomo xabilis»-«kishbilarmon odam» ekan. Sharqiy Afrikadagi Tanzaniyaning Olduvay darasidantopilgan arxeologik va antropologik materiallar bu fikrni ay-

tishga imkon berdi. Keniya va Efiopiyada olib borilgan qazish ishlari olduvaydan topilgan materiallarga juda muhim aniqlik kiritdi.

Olduvay darasi tanzaniyaning shimolida bo'lib, Eyasi ko'lidan 36 km. shimoliy-Sharqdadir. Daraning uzunligi 40 km, chuqurligi esa 100-130 mertdan iborat. Olduvay darasidan qazilma hayvonlarning qoldiqlari 1911 yildan boshlab topila boshlagan.

1931 yili keniyalik ingliz olimi Luis Liki darada qizg'in arxeologik va poleontologik qazish ishlari olib borar ekan, har xil davrga mansub tosh asri madaniy qatlamlarini topishga muvaffaq bo'ladi. Bu borada Luis Lekining xizmatlari juda kattadir. L. Liki vafotetgach (1972) uning ishlarini rafiqasi Meri Liki va o'g'li Richard Liki davom ettiradilar.

Keyingi 15-20 yil ichida Olduvay darasidan olib borilgan arxeologik qazishlar natijasida odamsimon maymunlar, eng qadimgi maymunsimon odamlarning kalla va boshqa suyaklari, Shuningdek eng qadimgi odamlarning mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan buyumlar topilgan.

1959 yili Luis va Meri Likilar Olduvay darasidan avstralopiteklerden farq qilmaydigan maymunsimon mavjudodning kalla suyagini topishga muvaffaq bo'ldilar. Mazkur mavjudod miya qutisining hajmi 530 sm³ bo'lib, avstrolopiteklarnikidan katta bo'lmagan. Ammo kalla suyak yotgan qatlamda oddiy tosh qurollarning mavjudligi uni avstrolopitek maymuni emas, balki Yava pitekantropiga nisbatan ilgariroq yashagan maymunsimon odam deb aytishga imkon berdi. Tadqiqotchilar bu odamga «zinjantrop», - deb nom ham berishdi. Ba'zi olimlar uni odam jesa, ayrimlari avstrolopitek maymuni deb xisoblaydilar. Lekin bir yil o'tgach ya'ni 1960 yil «zinjantrop» topilgan joydan, faqatgina biroz chuqurroqda «zintranthrop»ga nisbatan ham tarqqiy etgan mavjudodning suyak qoldiqlari topilgan. Olimlar unga «prezinjantrop» deb nom berishdi Xozirgacha mazkur joy va qatlamdan prezinjantropning 5 dan ortiq suyak qoldig'i va tosh qurollari va bir qator hayvonlarning maydalangan suyaklari topilgan. Bu mavjudod qurol yasay olgan ekan, unga «Gomo xabilis»-«ish bilarmon odam» degan nom berildi. U Yava pitekantropigacha yashagan eng qadimgi maymunsimon odam, deb xisoblanadi. Zinjantrop esa avstrolopitek maymuni bo'lib, boshqa havonlar qatori u «Gomo xabilis»ning ov o'ljasi bo'lgan.

Kaliy-organ usuli bo'yicha va boshqa dalillarga asoslanib ishbilarmon kishi, 1,75-185 mln yil ilgari yashagan.

Gomo xabilis topilgan joyning yuqoriroq qatlamidan olduvay pitekantropining qodig'i va tosh qurollari hali topilgan. Prezinjantrop topilgan joyning o'zidan avstrolopiteklarning suyaklari ko'plab chiqdiki,. Bu xol mazkur mavjudodlar ish bilarmon kishilarning asosiy ov manbalaridan biri ekanligini bildiradi.

Gomo xabilisning bo'yi 122-140 sm bo'lib, ikki oyoqda yurgan, Toybayesning fikricha miya qutisining hajmi 675-680 sm³ ni tashkil etib, avstrolopiteknikidan kattaroq, pitekantropikiga nisbatan kichikroq bo'lgan.

Yuqori va quyi jag'lari avstrolopitekoarnikidan kichikroq, pitekantrop va hozirgi zamon odamnikiga, ancha yaqin bo'lgan. Uning barmoq va bo'g'inlari odamnikiga juda o'xshab ketgan va tosh qurollar yasash qobiliyatiga ega bo'lganki, buni Olduvayning qatlamlaridan topilgan tosh qurollar tasdiqlaydi.

Shunday qilib, gomo xabilis avstrolopitek maymunlari bilan pitekantrop oralig'idagi mavjudod bo'lib, eng qadimgi odam edi.

Gomo xabilis faqatgina Olduvay darajasidagina bo'lib qolmay, ancha keng tarqalgan edi.

1961 yili CHad Respublikasining Ndjamen degan joyidan 600 km shimoliy-Sharqiy yerdan chadantrop kalla suyagining parchasi topilgan bo'lib 1 million yil qadimiylikka ega. CHadantropning jismoniy tuzilishida avstrolopitekning ham olduvay pitekantropining hali belgilari mavjud. Bu xol uni Gomo xabilisga qo'shish imkoniyatini beradi. CHadantrop suyagi bilan birga hech qanday tosh qurol topilgan bo'lmasa ham, mazkur joydan qadimgi olduvay davriga oid tosh qurollar uchraydi. Olduvay darajasida ajoyib kashfiyotlar 60 yillarining oxiri va 70 yillarda Keniyada va Efiopiyada Turkona ko'li qirg'oqlarida ham arxeologik qidiruv va qazish ishlarini keng ko'lamda olib borish uchun turtki bo'ldi.

U yerga xalqaro ekspozitsiya tashkil etilib, qazish ishlariga frantsuz, amerika va keniya arxeologlari, antropologlari va poleantropologlari rahbarlik qilishdi.

Xalg'aro ekspeditsiya tomonidanto'plangan boy materiallar odamning tarqalishi, ularning sanasi va madaniyati masalalarini xal etishda juda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

1970 yili Keniyadagi Koobi-For degan joydan Shunday madaniy qatlam topildaiki, undagi olduvay davriga mansub tosh qurollar ka-

liy-orgon usuli bilan hisoblangan. 3-3,5 million yil ilgari yasalganligi ma'lum bo'ldi. Bu inson yaratgan eng qadimgi va dastlabki tosh quroli edi.

Koobi-Fordaga mazkur topilmalar insoniyatning bundan 2,6 million yillar ilgari hayvonot olamidani ajralib chiqqanligi ko'rsatadi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, Koobi-Forda avstrolopitek maymunlarining qoldiqlari va boshqa ko'p suyaklar topilgankim, ehtimol ularni bir qismi Gomo xabillisga mansub bo'lishi ham mumkin.

Efiopiyaning Omo daryosi darasidan qadimgi olduvay davriga mansub qurollar topilib, sanasi 1,9-2,2 million yilga borib taqaladi.

Mazkur joydan har xil avstrolopitek maymunlarning suyaklari topilib, ularning sanasi 2-4 million yilni o'z ichiga oladi. Ularning ba'zilari «ishbilarmon odam»ga mansub bo'lishi ham mumkin degan fikr olimlar orasida keng yoyilgan.

Demak Sharqiy va markaziy Afrikadantopilgan odam suyaklari, mehnat qurollari insoniyat tarixining ilk bosqichini o'rganish uchun juda katta imkoniyat yaratadi.

Shunday qilib Sharqiy Afrikadagi so'ngi kashfiyotlar yerda odamning paydo bo'lish davrini qariyb 3-3,5 million yilga cho'zib yubordi.

Afrikadan topilgan eng dastlabki ilk qazilma odamlar odam evolyutsiyasining birinchi bosqichini tashkil etadi.

Inson evolyutsiyasining ikkinchi bosqichi arxantropolar bilan bog'liq bo'lib, ular eng dastlabki ilk odamlarga nisbatan yer yuzida ancha keng tarqalgan.

Pitekantrop (grekcha pithecos-«maymun» «odam» ya'ni maymun odam), sinatrop (lotincha sina-«Xitoy», ya'ni xitoy odam), atlantrop rabot odami, geydels berg,. Odamlarini arxantropolarga kiritish mumkin.

Pitekantrop - Osiyning eng qadimgi qazilma odamlar gruppasi hisoblangan raxantropolar vakilidir.

1890-1891-yillarda golland vrachi Ye. Dyubua tomonidan Indonehiyaning Yava orolidagi Solo daryosi bo'yidagi bo'lgan Trinily yaqinidan qandaydir mavjudodning bosh suyak qopqog'i ikkita jag' tishi va boldir suyagi topilgan.

Keyingi yillarda Kenigs val'd va boshqa olimlar tomonidan Yavada olib borilgan qazishmalar natijasida yana yettita pitekantopga mansub suyaklar topilgan.

1937 yilda nemis paleontologi Ral'ffon Kyonigsval'd Yavadan pitekantropning bosh miya qopqog'i suyagini topgan. Keyingi vaqtlargacha Yavadagi **Mojokertidan** to'rta katta yoshdagi va bitta yoshgina pitekantropning bosh miya qopqog'i, oltita son suyagi, uchta jag' suyagi topildai.

1961-1972 yillarda esa Indoneziya mutahassislari Yavadan yana pitekantropning to'rta bosh suyagi va ikkita pastki jag' suyagini topiganlar. Yavadan topilgan pitekantrop suyaklari oraisda Mojolertodan topilgan bola suyagining sanasi eng qadimiy bo'lib, uni kaliy-argon usuli bilan aniqlanishiga 1 million 500 ming-1 million 900 ming yil deb hisoblanadi. Qolganlarining sanasi esa 0,5-1 mln yilga borib taqaladi. Har holda ular Olduvay darasidagi homo habilis-«ishbilarmon odam»dan ancha keyin yashagan. Lekin olduvay pitekantropolari bilan zamondosh bo'lishlari ham mumkin. Buni ularning jismoniy tuzilishi, «homo habilis» ga nisbatan rivojlanganligi ham tasdiqlaydi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, pitekantropolar topilgan joylarning biron-tasidan tosh qurollar, ko'mir, gulxan o'rni, hayvonlarning sindirilgan suyaklari topilgan emas.

Pitekantropolarning jismoniy tuzilishiga qarab ular muntazam ravishda qurollar yasay olganlar, deb faraz qilish mumkin. Shuni aytish kerakki, Kenigsval'd Janubiy Yavaning Patjitan qishlog'i atrofida qazish ishlari olib borib, to'rtlamchi geologik qatlamdan juda qo'pol ishlangan oddiy tosh qurollar topilgan. Bu qurollarni pitekantropolar yoki ularning uncha uzoq bo'lmagan avlodlari tayyorlagan bo'lishi mumkin.

Pitekantropolar va ularning uncha uzoq bo'lmagan ajdod va avlodlari faqatgina Yava orolida yashabgina qolmay Janubiy, Sharqiy Osiyo, Yevropaning janubiy va Afrika qit'asida keng tarqalganlar.

Shunday qilib, mitekantrop qazilma odamning eng qadimgi vakillaridan biri hisoblangan afrikalik ishilarmon odamlardan biroz keyinroq yashagan.

Sinantrop-Xitoy odami ham eng qadimgi qazilma odamlar vakili hisoblanadi.

1918-1923 yillarda Shved geologi G. Anderson Pekindan 45-50 km janubiy-g'arbdagi CHmoukautyan degan joyida kuzatish ishlari olib borayotib, avval tosh qurol, so'ngra hayvonlar suyagi bilan birga odam tishini topadi. Qazilma ishlariga Kanada olimi D. Blek ham jalb qilinadi. 1927 yili Blekning assistenti Pen Ven-chjun mazkur joydagi Kotsetong

g'oridan eng qadimgi xitoy odamining kalla suyagini topishga muvassar bo'lidi. Qazish ishlari xitoy olimlari tomonidan davom ettirilib, natijada mazkur joydan yana 60 yaqin odam suyagi topilib, Shundan 15 tasi yosh bolalarniki ekanligi aniqlandi.

Shu narsa muhimki g'ordan sinantrop qoldiqlari bilan bir qatlamda tosh qurollar, gulxan qoldiqlari yirik va mayda hayvonlarning sindirilgan hamda kuygan suyaklari topilgan. Bu hol sinatroplarning pitekanthrop va olduvaydagi «ishbilarmon odamga» nisbatan ancha taraqqiy etganligini ko'rsaiadi.

Sinatroplarning bo'yi 144-156 sm bo'lib, peshonasi past qiya bo'lgan. Pitekanthrop miya qutisining hajmi 850-950 sm³ bo'lsa, sinatropning esa 1050-1200sm³ ga teng. Demak sinantrop miyasining hajmi pitekanthrop miyasining hajmidan katta, lekin hozirga zamon odami miya qutisini hajmidan esa kichikroqdir.

Shunday qilib sipontronlar bundan 400-500 ming yil ilgari yashab o'tgan bo'lib, mindel muzligi davrining ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi va u eng qadimgi qazilma odam vakili hisoblanadi. 1963-1964 yillarda xitoy arxeologlari Pekindan 900 km janubi-g'arbiydagi Lan'nyan degan joydan lan'nyan sinantropi, deb atalgan qazilma odam qoldig'ini topganlar.

Lantyan sinantropi ko'p jihatdan chjoukautyan'dan topilgan sinantropplarga yaqin bo'lib, xitoy odamlarining faraziga ko'ra ular bundan 500-600 ming yil ilgari yashagan ekanlar. Xitoyning janubiy va Markaziy V'etnamning shimoliy qismida sinantrop singari ibtidoiy odamning suyaklari topilgan. Shunday qilib Xitoy Osiyodagi eng qadimgi odamlar paydo bo'lgan mamlakatlardan biri ekan.

Yevropa arxantropi. Qazilma odamlar va ularning ajdodlarining faqatgina Osiyo va Afrikada yashabgina qolmay Yevrorpaning ba'zi joylarida ham tarqalganligi aniqlangan.

Yevropa turli tabiiy sharoitga ega bo'lgan Yevrosiyo quruqligining g'arbiy qismini tashkil etadi.

Janubiy va Markaziy Yevropa har turli hayvonat olami va odamzodning yashashi uchun ancha qulayliklarga egadir. Lekin Shunga qaramay Yevropa ilk odamlar paydo joy emas ekan. Ko'pchilik olimlarning fikrlariga ko'ra qit'aga eng qadimgi odamlar ilk tosh asrida – bundan 1800 ming yillar ilgari Afrikadan kirib kelgan ekan.

Yevropada qadimgi odamlar yashayboshlaganiga 2 million yil bo'lgan bo'lsa, Shuning 3 ming yili yozma manbalar asosida yoritilgan xolos Yozma tarixgacha bo'lgan uzoq va murakkab tarixiy davrni g'arb olimlari tarixgacha bo'lgan deb ataydilar. Bu davr yozma manbalr tarixigacha nisbatan 600 marta uzoqlikka qadimiylikka ega ekan. Yevropa insoniyat paydo bo'lgan beshlikka kirmas ekan. Olimlardan ba'zilarining fikricha ilk odamlar paydo bo'lgan markazlardan biri Hindiston bo'lib, ilk odamzod Yevropagacha Hindiston tomondan kirib kelgan ekan. Ammo olimlarning katta bir guruhi insoniyatning ilk vatani Afrika deb hisoblaydilar. Ularning ta'kidlashicha ilk odamlar- arxantropplar Yevropaga Hindistondan emas Afrikadan kirib kelganlar,- degan fikrni ilgari suradilar.

Keyingi vaqtda Frantsiyadagi San Val's degan joydan qadimiyligi 2,3-2,5 million yilliklarga mansub makon va tosh qurollari topilgan.

Frantsiyaning Li Rosh Lamber degan joyidan esa 1,5 million yil qadimilik maydalangan hayvon suyaklari, kvarts va chaqmoq tosh parchalari topilgan. Yana Frantsiyaning SHiyyakl degan joyidan daryoning qarog' toshlaridan yasalgan g'uroi va hayvon suyaklari topilgan. SHiyyak l ning sanasi bundan 1 million 800 ming yil qadimiylikka ega ekan.

Yugoslaviyaning SHandal'ya l degan g'or makonidan 1 million 600 ming yil qadimiylikka mansub qayroq toshdan yasalgan ikkita oddiy qurol, eng qadimgi odamning tishi, sut emizuvchi hayvonlarning, ko'proq miqdorda yovvoyi ot-Stenon, karkidon, to'ng'iz va boshqa hayvonlarning suyaklari topilgan bo'lib, suyaklar o'tda kuygan.

/ordan yog'och ko'mirlari ham topilgan. Olimlarning fikricha g'orda olov bilan tanish va undan foydalangan eng qadimgi odamlar-arxentropplar istiqomot qilganlar. Hayvon suyaklarsa g'orda yashagan eng qadimgi odam o'ljasi ov mahsulotlarining chiqindisi bo'lsa kerak.

Yevropada quyi pleystontsentning ikkinchi yarmida 1,5 million bilan 700 ming yil ilgari yashagan eng qadimgi odam yashaganligi haqida ma'lumot beruvchi ashyolar topilgan. Xususan Frantsiyaning Sindel's degan joyidan villafrank davriga mansub hayvon suyaklari topilgan. Sinzel'sdan topilgan buyumlar 1 million yillik qadimiylikka ega ekan. Frantsiyaning Le Vallon g'oridan ham 700 ming yillik qadimiylikka ega bo'lgan tosh qurollar va so'ngi villafrank davriga mansub hayvon qoldiqlari topilgan. Xuddi Shu yoki undan ham qadimiyroq davrga mansub buyumlar ChexoslavakiyaningPrzejletitsa degan joyidan ham topilgan.

Pallomagnit usuli bilan aniqlanishiga uning sanasi 890-750- ming yilliklar roasidagi davrga mansub ekan. Prjezletitsa tosh asri yodgorligi qadimgi ko'l qatlami bo'lib, qatlamlardan eng qadimgi odam makoni bo'lgan ekan. Undan mehnat qurollari, tosh, qadimgi o'choqdan ega ko'mir va hayvonlarning kuygan suyaklari topilgan. Hayvon suyaklari orasida mamont, ot, eshak, bizon va asl bug'ularni ko'pchiligi tashkil etadi.

Madaniy qatlamlardan chopper, sindirilgan suyakdan qiligan pic-hoq va boshqa mehnat qurollari topilgan. Keyingi tadqiqotlar Shuni ko'rsatadiki, arxantroparga mansub eng qadimgi odamlarning makonlari Italiya, Ispaniya, Germaniya, Vengriya va boshqa mamlakatlardan ham topilgan bo'lib, ular 600-150 minglar bilan belgilanadi.

Yevropada pitekantrop sinantrop va lenytyan sinantropiga yaqin bo'lgan arxantropalar eng qadimgi odamlar qoldig'i 1907 yilda GFR ning uchta doyidan Geydelberg shahri va Mouer qishog'idan topilgan.

Bular orasida geydelberglik odam jag' suyaklari alohida qimmaga egadir. Bu suyak 24 metr chuqurlikdan topilgan.

Geydelberg odami ko'p jahatdan pitekantrop va sinantropga yaqin turadi. Ba'zi olimlar uni gyunts-mindel davrida ya'ni 600-900 ming yil ilgari yashagan deb faraz qilmoqdalar. Lekin Geydelberg odami topilgan joydan hech qanday madaniy qatlam boriligi aniqlagan emas. Garchi geydelberg odamining jag' suyagi chiqqan joydan sun'iy tarzda tayyorlangan mehnat qurollari topilmagan bo'lsa ham, u Shubhasiz eng qadimgi odamning tipik vakili edi, chunki geydelberg odamida odamga xos xususiyatlar ko'p bo'lib, U qurol yasash qobiliyatiga ega bo'lgan.

1958 yili Frantsiyaning janubiy-Sharqiy Vallon g'oridan 1 million yillik qadimiylikka mansub bo'lgan ko'pgina hayvon qoldiqlari tosh buyumlar, odamning mehnat faoliyati natijasida vujudga kelgan uchirindi (otidek)lar topib o'rganilgan.

Bu jihatdan Vengriyaning poytaxti Budapesht shahridan 50 km g'arbda joylashgan Verteshsyollesh manzilgohidan L. Vertesh tomonidan 1963-1965 yillarda arxantrop bosh miyasining bo'lakchasi qadimgi odamlar tomonidan yoyilgan hayvon suyaklari, hilma-xil tosh qurollari va gulxan qoldiqlarining topilishi diqqatga sazovardir.

Verteshselosh manzilgohidan topilgan odam bosh miya qopqog'ining bo'lakchasi ko'p jixatdan sinantropga yaqin turadi, uning sanasi esa 500 ming yil bilan belgilangan.

Geydelberg va Verteshselleshberg bilan zamondosh bo'lgan arxantropning tishi qazilma hayvonlar qolidig'i va oddiy tosh qurollar Chexoslavakiyaning poytaxti Praga shahri yaqinidagi Prjezlyatitsadan ham topilgan.

Shuni ham qayd qilib o'tish kerakki, qadimgi odamlarning suyak qoldiqlari Shimoliy Sharqiy Afrika territoriyalaridan ham ko'plab topilgan.

Jazoidagi Ternifin, Marakash yaqinidagi Kasablankadagi topilgan ashyolar Shular jumlasidandir.

Shunday g'ilib geydelberg, atlantrop, telantrop, sinantrop, pitekantrop va boshqalari eng qadimgi odamlarning vakili bo'lib, Ularda ham odamga ham maymunga xos belgilar mavjud edi. Shuning uchun ham ular o'zlarining tana tuzilishi jihatidan maymundan odamga o'tish oraliq bosqichini tashkil etadilar.

Eng qadimgi odamlar ham juda oddiy bo'lib, Ularning peshonasi qiya, qosh usti qabartmasi rivojlangan, kalla suyagining yuqori qismi yassi bo'lgan.

Lekin ular bosh miyasining hajmi ancha kattalashib ketib, odamsimon maymunlarning bosh miyasidan farq qilgan va haqiqiy odam miyasiga yaqinlashib qolgan.

Eng qadimgi odamlar oddiy tosh yog'och va boshqa tabiiy buyumlardan keng foydalanarlari holda sun'iy qurollar yasay boshlagan va o'ldan foydalanishga o'taboshlaganlar.

Shunday ekan biz arxantropalarning eng qadimgi odamlarning o'zginasi deb xisoblashimiz mumkin.

Maymunlarning odamga aylanishi jarayonidagi harakatlantiruvchi kuchlar. Maymunni odamga aylana yuorishi jarayonidagi harakatlantiruvchi kuch masalami jahon olimlarini qiziqtirib kelgan va u qator olimlarning asarlarida bayon etilgan.

Ma'lumki eng qadimiy qazilma odamlar morfologik, jismoniy tuzilishi jihatidan yoz ajdodlari odamsimon maymunlardantubdan farq qilganlar. Bu farq avvalo ularning ikki oyoqlab tik yurishlarida, qo'l panjalari, bo'g'inlarining rivojlanganligida va miyaning nisbatan kattalashganligida ko'zga tashlanadi. Ammo bu morfologik xususiyatlar odam bilan maymun orasidagi tafovutni belgilab beruvchi bosh omil emas.

Insonni maymundan ajratib turuvchi farq ongli mehnat, mehnat qurollari yasalishidir.

Odamlarni maymunlardan ajratib turuvchi morfologik xususiyatlar mehnat bilan bevosita bog'liq bo'lib, qadimgi odamlarda ijtimoiy mehnat jaryonida vujudga kelgan. Havonot dunyosidan insonning ajralib chiqishi ko'p million yillar davomida sodir bo'lgan bo'lsa ham bu xol tabiat taraqqiyotidagi eng ulug' o'zgarish va sakrashlardan biri hisoblangan.

Kishilik jamiyati bunyodga kelishi tabiatda vujudga kelgan yangi sifatni bildirar edi.

Tabiatdagi biologik qonuniyat o'rmini ijtimoiy qonun egallaydi. Bu sakrash ko'p million yillar davomida tayyorlandiki, maymunlar asta-sekinlik bilan tik yurishga o'rgana borib, odamga aylanish uchun hal qiluvchi qadam tashladi. Shundan keyin esa ular asta-sekin mehnat qilishga o'ta boshladilar. Ammo ibtidoiy jamoa tuzumining boshlang'ich davri odamlarida hali maymunga xos bo'lgan belgilar zam hali bor edi.

Kishilik jamiyatining kelib chiqishi Darvin singari faqatgina biologik qonunlarga bog'lash noto'g'ri bo'lur edi va uni Shu yo'sinda tushuntirib bo'lmaydi.

Kishilik jamiyatining hayvonot olamidani eng muxim farqi Shundaki, hayvonlar juda deganda yig'ib-terib iste'mol qiladilar, odamlar esa iste'mol buyumlarini mehnat qilib ishlab chiqaradilar.

Olimlar odamni hayvonot dunyosidan ajratib turuvchi eng asosiy belgi mehnat ekanligini ta'kidlab, Uning olamShumul ahamiyatiga molik ekanligini ko'rsatib berdi.

Hayvonotlar, deydilar ular tabiatda mavjud bo'lgan narsalardan foydalanadi va o'zining borlig'i bilan tabiatga o'zgarishlar kiritadi. Odam esa ulardan farq qilib mehnati tufayli tabiatni o'z maqsadlari uchun xizmat qilishga majbur etadi va tabiat ustidan hukmronlik qiladi.

Demak, mehnat tufayli inson vujudga kelgan ekan, bu qisqa davr ichida osonlikcha sodir bo'lgani yo'q.

Shu narsa ma'lumki, bizning ajdodlarimiz maymunsimon odamlar o'rmonlik mintaqalarda gala-gala bo'lib yashaganlar.

Daraxtga chiqish va undan tushish vaqtida ularning qo'llari oyoqlariga qaraganda boshqacha ish bajargan. Lekin ular yerda yashashga o'tishlari natijasida qo'llarini ishlatishdan asta-sekin qutila borganlar. Bu hol ularga qaddilarini ko'tarib, ikki oyoqda tikkaroq turib yuraboshlash imkoniyatini berdi. Bu bilan maymunning odamga aylanishiga juda muhim qadam qo'yilgan edi. Eng muhimi ularning qo'li oyoq bo'lgan edi.

Endilikda ozod bo'lgan qo'llari daraxtga chiqish, undan tushish va uni ushlab turishdan tashqari, asta-sekin yangi-yangi ishlarni bajara boshlagan. Bu yangi ish, yangi faoliyat -mehnat edi.

Mehnat jarayonida ajdodlarimizning qo'llari qo'pol bo'lsa ham qurollar yasashga moslasha bordi.

Natijada qad ko'tarilib ikki oyoqda yurish tobora mustaxkamlashib bordi. Mehnat jarayonida qo'lning rivojlanishi bilan birga eng qadimgi ajdodlarimizning tana tuzilishi, Shuningdek, bosh miyasi ham rivojlana bordi.

Shuni ham unutmaslik kerakki, dunyodagi barcha mavjudodlar harakat tufayli o'ziga oziq-ovqat topadi, joy-uya tayyorlaydi. Ammo haqiqiy, ongli mehnat qurollar tayyorlashdan boshlanadi va bizning eng qadimgi ajdodlarimiz gomo xabillis «ishbilarmon odam» bundan 2,6-3 million yil muqaddam toshdan eng dastlabki mehnat qurollarini yasaganlar.

Darvin bir vaqtlar hayvonotbot bog'ida tishi yomonligi tufayli yong'oqlarni tosh bilna chaquvchi maymunni kuzatgan. Lekin hech bir maymun o'z qo'li bilan hech qachon birorta eng qo'pol tosh pichoq yoki boshqa qurol yasagan emas. Mehnat tufayli qo'l ored bo'lgan ekan, endilikda u yangidan yangi hunarlarni o'rgana oladigan bo'ldi. Million yillar mobaynida qilingan takroriy mehnat natijasida vujudga kelgan epchillik va tajribalaridannaslgaga o'tib, bo'g'inlan-bo'g'inga orta borgan. Bu jarayonda bosh vazifani qo'l o'tadiki, Engels ta'biri bilan aytganda qo'l faqat mehnat organi emas, balki u mehnatning mahsuli ham bo'lib qoldi.

Olimlarning fikricha go'shtni ovqat sifatida iste'mol qilish odamsimon maymunlarni odamlarga aylanishida eng asosiy omillaridan biri ekanligini ta'kidlab, odam go'shtni ovqat sifatida iste'mol qilmaganda, Odam bo'la olmas edi, -binobarin ovchilik xo'jaligi odamning paydo bo'lishida muhim shart sharoitlardan biri ekanligini bayon qilgan.

Avstropolitek maymunlari, gomo xabillis, pitekanthrop, sinantrop, lantyan sinontropi va boshqa joylardan topilgan qazilma odamlarning suyak qoldiqlarini va mehnat qurollarini sinchiklab tekshirib, maymunning odamga aylanishida tik turib yurish hal qiluvchi ahamiyatga ega, degan Engels fikrlarining to'g'ri ekanligini tasdiqladi.

Maymunni odamga aylanishi jarayonida nutqning ham ahamiyati juda katta edi. Engels nutqning maymunni odamga aylanishi jarayonida eng muhim harakatlantiruvchi kuchlardan biri ekanligini ta'kidlaydi.

Mehnat jarayonida, qurollar yasash jarayonida odamlarning qo'llari, miyasi, yuz tuzilishi va tanasining boshqa a'zolari sekinlik bilan uzoq vaqt mobaynida, muttasil tarzda taraqqiy etabordi. Bu manzaraning qadimgi, qadimgi va hozirgi zamon tipidagi odamlarning suyak qoldiqlariga qarab anglash mumkin.

Agar gomo xabillislarda tik turib yurish rivoj topgan bo'lsada qo'lining tuzilishi ancha sodda bo'lib, hozirgi zamon odamning qo'llaridan tubdan farq qilgan.

Gomo xallis kalla qutisi va uning hajmi odamning kalla qutisiga nisbatan odamsimon maymun kalla qutisigayaqin bo'lgan.

Pitekanthrop, ayniqsa mustae davri neandertal odamlarining qo'llari, bosh miyasi, Shunga muvofiq uning hajmi ancha rivojlangan bo'lib, hozirgi zamon odamining kalla va miyasiga ancha yaqinlashib qolgan edi.

Tadqiqotlar Shuni ko'rsatadiki evolyutsion jarayon natijasida eng qadimgi odamlarning bevosita avlodi xisoblangan mustae neandertallari ko'p jihatdan o'z ajdodlaridan farq qilgan. Ularning jismoniy tuzilishi ancha takomillashgan bo'lib, ularning miyasidagi nutq xarakterining markazi ancha yaxshi rivojlangan edi. Garchi neandertal odam ham ko'pgina ibtidoiy xususiyatlarini saqlab qolgan bo'lsada jismoniy jihatdan hozirgi zamon kishisiga o'xshash aql-idrokni odamning vujudga kelisha uchun shart-sharoit tug'dirib, pitekanthrop va sinantrop keyingi bosqichda turardi.

Keyingi 100 yil mobaynida olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida qo'lga kiritgan paleontologik, arxeologik, biologik, geologik va boshqa dalillar ibtidoiy jamiyat tarixi fanini yanada rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Odamzodning vatani maslasi. Odamzodning dastlabki vatani masalasi uzoq vaqtlardan beri turli xil olim va har xil kasb egalarini qiziqtirib keladi.

Odamning hayvonot olamidani kelib chiqish, vatani va ilk bor tarqalgan joylari xaqidagi masala G.F. Nesturx, M.I. Ukro'son, I.K. Ivanov, F. Bord, G. Kenigval'd, U. Xauels va boshqa ko'pgina antropolog va arxeologlarning asarlarida mufassal yoritilgan.

P.P. Sushkinning Odamzod vatani Markaziy Osiyoning ochiq o'lkalari degan farazi ko'pchilik olimlar tomonidan ma'qullanmadi. Chunki Markaziy Osiyodan topilgan ko'p sonli tosh asri yodgoliklarining madaniy

qatlamlaridan qazilma odamsimon maymunning qoldiqlari mutlaqo uchramaydi.

Amerika va Avstraliyaning odam paydo bo'lgan joyiga kiritib bo'lmaydi. Chunki mazkur materiklarda odamzodning eng qadimgi ajdodi odamsimon maymunlar yashagan emas.

Amerika va Avstraliyaga odamlar bundan 35-30 ming yillar muqaddam Osiyodan o'tgan. Bu jastlabki urug'chilik tuzumi davriga, hozirgi zamon tipidagi odamlar paydo bo'lgan, darvga to'g'ri keladi.

Hozirgi odamzodning vatani Afrika va janubiy Osiyo deb qarovyai olimlar orasida qizg'in tortiShuv mavjud.

O'z vaqtida CH. Darvin odamzodning ilk vatani Afrika bo'lishi mumkin degan farazni maydonga tashlagan edi. Afrikaning janubi, ayniqsa Sharqidan arxeologik ashyolar, ayniqsa eng qadimgi avstrolopitek Olduvay daryosidan esa eng qadimgi qazilma odam suyaklari, Keniyadan esa dunyoda eng qadimgi tosh qurollarining CH. Darvinning fikri to'g'ri ekanligini ko'rsatmoqda.

Marokashning Atlantik okeani qirg'oqlaridan Olduvay davriga mansub eng qadimgi tosh qurollar topilib, u Tanziyaning «ishbilarmon odamlari» qoldirgan tosh qurollarini elatadi.

Nihoyat afrika odamzodining ilk beshigi ekanligini Shu narsa ham ta'kidlaydiki, Afrikada odamga juda yaqin bo'lgan shimpanze va gorilla-antropoidlar yashaydi.

Shu narsa diqqatga sazovarki, na Osiyoda va na Yevropada Sharqiy Afrikadagi kabi bir-biri bilan uzviy bog'langan primatlar topilgan emas.

Bu xol M.I. Uro'son, I.K. Ivanov, V.P. Alekseev va boshqa olimlarga odamzodning dastlabki Vatani Afrika-janubiy va Sharqiy Afrika degan fikrni olg'a surishga imkon berdi.

Yaqin vaqtlargacha Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyodan Sharqiy Afrikadagi kabi juda qadimiy qazilma odamlar va eng qadimiy mehnat qurollarining qoldiqlari ma'lum emas edi.

Olimlardan G. Kenigval'd buni Xitoy va Sivalak (Hindsiton va Pokiston) tepaliklarida kaliy-organ usuli bilan davrini aniqlash imkoniyatini beradigan vulqon jinslarining yo'qligi bilan bog'laydi.

Indoneziyadan ham vulqon jinslari topilib, bu hol yaqinda Mojokent pitekanthropining sanasi kaliy-agon usuli bilan 1,9-1,5 ming yil qadimiylikka ega ekanligi aniqlandi. Bu sana Sharqiy Afrika sanasida u qadar katta farq qilmaydi.

Shu bilan birga Yavadan avstrolopitekka o'xshash kalaiy-agon sanasi 1,5 mln yilga oid Eoleystotsen megantropi va quyi pleystotsen pitekantropolarining qoldiqlari topildi.

Jnabiy Xitoy va Shimoliy Hindistondan avstrolopiteklarga yaqin gigantopitek Markaziy Xitoydan esa quyi pleystotsen davriga lonьtуaнь sinantropining qoldiqlari topildi.

Sivalak tepaligidan esa miotsen va pliotsen davriga mansub bo'lgan driopitek va ramapitekning suyak qoldiqlari topilgan.

Shunday qilib Janubiy va Janubi-Harqiy Osiyodan yuqori neogen va eopleystotsen davriga oid qazilma odamsimon maymunlar odamlarga aylanishi chegarasida turgan mavjudod, hamda eopleystotsen va quyi pleystotsen arxantropolarining qoldiqlari topildi.

Bulardan arxantropolar 2 million yil qadimiylikka ega. Mazkur dalillar Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoning ham insoniyatning ilk vatani dash-tiga imkonini beradi.

Shunday qilib Janubiy Sharqiy Osiyo ham Shimoliy-Sharqiy Afrika bilan birga odamzodning vatani hisoblanadi.

Vengriyaning Veresheellyov, Chexoslavakiyaning Prjezlentitsa, Germaniya Federativ respublikasining Geydelberg degan joydan mindelь muzligi va undan ham qadimyroq davrga mansub quyi pleystotsen qatlamidan arxantrop suyak qoldiqlarining topilishi odamning ilk vatani chegarasiga Yevropani ham kiritish imkonini berdi. Zotan Frantsiyaning janubiy-Sharqidagi Vallon g'oridan sanasi 700 ming yilga borib taqaluvchi ov manzilgohi va mehnat qurollarining topilishi mazkur fikrni tasdiqlaydi.

Bu jihatdan Vengriyaning shimoliy-Sharqidagi Rudabaniyadan quyi pliotsen qatlamidan odamga aylanish arafasida turgan ramapitek tarzidagi maymun qoldig'ining topilishi katta ahamiyatga egadir.

Shunday qilib, maymunni odamga aylanish jarayoni faqatgina Afrikada sodir bo'libgina qolmay Afrika-Evrosiyo hayvonot olami ichida ro'y bergan.

Hozirgi olimlar orasida odamzodning ilk vatani, uning beshigi qaerda degan masalada qizg'in bahs borayotgan ekan, hali bu masala to'laligicha hal etilgani yo'q.

Ko'pgina osvet va progressiv chet el olimlari odamzodning vatani, faqat Afrika yoki Osiyoning o'zigina bo'lib qolmay bunga Afrikaning katta qismi Janubiy Yevropa, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoni kiritish mumkin demoqdalar. Lekin bu so'ngi so'z emas.

Qajimgi tosh asriga oid yangi kashfiyotlar insoniyat kelib chiqqan va uning vatani hisoblangan chegaralarni yanada kengaytirish mumkin.

Eski dunyodagi odamlar-paleantropolar ya'ni neandertallar ularning biologik xususiyatlari va moddiy madaniyati. Darvin va boshqa olimlar aytganidek, eng qadimgi odamlar odamsimon maymunlardan kelib chiqdilar. Lekin hozirgi zamon odamining bevosita ajdodi eng qadimgi qazilma odamlar emas. Eng qadimgi odamlar orasida yana bir odamzod tipi mavjudki, biz uni neandertal odamlari deb ataymiz.

Kromаньoн odamlari, ya'ni zamonaviy tipdagi qazilma odamlarining ajdodi xudi Shu neandertal odamlari hisoblanadilar. U odamning shakllanishida navtadagi bosqichlaridan biri bo'lib, bu tur odamining bosh suyagi 1848 yili Flint tomonidan shimoliy Gibroltar qoyalari orasidan topilgan. Ammo Gibraltardan topilgan bu bosh suyak oddiy, sodda bo'lishiga qaramay dastlab hech kimda qiziqish uyg'otmadi. Bu yer yuzida topilgan eng dastlabki neandertal odamning bosh suyagi edi.

1856 yil esa Germaniya Federativ respublikasining Neandertal vodiysilagi Dyusel'dorf shahri yaqinida joylashgan Filgafer g'oridan yer qazish ishlari vaqtida odamning bosh suyak qopqog'i va skletining bir qancha suyaklari topildi. Mazkur suyaklar Neandertal vodiysidan topilgani uchun Shu joyning nomi bilan ataladi.

Filgaferdan topilgan neandertal odam suyagining qoldig'i o'sha vaqtdagi ko'pgina olimlarning e'tiborini o'ziga tortdi. O'sha davrda yashagan I.K. Fulrot va Shaafgauzenlar tabiatshunos va vrachlarning Bonn-dagi s'ezdida neandertaldan topilgan bu sklet qachonlardir o'lib bitgan qadimgi odam tiplaridir, deb aytgan edilar.

Ammo nemis reaksion antropologi Virxov odam suyaklarining skletning topilgan bo'laklari ibtidoiy odamga mansub alkogolizm yoki zaxm kasali natijasida nasli buzilgan hozirgi zamon odamiga tegishli degan fikr bilan maydonga chiqdi.

Lekin 1864 yili yana Ispaniyaning Gibraltar bo'g'ozidan yana neandertal tipidagi qazilma odam suyaklarining qoldig'i topildi. Keyin-

chalik yer yuzining turli joylaridan neandertal tipidagi qazilma odamning suyaklari ko'plab topildi. Bular orolida 1887 yili Belgiyaning Spi degan joyi yaqinidagi Bek-o-rosh g'oridan topilgan neandertal odamining suyak qoldiqlari alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Bu esa o'sha vaqtdagi Virxov kabi reaksion burjua olimlarining reaksion faniga qarshi fikr mulohazalarini noto'g'ri ekanligini isbotlab berdi.

Keyingi vaqtda, ayniqsa so'ngi o'n yilliklar ichida Angliya va Belgiya, Germaniya va Frantsiya, Ispaniya va Italiya, Shveysariya va Yugoslaviya, Chexoslavakiya va Vengriya, SSSR va Eron, Turkiya va Afg'oniston, Palastin va Iroq, Xitoy va Indoneziya, Afrika va yer yuzining juda ko'p joylaridan katta-kichik yoshdagi neandertal odamlarining bosh suyaklari, butun-butun skletlari va boshqa a'zolarining qoldiqlari ko'plab topildi. Mazkur joylarning deyarlik hammasidan neandertal tipidagi odamlarga aloqador bo'lgan ko'plab turar joylarning qoldiqlari, ularning mehnat faoliyatiga oid juda ko'p ashyolar topildi va topilmoqda.

Afrikada ular «Rodeziya odami», «afrikantrop,» Indoneziyada esa «yavatrop» nomi bilan mashhurdir.

Bu hol neandertal tipidagi odamlarning yer sharining turli rayonlariga keng tarqalganligini ko'rsatadi.

Sobiq sovet ittifoqi territoriyasida ham neandertal tipidagi qazilma odamlarning qoldiqlari Qrimdagi Simferop'ly shahridan 25 km Sharqda-gi Kiyikkoba g'oridan Staroseil'ye, Zaskol'noe degan joydan 1936 yili esa A. P. Okladnikov tomonidan respublikamiz janubidagi Surxondaryo oblasti Boysun tog'i Zovtaloshsoy darasining Teshiktosh g'oridan ham topilgan. Beshiktosh g'oridan 8-11 yoshdagi neandertal tipidagi bolaning bosh suyagi toshga aylangan holda saqlangan holda topilgan.

Sobiq ittifoqda neandertallar yashab o'tgan manzilgohlar 500 ortiq bo'lib, ularning aksariyatini Kavkaz, Qrim, Azov dengizi bo'yarlari, Dnepr, Shimoliy Donets, Dnestr, Soj, Desna, Don, Oka, Volga daryolarining bo'yalarida, janubiy Qozog'iston, O'zbekiston, Tojikiston, Turkmanistondadir.

Shu narsa diqqatga sazovarki, neandertal tipidagi qazilma odam qoldiqlarining aksariyati g'orlardan topilgan bo'lib, ularda madaniy qatlamlar birmuncha yaxshi saqlangan.

Neandertallar, arxantrop ya'ni pitekantrop, sinantrop va Geydelberg qazilma odamlari bilan neandertal-kromanyolik qazilma odamlari o'rtasidagi oraliq davrda yashaganlar.

Ular fonda qadimgi odamlar deb ataladilar. Yer yuzining turli burc-haklaridan topilgan neandertal odamlarning kalla suyagi, skleti va boshqa a'zolarining suyak qoldiqlarini har tomonlama chuqur o'rganilishi, Ularning tashqi qiyofasini tiklash imkoniyatini berdi. Neandertallarning tashqi ko'rinishi ko'p jihatdan hozirgi zamon odamlariga yaqin bo'lgan. Bu hol miya qutisining sig'imi hozirgi odamnikiga barobar ekanligini ko'rsatadi. Lekin ularning bosh miyasi, xususan miyasining peshona qismi birmuncha sustroq rivojlangan va oddiyroq tuzilganidir.

Neandertal odamlari miya qutisining sig'imi 900-1800sm³ gacha bo'lib, o'rtachasi 1380-1400sm³ ga teng ekanligini hisobga olsak, ularning kallasi katta ekanligiga qanoat hosil qilamiz. Neandertal odamlari kalla qutisining shakli birmuncha cho'zinchoq bo'lib, peshonasi qiya, boshining tepa qismi yassi, past bo'lishi ular uchun xarakterlidir. Shu bilan birga ularda qosh ustidagi qabartma ancha oldinga turtib chiqqan. Neandertal odamlarning burunva yuqori jag' suyaklari juda kuchli rivojlangan. Ularda pastki jag' ham yaxshi rivojlanmagan bo'lib, u juda baquvvat, lekinengak-dahan u qadar taraqqiy etmagan edi.

Neandertallarning tishlari kuchli ildizli, katta va qattiq bo'lib, oziqni, xususan go'shtni chaynash uchun moslashgandir.

Tanasining uzunligi, bo'y-basti jihatidan ular zamonaviy odamlardan orqada turgan albatta. Ularning bo'yi 155-160 sm bo'lgan. Lekin ularning skleti hozirgi zamon odami skletiga qaraganda baquvvatroq bo'lib, tashqi tuzilishi ko'proq rivojlangan. Bu hol ular muskulining kuchli bo'lganligidan darak beradi.

Neandertallarning umurtqa pog'onasi zamonaviy odamlarniki singari bo'lmay biroz bukilgan bo'lib, oyog'ining boldir suyaklari son suyaklariga nisbatan kaltadir. Bu hol ularning yurish va yugurishda u qadar epchil, chaqqon bo'lmaganliklarini ko'rsatadi.

Xullas neandertal odamlarning tashqi ko'rinishida maymunga xos bo'lgan ba'zi ibtidoiy belgilar mavjud bo'lib, ular hali hozirgi zamon odami darajasiga yetib kelmagan edi. Ular jismoniy jihatdan hozirgi za-

mon kishisiga bevosita shart-sharoit tug'dirgan taraqqiyotning pitekantrop va sinantropidan so'ngi bosqichda turardi. Lekin ular arxantropplarga nisbatan juda ham ilgarilab ketgan edilar. Bu ularning mehnat qurollarining xili vazifasida ham ko'zga tashlanadi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, neandertallar Yevropa, Osiyo, Afrikada keng tarqalib, ular xilma-xil jismoniy tipni tashkil qilganlar.

Yevropa neandertallari past bo'yli, kaltabaqay, kuchli muskulli, biroz son bukchaygan, katta boshli, iyaklari sezilarsiz bo'lib, burunlari oldinga cho'chchayib chiqib turgan.

Lekin D. Mak Kaun va boshqalar tomonidan Falastindan topilgan neandertallar esa Yevropa neandertallaridan farq qilib, baland bo'yli bo'lganlar, iyaklari esa zamonaviy odamlarniki singari bo'lgan. Yer yuzida tarqalgan Neandertal odamlarining bir-biridan farq qiluvchi oltita turi ma'lum bo'lib, ular b'azi xususiyatlari jixatidan o'zaro farq qilganlar. Bu xol irqalar kelib chiqishidagi dastlabki shart-sharoitlaridan biri edi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, hozirgi mavjud bo'lgan yevropoid, Mongoloid va negroid irqalarini bevosita neandertallarga bog'lab bo'lmaydi. Mazkur irqalar o'n ming yillarcha keyin, so'ngi tosh davrida neandertal odamidani rivojlanib chiqqan jismoniy jahatidan hozirgi zamon tipidagi odamlar paydo bo'lgan davrda kelib chiqqan.

Eng dastlabki «ishbilarmon odam»ning asta-sekin rivojlana borishi oqibatda neandertal tipidagi kishilar vujudga kela boshladi. Odam Biologik jihatidan rivojlanayotgan ekan, asta-sekin kamolot sari qadam tashlayotgan ekan, ularning yashash tarzi ham o'zgariborgan. Mazkur o'zgarishlar o'sha davr kishilarining mehnat qurollarida hammadan avval ko'zga tashlandi.

Neandertal tipidagi odamlar yashagan davr arxeologik davrlashtirishning ashehning ikkinchi yarmi va muste bosqichlarini zo' ichiga oladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgandek, neandertallar zamonasiga har xil toshdan qurol ishlash, texnikasi avvalgiga qaraganda yuksaldi. Yon-atrofini sinbirib silliqlash natijasida yadro ham to'g'ri shaklga kirib diskka aylanib qoldi. Ulardan sindirib olingan parchalar yupqalashib, uchburchak ko'rinishiga ega bo'ldi.

U davrning eng muhim qurollaridanbiri sixcha va qirg'ichdir, sixchani bir uchi o'tkirlangan bo'lib, uchburchakka o'xshab ketar edi.

U go'sht, teri va yog'ochni kesish va bo'laklarga ajratish uchun ishlatilgan. Odamlar uni yog'och (gavron, kaltak) uchiga bog'lab. Nayza sifatida ishlatilgan bo'lsalar kerak. Toshdan qirg'ich yasab, uning ikki tomonidan o'tkirlab qiruvchi va kesuvchi qurol sifatida foydalanilgan. Uning yordami bilan ov qilingan, hayvonlarning go'shti terisidan ajratib olinib, bo'lingan, teri ishlangan, hamda yog'ochni kesishda ham foydalanilgan. Neandertallardagi eng muhim qurollardan yana biri qo'lcho'qmori bo'lib, ular otish kattaroq suyaklarni sindirish uchun va boshqa maqsadlarga foydalanilgan.

Neandertal odamlari toshdani tashqari suyak va yog'ochdan ham oddiy qurollar yasaganlar. Ular yog'ochdan gavronlar, so'yil, nayza asoslari va ayrilar yasaganlar va ular yordamida ov qilganlar. Ular Afrika, Osiyo va Yevropada ancha keng tarqalib, g'orlarda, ungurlarda, ungurlar tagida va boshqa joylarda istiqomat qilganlar. Ular teri va yungdan kiyim qilab ilganlar. Eng qadimgi kishilar kaba neandertal tipidagi odamlar ovchilik va termachilik bilan Shug'ullanganlar.

Lekin ularda ovchilik xo'jaligi ilgariga qaraganda birmuncha yuqori bosqichga ko'tarildi.

Ularning asosiy mashg'uloti ovchilik bo'lib, Ular mamont, bizon, ot, ayiq, zebra, bug'i kabi yirik hayvonlarni ko'proq ovlaganlar. Chunki bu hayvonlar odamlarga juda ko'p go'sht, teri va qurol yasash uchun suyak ham bergan.

Yirik terisi qalin hayvonlarni ovlash juda mashaqqatli bo'lib, albatta bir kishining ishi bo'lmagan. Mazkur yirik hayvonlarni ko'plashib, birgalashib ovlanganiki, busiz ovning muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin emas edi.

Odamlar mamontlarni o'rab olib, tik jarliklarga yoki botqoqliklarga, balchiqlar ichiga haydab borib, ovlaganlar. Odamlar hayvonlarni ta'qib qilib borar ekanlar ular tik qoyalardan yiqilib tushar, botqoq va balchiqlarga botib qolar, Shunday qilib ovchilarga o'lja bo'lar edilar. Balchiqqa botib qolgan hayvonlar o'ldirililar, qoyalardan tushib, mayib bo'lgan hayvonlarning go'shtlari nimalanib manzilgoxlarga olib ketilar edi.

U davr odamlari g'or ayiqlarining ustiga tosh tashlab, uchi ayirli uzun yog'ochlar bilan ularga ko'plashib hujum qilganlar. Qo'toslar ko'proq ochiq yaylov va cho'llarda yashaganliklari uchun ularni ko'plashib quvish. Atrofdagi quruq o'tlarni yoqib, Shu tarzda ov qilgan bo'lishlari kerak.

Osiyo, xususan O'rta Osiyoda istiqomat neandertallar, ayiq, qoplon, ot, tog' echkisi, arxan va boshqa mahalliy hayvonlarni ko'plab ovlaganlar, ularning go'shtini ovqat sifatida iste'mol qilganlar, terilarini yopinib yurganlar. Ulardan polos sifatida ham foydalangan bo'lishlari mumkin. Shuni ham unutmaslik keraki, o'sha davr ibtidoiy kishilari yoz-mavsumida yovvoyi daraxtlarning mevalaridan do'lana, yong'oq, olma, tog' olchasi va yesa bo'ladigan boshqa mevalarni ovqat sifatida keng iste'mol qilganliklari shak-Shubhasizdir, chunki yovvoyi hayvonlarni hamisha ham muvaffaqiyatli bo'la bermagan.

Ibtidoiy odamlarning ba'zi bir guruhlarini ayrim vaqtlarda «odamxo'rlik» bilan ham Shug'ullanishga majbur bo'lganlar. Arxeologik topilmalar Shundan darak beradi.

1886 yilda professor Kazmir Goryanovich Kramberger Yugoslaviyadagi Karpina shaharchasi yaqinidagi g'ordan neandertallarining manzilgohini topgan va kavlagan. Mazkur joydagi madaniy qatlamlarning biritdan katta gulxan qoldig'i, gulxan va uning atroflaridan olovda kuygan, yondirilgan odam suyaklari topilgan. Bu 10 dan oshiq yosh bola va katta kishilarning suyaklari ekanligi aniqlandi. Bu suyaklar o'sha davr neandertallarining suyaklari edi.

Bu hol va davr kishilarining turmushi mashaqqatli bo'lganligini o'ning esa hamisha o'ngidan kelabermaganini, oqibat natijada odamlar ba'zan o'z guruhi yoki boshqa guruhdagi odamlarni so'yib go'shtini iste'mol qilganliklarini ko'rsatadi.

«Odamxo'rlik» fanda **kannibalizm** termini bilan ifodalanadi. Bunday odat neandertallargacha bo'lgan kishilar orasida ham ro'y bergan bo'lishi mumkin.

Lekin bu xol ibtidoiy odamlar yashagan hamma joyda, keng miqyosida tarqalgan emas albatta.

Tadqiqotlarning guvohlik berishicha, olovdan keng miqyosda foydalanish va uni sun'iy tarzda hosil qilish neandertallar zamonasida mansubdir. Olovni sun'iy tarzda kashf etilishi mustae davrida yashagan neandertallarining binodarin ibtidoiy davrning eng muhim kashfiyotlaridan biridir.

Insoniyat jamiyati tarixining paleantrop davriga kelib olov sun'iy tarzda kashf etilgan ekan, bu insoniyat uchun uning hamma davrlari uchun olamShumul-tarixiy ahamiyatga molikdir.

Olovning kashf etilishining ahamiyati yana Shunda ediki, kishilar ilgari ko'proq issiq mintaqalarda yashasalar, endilikda ular yer yuzining sovuqroq qismlariga ham tarqala boshlaganlar. Ashell oxiri va mustae davri odamlari g'orlarda hamda ochiq manzilgohlarda yashab ayiq, bug'i, karkidon va mamont kabi yirik hayvonlarni ovlaganlar. Ravshanki, ayiq va mamont kabi yirik hayvonlarni ovlash 5-6 kishi uddalay oladigan ish emas edi. Ibtidoiy kishilarning katta to'dasi birgalashib qilgandagina bunday hayvonlarni muvaffaqiyatli ravishda ovlash mumkin edi. Mazkur hayvonlar odamlarga go'sht va qurol uchun suyak beribgina qolmay kiyim, boshpana hamda polos uchun teri ham bergan. Yevropada istiqomat qilgan neandertallar o'z boshlaridan quruq va iliq iqlimli riss-vyurm muzliklar aro davrni ham sovuq iqlimli muzlik davrini ham o'z boshlaridan kechirganlar. Shunday ekan, ular hayvon terilaridan oddiy kiyimlar sifatida foydalanganliklari shak Shubhasizdir. Ko'p joylarda tosh qirg'ichlar, skripkalar teri ishlashda keng miqyosida foydalanganligidan, terilardan esa kiyim sifatida foydalanganligidan dalolat beradi. Lekin teridan suyak va yog'och igna yordamida teridan kiyim tikish ashell-mustae davrida emas, balki yuqori tosh asriga kelib erishilgan bo'lsa kerak. Kiyim, turar joy, olovning kashf etilishi va olovni doimiy ravishda saqlash, ov qilish texnikasining takomllasha borishi, neandertallarga og'ir sovuq iqlim sharoitida yashaganligidan tashqari shimoliy rayonlarga ham berib o'rtnashishlariga imkoniyat beradi. Bu hol insoniyatning asta-sekin yer shari bo'ylab keng tarqala boshlaganligidan dalolat beradi. Lekin shimoliy, shimoli-Sharqiy Yevropa yerlari, shimoliy, Sharqiy va markaziy Osiyoning katta qismi butun Avstraliyada hamda Amerika qit'asihali odamsiz edi. Mazkur o'lkalarga keyinchalik Osiyodan o'tib borganlar.

10-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA IRQLAR VA UNING DINAMIKASI MASALASI

Mavzu rejasi:

1. Irq tushunchasi
2. Irqlarning o'ziga xosligi va klassifikatsiyasi
3. Irqlarning er yuzida tarqalishi

Antropologiya fanining eng muhim muammolaridan biri odamzod irqining kelib chiqishini o'rganishdan iboratdir. Odamzod irqi uning shakllanishi va rivojlanishi kishilik jamiyati tarixining uzoq o'tmishiga borib taqaladi. Antropologiyava arzeologiya fani qo'lga kiritgan dalillar irqlarning shakllanishi hozirgi zamon jismoniy tipidagi odamlarning paydo bo'lishi bilan bir vaqtda sodir bo'lgan, deb aytishga imkon bermoqda.

Er yuzining kattagina qismiga tarqala boshlagan palenatropolar-ya'ni neandertallar Shu hilma-xil tabiiy haroit va ijtimoiy mehnat jarayoni natijasida asta-sekinlik bilan rivojlanishda davom etdilar. Oqibat natijada hozirgi jismoniy tipdagi «yangi odam» neantrop darajasigacha yetib kelguncha katta tarixiy davrni bosib o'tdilar. Neontropolar o'zlarining jismoniy va aqliy qobiliyatlari bilan eng qadimgi va qadimgi odamlardan sifat jihatidan tubdan farq qilar edilar. Shuning uchun ham uni «aql-idrokli» odam-nomo sapiens, deb ataganlar. Ular o'zlarining tashqi qiyofasi jihatidan hozirgi zamon odamlariga juda o'xshab ketadilar. Mutaxassislarning fikricha Neontropolar bundan 40-35 ming yil muqaddam so'ngi tosh asrining boshlaridan paydo bo'lgan va dastlabki Eski dunyo bo'ylab keng tarqala boshlaganlar. Ularning skletlari, suyak parchalari, moddiy-madaniy qoldiqlari Afrika, Yevropa va Osiyoning ko'pgina joylaridan topilgan.

«Aql-idrokli» deb atalgan odamlar dastlabki O'rta yer, Qora Kaspiy dengizi va unga tutash bo'lgan joylarda paydo bo'lib, Shu yerdan Markaziy, Sharqiy. Janubi-Sharqiy Osiyoga, Sharqiy, janubiy Afrikaga g'arbiy va janubiy Yevropaga tarqalganlar. Neontropolar tarqalgan joylar hartli ravishda quyidgi geografik o'lkalarga bo'linadi.

1. Yevropa muzlik o'lkasi.
2. O'rtaer dengizi o'lkasi.
3. Janubiy Afrika o'lkasi.
4. Sibir-mo'g'ul o'lkasi.
5. Hind-gimolay o'lkasi.
6. Malaya pravintsiyasi-(janubiy Xitoy, hindi-xitoy yarim oroli va uning atroflari) o'lkasi.

Mazkur joylardan neontropolar qoldirgan juda ko'p manzilgohlar, manzilgohlardan esa ular qoldirgan moddiy-madaniy qoldiqlar va o'sha madaniyatni yaratgan kishilarning suyak qoldiqlari, butun-butun skletlari ko'plab topildi va topilmoqda.

Frantsiyada Kro-Маньон, Komb-Kapelly, Orinyak Shanselyad, Italiyadagi «Dolalar g'ori», Grimaldi, Kavilyon, Barma Grands, Bausso de Torro g'orlaridan Angliyadagi Paviland g'oridan neontropolarning skletlari va ularning moddiy-madaniyatiga oid buyumlar ko'plab topilgan.

Paleontropologik materiallar qadimiy Afrikada ham neontropolar yashamagnidan darak beradi. Neontropolarning manzilgohlari, mehnat qurollari va skletlari Afrikaning Afalubu-rummel, Makta-al-Arbi, Nauru Assilyar, Eblenteyt, Boskon, TSiyaikoma, Elizabet, Skilydergat, Fish-Xuk, Keniya va Tanchaninaning ko'p joylaridan topilgan odam suyagi ham neontropolarga mansubdir.

Sboiq SSSrda ham «aql-idrokli odam»ning suyak va skletlari va suyaklari Murzak-Kyuba, Fotma Koba, Kostenka P, Sibirdagi Malta, Burzet, Afont g'ori yaqinidan, Don, Desna daryolari bo'yidan, Kostyonka qishlog'i yaqinidan topilgan.

So'ngi vaqtda arxeologiya va antropologiya soxasida qo'lga kiritilgan materiallar neontropolarning eski dunyoning katta qismida keng tarqalganligini ko'rsatdi.

«Aql-idrokli odamlar» deb atalmish inson ajdodi o'zining tashqi qiyofasi, fikrlash qobiliyati, yashash tarzi, moddiy madaniyati va mafkurasi jihatidan qadimgi odam neandertallardan tubdan farq qilar edi.

Bu farq avvalo ularning bosh tuzilishida ko'zga tashlanadi. Bu tip odam miya qutisining hajmi 1400-1560sm³ ga teng bo'lib, peshanasi keng, bosh suyagining yuqori qismi ancha baland bo'lgan. Ularda miya-

ning eng progressiv uchatskalari ya'ni boshning tepa qismi ikki chekka, ayniqsa peshona kattalashgan edi.

Neoantrop odamlarning basharasi neandertallarniki singari oldinga chiqib ketmagan. Unda qosh-qovoq usti qabartma suyagi yo'q bo'lib, pastki jaqida bizniki kabi do'mboq iyagi bo'lgan. Neontroplarning yuz tuzilishi neandertallarga nisbatan chiroyliroq bo'lgan.

Bu davr kishilarining qaddi-qomati hozirgi zamon odaminiki singari bo'lib, to'ppa-to'g'ri yurganlar. Ularning qo'l-oyoqlari, tana tuzilishi bir-birlariga mutanosib bo'lib, tez chopa olgan, mo'ljalni to'g'ri ura olgan.

Agar neoantrop bilan hozirgi zamon odaminin suyaklarining bir-biriga qiyos qilinsa ularni jismoniy tuzilishi jihatdan bir-biriga o'xshashligini ko'rish mumkin. Shunday qilib qadimgi poleolitning so'gi polemilitga o'tishda oxirgi va so'ngi poleolitning boshlariga kelib neandertallardan hozirgi zamon jismoniy tipidagi odam paydo bo'ldi va Shu bilan antropogenez jarayoni asosan tugallandi, odam o'z biologik rivojlanishini yakunladi. Bu tarixiy jihatdan urug'chilik tuzumining ilk bosqichi edi.

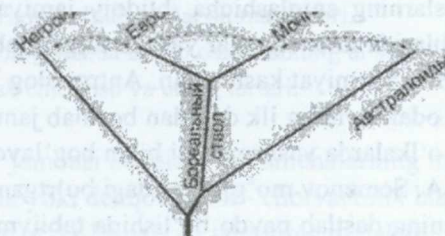
So'ngi neolitdayoq odamzod irqining uchta turi-evropoid, negroid va mongoloid irqi shakllana boshlagan. Bu jarayon ham uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi.

Irqlar nasldan-naslga o'tuvchi tashqi fizik xususiyatlarga ega bo'lgan tarixiy tarkib topgan turli xil odamlardan tashkil topadi. Odamlardagi irqiy belgilar reaksiyon burjua olimlari aytganidek azaliy bo'lmay balki ularning turli yerlarga tarqalishi, turli xil geografik omillarta'siri ostida va tarixiy tarkib topgan, shart-sharoitlar natijasida paydo bo'lgan xususiyatdir. Yevropada so'ngi paleolitda paydo bo'lgan Kro-manьon tipidagi odamlar yevropoid irqining tipik vakili xisoblanadi.

Baland bo'ylik, kalla suyagining cho'ziqligi, qovoq usti qabartma suyagining yo'qligi, keng yumaloq yuzlilik, pastki jag'ning to'laligi va iyakning yaxshi rivojlanganligi yevropoid irqining o'ziga xos xususiyatidir.

Evropoid irqining asosiy belgilarini o'zida mujassamlashtirgan bosh suyaklari frantsiyaning Kro-Manьon, SHanselad, Komb-Kapelly, Orinyak, Angliyaning Paviland, Italiyaning Kavilyon, Barma Grande, Bausso ds-Torre, Shimoliy Afrikaning Afalu-bu-Rummely, Maktaal-Ar-

bi, Assillar, sobiq SSSrning Voronej shahri yaqinidagi Kostenka, Qrimdagi Murzak-Koba, Fotma-Koba, Yaqin va O'rta Sharqdagi bir qancha joylardan topilgan va o'rganilgan.

Lekin yevropoidlar asosan Yevropada shakllanib kengroq tarqalgan. So'ngi poleolitda yevropoid irqidan tashqari negroid irqining ham bo'lganligi fanga ma'lum.

Bu irq vakillari Kromonbonlardan bo'y-yuastining pastligi bilan va boldirlarining uzunligi, basharalarining yapaloqligi, tishlarining so'yoqligi, sochlarining qora, jingalakligi va iyaklarining o'rtacha taraqqiy qilganligi bilan ajralib turadi.

Negroid irqining vakillari Italiyaning Grimaldi, Saxroyi Kabirdagi Asselyar, Kostenkadagi Markina gora, Palastin va O'rtaer dengizi xavzasidagi ba'zi joylardan ko'plab topilgan.

So'ngi poleolit davrida Markaziy Osiyo, Sibir va uncha tutash bo'lmagan joylarda mongoloid irqiga mansub bo'lgan odamlar yashagan. Bu irq vakillari yuz bichimining kattaligi, oldinga tomon chiqib turishi, yonoqlarining o'siqligi yon tomonga biroz bo'ltirib chiqib turishligi Shu tufayli yuzning yapaloqroq bo'lishi, ko'zning biroz qisiqligi, yuqori qovoq burmasining kuchli rivojlanganligi burunning o'rtacha kenglikda bo'lishi va qansharning pastligi bilan xarakterlanadi.

Mongoloid irqi vakillarining qazilma suyaklari Krasnoyarskdagi Afontova Gora P, Pekin yaqinidagi CHjoukoudyanning yuqori g'oridan topilgan.

Keyingi vaqtda Uzoq Sharq, Sharqiy Sibir, /arbiy Sibir, Mangoliya, Xitoy va boshqa joylardan mongoloid irqiga mansub bo'lgan juda ko'p kalla suyaklari, butun-butun skletlari topildi va topilmoqda. Shuni nazar-

da tutish kerakki, mazkur qadimgi irqalar hozirgizamon irqalariga nisbatan bir-birlaridan uncha ko'p farqlanmaganlar. Biroq so'ngi poleolit odamlarining ayrim vakillarida har xil irqqa oid alomatlar paydo bo'la boshlagan. Mutaxasislarning aniqlashicha ibtidoiy jamiyat rivojlanishining dastlabki bosqichlarida turli odamlar yashab turgan tabiiy sharoit, geografik muhit mushim ahamiyat kasb etgan. Antropolog Ya. Ya. Roginskiy negroid irqining odamlarining ilk davrdan boshlab janubiy kengliklarida issiq, serquyosh o'lkalarda yashaganligi bilan bog'laydi.

Arxeolog S. A. Semenov mo'g'ul irqidagi bo'rtgan qovoq, epikantus va qisq ko'zlarining dastlab paydo bo'lishida tabiiymuhitning katta rol o'ynaganligini isbotlab bergan.

Markaziy Osiyo va unga shimol tomondan yondoshgan Sibirning arktik rayonlari mo'g'ul irqi dastlab paydo bo'lgan o'lkalardir.

O'z-o'zidan ravshanki, Markaziy Osiyo uchun uzoq davom etadigan qattaq shamollar va kuchli qor hamda qum bo'ronlari xarakterlidir. Bu bo'ron va shamollar to'xtaganda esa havo toza, tiniq bo'lib, quyosh butun nurini sochib turgan, shamda ko'zni kattaroq ochib yurishga imkon bermagan.

Shu tufayli mazkur joydagi aholida mo'g'ul irqiga xos bo'lgan qisq ko'zlik va qalin qovoqlilik alomatlari paydo bo'la boshlagan.

Shunday qilib, irqalar va irqiy ayirmalar bir necha o'n ming yillar davomida mahalliy sharoitlarning odam tashqi qiyofasiga ta'siri ostida shakllana borgan va rivojlangan hamda nasldan naslga o'tgan. Hozir yer yuzida yevropoid, negroid va mongoloid irqalarining shahobchalari keng tarqalgan.

Negroid irqi-qora irq ham deb yuritilgan. Ular asosan Afrika, Avstraliya va Okeaniyada keng tarqalgan. Ularning soni 300 million kishidan oshiq bo'lib, jahon aholisining 10 ni tashkil qiladi.

Evropoid irq, jonli tilda uni «Oq irq» deb ham ataladi. Mazkur irq vakillari 1750 millionga yaqin bo'lib, yer aholisining 53 ni tashkil qiladi.

Mongoloid irq, uni sariq ham deyishadi. Mongoloid irqining vakillari Osiyo, Amerika va Okeaniyada keng tarqalgan bo'lib ularning soni 1,220 million kishidan oshiq bo'lib, yer yuzi aholisining 37% ga yaqinini tashkil etadi.

11-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA ISHLAB CHIQUARISHNING RIVOJLANISHI

Mavzu rejasi:

1. Insoniyat tarixida ishlab chiqarish masalalari.
2. Inson antropologiyasida ishlab chiqarishning ta'siri
3. Ibtidoiy ishlab chiqarish va uning turlari.

So'nggi urug' jamoasi bosqichi oykumenalarning ma'lum bir qismida ilk dehqonchilik yoki dehqonchilik - chorvachilik hamda yuqori darajada ixtisoslashgan o'zlashtirish xo'jaligining malakali ovchi, baliqchi va termachi va boshqa ishlab chiqaruvchi xo'jaliklarning taraqqiy etganligi bilan xarakterlanadi. Ushbu bosqichning ahamiyatli tomoni Shundaki, qaysiki qaerda qulay tabiiy sharoit mavjud bo'lsa, o'sha joylarda xujalikning birinchi shakli ikkinchisini yuzaga keltirganligiga guvoh bo'lish mumkin. Ishlab chiqaruvchi xo'jalikning paydo bo'lishi ibtidoiy iqtisodiyotning ulkan yutug'i, kelgusidagi insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy tarixida asos, muntazam ortiqcha, keyinchalik qo'shimcha maxsulot olish uchun muhim sharoit yaratildi. Taraqqiyot davomida aynan ortiqcha va qo'shimcha mahlumotning olinishi, ishlab chiqaruvchi xo'jalikning rivoji ibtidoiyning buzilishiga va sinfiy jamiyatning shakllanishiga olib keldi. Mazkur burilish vaqtining aynan neolit davrida sodir bo'lishi hamda ingliz arxeologi Gordon Chayldning iqtisodchi F.Engelsning «sanoat inqilobi» atamasiga o'xshash taklifi, ya'ni «neolit (yoki agrar) inqilobi» nomi bilan atalgani bejiz emas.

Yuqori darajada ixtisoslashgan malakali ovchilik, baliqchilik va termachilik xo'jaligi kelgusidagi taraqqiyot uchun ham ahamiyatli imkoniyatlar ochib berdi. Ammo ular (xo'jalik) anchagina cheklangan bo'lib: ularning vorislar qulay tabiiy sharoitga ega ayrim rayonlardagina ilk sinfiy darajagacha bo'lgan bosqichga ko'tarila olishgan.

So'nggi urug' jamoasi ishlab chiqaruvchi xo'jaligining shakllanishi xaqida gapirar ekanmiz, u xolda dehqonchilik va chorvachilik qachon, qaerda va qanday paydo bo'ldi? Degan savolga atroficha javob berish lozim bo'ladi. Ushbu savollarga rasmiy javob deyarli bir xil ya'ni: chor-

vachilik taxminan paleolit davrida paydo bo'lgan bo'lib, o'tgan davr maboynida arxeologik adabiyotlarda o'nlab yillar davomida ko'pchilik paleontolog mutaxasislarning yuqori paleolit odami itni qo'lga o'rgatgani va undan ovda foydalanganligi to'g'risida fikrlari ustunlik qilib kelardi. Mazkur tasdiqlar albatta manzilgoxlardan topib o'rganilgan xonaki itlarning suyak qoldiqlarini o'rganish natijasida yuzaga kelgan. Biroq yaqinda Reyi daryosining chap qirg'og'idagi Oberkassel manzilgohining madlen qatlamiga mansub xonakilashtirilgan itning o'rganilishi bu boradagi tortuShuvlarga chek qo'ydi. Umuman, hozirda yuqori paleolitda itni qo'lga o'rgatish va undan foydalanish boshlanganligi hech kimda Shubha o'yg'otmaydi. Bu borada aytib o'tish lozimki mutaxassislar orasida faqatgina otni qo'lga o'rgatish borasida muammo yoki bir to'xtam yo'q. Ko'pchilik tadqiqotchilarning qayd etishicha, otning yuqori paleolit So'nggida qo'lga o'rgatilgan. Shuningdek yuqori paleolit davridan boshlab it odamga ovda yordam bergan. Ishlab chiqaruvchi xo'jalikning (ko'pchilik mutaxassislar uni ma'lum texnologik usullar asosida ijtimoiy maxsulotlarni muntazam ishlab chiqarilgandagina yuzaga keladi deb hisoblashadi) shakllanish aynan yuqori paleolitga xos.

Barchada qaysi madaniy o'simlik va uy hqyvoni qoldiq topilmasi eng qadimiy va u yoki bu darajada munozuradan xoli degan savolga javob qiziqish o'yg'otmoqda. Mazkur jarayon m.avv IX – XIII ming yillikda Old Osiyoda Falastin, suriya, Janubiy Sharqiy Turkiyada bo'lib o'tgan dastlabki madaniylashtirilgan o'simliklardan bu polba – emmer (bug'doyning bir navi), bug'doy, arpa, chechevitsa (yasmiq) dir. Dastlabki maxsuldor uy hayvonlar qo'y va echikbo'lib, keyinchalik yirik shoxli qora mol qo'lga o'rgatilgan va foydalanila boshlangan. Undan keyin eshak, ot, tuya, shimol bug'usi, lama qo'lga o'rgatilgan.

Hozirgi vaqtda ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tish va yangi tabiiy resurslarni o'zlashtirishga olib keluvchi yagona omilni ko'rsatib o'tish mushkul. Mezolit davrida mavjud bo'lgan texnik qurollanish va ov usullari dehqonchilik jamoalarini hayot kechirishi uchun yetarli darajada mahsuldor bo'lganligidan darak beradi. Bu biz manzilgohlardagi qabristonlardagi topib o'rganilgan kollektiv dafn shaklidan bilib olishimiz mumkin. Mantiqan o'ylab qaraganda jamoadagi a'zolarining sonining

oshishi albatta hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan oziq – ovqat miqdoriga bog'liq bo'lgan.

Dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi ishlab chiquvchi kuchlar tarqqiyotidagi boshqa o'zgarishlar bilan bir qatorda kechdi. Avvalo toshdan mehnat qurollari yasash texnikasi axamiyatli darajada o'sdi. Siqib retushlash texnikasi yanada takomillashdi. Ayrim joylarda mezolit davridayoq toshlarni silliqlash yoki sayqallash Shuningdek neolitda tomorqa uchun o'rmonlarni tozalash va daraxtlarni kesish uchun nisbatan samarali bolta va teshalarga bo'lgan zaruriyat toshlari arralash va parmolash kabi usullar keng tarqala boshladi. Mehnat ov qurollarini yasashda yangi nisbatan kattik menirallar turi: nefrit, jedent, obsidianlardan foydalanila boshlandi. Yer osti toshlarga ishlov berish (ya'ni kovlab olish) boshlandi. Dehqonchilik ehtiyoji nafaqat bolti va yana boshqa mehnat qurollarini ham takominlashtirishni talab etgan. Termachilar foydalangan kavlovchi – tayoq va sodda kesuvchi tosh pichoqlar taraqqiy etib haqiqiy motiga va o'roqlarga aylandi g'alla yanchgich hovonchalar xo'jalik hayotiga keng kirib keldi. Joylarda yerni oddiy memortsiya usullaridan foydalanila boshlangan, masalan Old Osiyodagi irrigatsiya yoki Yangi Gvinsyadagi drenajlar misol bo'la oladi.

Yuqori ixtisoslashgan ovchi, baliqchi, termachi xo'jaliklardagi mehnat qurollarning takomillashib borishi natijasida ularning kurinishi ham o'zgarib borgan. Quriqlikdagi ovda tuzoq, qopqonlardan, dengiz ovchiligi va baliqchilikda nisbatan taraqqiy qilgan garpun, to'r, qarmoqlardan foydalanilgan. Mazkur davrdan o'yma – qayiq, sudratma turlardan foydalanish keng ko'lamda iste'molga kira boshlagan. Ishlab chiqaruvchi yoki yuqori darajada ixtisoslashgan o'zlashtirma xo'jalikka o'tish jarayoni qaerdaki o'troq turmush tarziga o'tgan jamoalarda o'z nihoyasiga yetdi. Shuning uchun endi ibtidoiy kulbalar o'z o'rnini nisbatan uzoq muddatli yerto'la yoki yarim yerto'la, keyinroq yer ustidagi mustahkam uylarga bo'shatib berdi. Neolit davrida kashf etilgan to'quvchilik va oddiy to'qimachilik o'simlik tolasidan tayyorlangan kiyimlardan aks eta boshladi keyinchalik teridan ham kiyimlar tayyorlana boshladi. Uy ro'zg'or buyumlari muhim bir kashfiyot ya'ni sopolda yasala boshlandi. Sopol buyumlar asosan ikki usulda spiralsimon tasma va aylana shaklda loyni bir-biriga yopishtirish orqali yasalgan.

So'nggi urug' jamoasining asosiy ishlab chiqarish yutug'i sifatida – dehqonchilik va chorvalikning shakllanishi, toshga ishlov berish texnikasining takomilla Shuvi, sopolning kashf etilishi, to'qimachilik va boshqalar aynan mazkur davrda insoniyatning tajriba va bilimining ahamiyatli darajada o'sganligidan guvohlik beradi. Shu bilan birgalikda mazkur davrda ijtimoiy mehnat taqsimoti ham yuzaga keladi. (I va II)

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. So'nggi ibtidoiy jamoa bosqichida ham ilk ibtidoiy jamoa bosqichida bo'lgani kabi jamoaviy mehnatni roli katta bo'lgan. O'rmonlarni tozalash, chorvani boqish samarali ovchilik va baliqchilik xo'jaligini yuritish albatta bir oilaning qo'lidan kelmagan, Shu sababli jamoaviy mehnat va yerga jamoaviy egalik o'z ta'sirini saqlab turgan. Keyinchalik so'nggi urug' jamoasi bosqichi oxirlariga kelib ortiqcha mahsulotning paydo bo'lishi mazkur printsiplarning buzilishiga olib keldi. Yer uzoq vaqt jamoa mulki sifatida saqlanib kelinganligi Yangi Gvineya papuaslari misolida ham o'z aksini topgan. Ularda yer avloddan avlodga o'tish shart hisoblangan.

Jamoadagi to'plangan oziq-ovqatlar taqsimotida har doim ham tenglikka e'tibor berilmagan bir-biriga yaqin qondosh yaqin qarindoshlik muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Ammo ayrim holatlarda buning aksi ham bo'lgan. Masalan yaxshi hosil olgan yoki chorvadan yaxshi nasl olgan yoki ovda omadi yurishgan ovchi maskur maxsulotlarni o'zida qoldirgan yoki kim bilan xoxlasa o'sha bilan bo'lishgan hollari ham uchragan. Etnologik ma'lumotlarning guvohlik berishicha, papuaslarda ochqolgan papuas qarzini qaytarishni aytgan holda o'ziga qo'shni bo'lgan yaqin qarindoshining tomorqasidan yamsni erkin olishi mumkin bo'lgan bo'lsa, Janubiy Amerika kubeo qabilasida bu o'g'rilik hisoblangan.

Oila va nikoh So'ngi urug' jamoasida juft nikoh ustivorlik qilishda davom etgan. Avval bo'lganidek guruhiy munosabatlar davrasida bu ijtisoriy tarzda amalga oshirilgan.

Ilk ishlab chiqaruvchi ho'jalik bilan Shug'ullanuvchilar orasida poliginia xususan sororat tartibidagi ko'p xotinlilik, ovchilik bilan Shug'ullanuvchi qabilalarda esa liverat tartibidagi poliendriya – ko'p erlilik keng tarqalgan edi.

12-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA OILA VA NIKOH MASALASI

Mavzu rejası:

1. Tarixiy antropologiyada oila va nikoh munosabatlarining o'rganilishi.
2. Juft oilalarning vujudga kelishi.
3. Yirik oilalarning vujudga kelishi.

Insoniyat tarixini o'rganishda oila va nikoh munosabatlari ham dolzarb masalaridan biri sifatida qaralgan. Shveysariyalik tarixchi va yurist I.Ya.Bahofen ibtidoiy oila va nikoh masalalarini o'rganish ishiga eng dastlabki asos solgan tadqiqotchilardan biri hisoblanadi. U qadimgi klassik adabiyot, etnografiya va arxeologiya fanlari qo'lga kiritgan ma'lumotlarga asoslanib yaratilgan «Onalik huquqi» va boshqa asarlari-da oila, nikohning vujudga kelishi haqida qimmatli mulohazalar bildirdi.

I.Ya.Bahofen dastlabki jinsiy aloqa, onalik huquqi, ayollarning tutgan o'rni, ona va ota urug'lari haqida quyidagi fikrlarni bildirdi:

1) Kishilar dastlab tartibsiz jinsiy aloqa qilib yashaganlari, buni - Bahofen «geterizm» - erkin hayot kechiruvchi ayol degan nomuvofiq nom bilan atagan.

2) Shunday ekan tug'ilgan bolaning otasi kim ekanligini bilishning imkoniyati bo'lmagan, binobarin nasl-nasabni faqat xotin tomondan qarab onalik huquqiga qarab belgilash mumkin edi.

3) Demak Shunday ekan xotinlar tug'ilgan bolalarning onalari, yosh bo'g'inni tug'ib o'stirganliklari hammaga aniq ma'lum bo'lgan. Birdan-bir onalar bo'lganliklari sababdan, juda katta e'tibor qozonganlar va izzat-ikrom qilinar edilar.

Ayollar bunday izzat-ikrom qilinganliklari tufayli to'la hukmronlik-ginekokratiya darajasiga yetishgan edilar.

4) Bir nikohlilikka o'tish, bunda xotin bitta erkakniki bo'lib, bu hol eng qadimgi diniy nizomni buzish, degan gap edi: bu tartibni buzish jazo berilishini talab qilar, yoki hech bo'lmaganda bu xotin bundan keyin ma'lum bir vaqt ichida boshqalar bilan aloqa qilib gunohini yuvishi kerak edi.

Uning fikricha «geterizm»dan monogamiyaga va ona huquqidan ota huquqiga taraqqiy etish diniy tasavvurlarning yanada taraqqiy etishi natijasida sodir bo'ladi, deb noto'g'ri fikrni bildirgan. Shunga qaramay Bahofen Aristotel zamonidan beri hukm surib kelayotgan «patriarxal» nazariyaga - kishilikning boshlang'ich shakli ota-onalar va ularning avlodlaridan tashkil topgan oiladan oilada esa katta yoshdagi erkak hukmron, uning huquqi chegaralanmagan edi, degan noto'g'ri fikrga qattiq zarba berdi. Ammo Aristotelning patriarxal oila nazariyasi burjuva adabiyotida hamon saqlanib kelmoqda.

I.Ya. Bahofenning «Onalik huquqi» asari bosilib chiqqandan so'ng oila tarixini o'rganishga asos solindi.

Ibtidoiy nikoh va oila tarixini o'rganishda shotlandiyalik yurist J.F. Mak-Lennanning (1827-1881) ham xizmati bor.

Mak-Lennan qadim zamonda yashagan va yangi zamonda yashayotgan qabila va xalqlarda nikohlanishning formalari Shubhasiz xilma-xil bo'lgan, degan fikrni bayon qiladi. Qoloq qabilalar orasida deydi u, Shunday gruppalar mavjud bo'lganki, mazkur gruppalar ichida o'zaro nikohlanish mutlaqo man etilgan. Shuning uchun ham erkaklar xotinni, xotinlar erni o'zlari yashab turgan gruppadan tashqari joydan olishgan. Lekin Shunday gruppalar ham mavjud bo'lganki, ularda erkaklar xotinni, xotinlar erni o'z gruppalari ichidan tanlash odati bo'lgan.

Mak-Lennan birinchi gruppani ekzogamiya - tashqaridan nikohlanish, ikkinchisini esa endogamiya - ichkarida gruppada doirasida nikohlanish tartibi deb atagan.

Mak-Lennanning xizmati Shundaki, u o'zi ekzogamiya deb atalgan nikoh tartibining hamma joyga tarqalganligini va uning katta ahamiyati borligini ko'rsatdi.

Uning boshqa xizmati Shundaki, u nasl-nasabni onalik huquqiga qarab tayin qilish, dastlab hukm surgan tartib ekanini e'tirof etdi. Ammo u barcha qabilalar ekzogamiya va endogamiyaga bo'linib, ekzogamiya mazkur gruppada qiz bolalarni tug'ilishi bilanoq o'ldirilishi natijasida ayollar sonining kamayib ketishi oqibatida kelib chiqqan, deb noto'g'ri xulosaga keladi.

Mak-Lennan o'zining bu mulohazalarini «Qadimgi tarix ocherklari», «Boshlang'ich nikoh» kabi asarlarida bayon qilgan.

Ibtidoiy jamiyat tarixini o'rganishda mashhur Amerika olimi L.G.Morgan (1818-1881) ham alohida o'rinni egallaydi. L.G.Morganing ibtidoiy va qadimgi davr qabila va xalqlari haqidagi qarashlari uning «Qon-qarindoshlik tizimi», «Amerikaliklarning uyi va uy xo'jaligi», ayniqsa «Qadimgi jamiyat» degan asarlarida o'zining to'liq ifodasini topgan. Uning xulosalari yer sharining hamma joylaridan olingan juda ko'p etnografik, arxeologik va tarixiy dalillarga asoslangan edi. L.G.Morgan Shimoliy Amerika hind-prokezlar orasida 40 yildan oshiq yashab, ular hayotini chuqur o'rgangan. Bu kuzatishlar Morgan tadqiqotlarining negizini tashkil etadi. Bahofen va Mak-Lennandan so'ng oila va nikoh tarixi bilan qiziqib, uni tiklashga kirishdi. L.G.Morgan oila va nikoh taraqqiyotining qator bosqichlarini - eng dastlabki nikohdan monogamiyagacha bo'lgan bosqichlarini belgilab berdi.

L.G. Morganning ulug' xizmati Shundan iboratki, u yozma tariximizning ana Shu tarixdan bugungi negizining asosiy xususiyatlarini ochib bordi va tikladi hamda qadimgi greklar, rimliklar va germanlar tarixining hozirgacha hal qilinmay kelgan eng muhim muammolarini hal qilishga imkon beradigan kalitni Shimoliy Amerika hindilarining urug'doshlik birlashmalaridan topdi.

L.G.Morganing asarlari, xususan uning, «Qadimgi jamiyat» kitobi, ibtidoiy davr tarixini o'rganishda eng qimmatli manbalardan hisoblanib,

Engels aytganidek zamonamizda, butun bir davr ochadigan juda nodir asarlardan biridir.

Lekin ibtidoiy davr tarixini ilmiy asosda o'rganish XIX asr o'rtalarida boshlandi.

Ayrim chet el olimlari eng qadimgi davr fanidan o'zining fazilatlarini mustahkamlash uchun foydalanib, bu davrda xususiy mulkchilik, qulchilik, yakka xudolik va davlat ham mavjud bo'lgan deb, ibtidoiy munosabatlarning mohiyatini qo'pol ravishda soxtalashtirishga urindilar.

Ishlab chiqarishni rivoji va mehnatni ishlab chiqarishdagi ahamiyatini o'sishi, ishlab chiqarishni individuallashtirishga, mehnatni partselyatsiyalashuviga¹ olib keldi. Odamlar ishlab chiqarishda imkon qadar ko'proq mehnat qurollarini takomillashtirish hisobiga kam mehnat sarflab ko'proq daromad olaboshladilar. Ilgarigi zamonlarda kollektiv kuchidan foydalanib ishlashdan ko'ra yaxshi daromad olish boshlandi. Daromadi yaxshi bo'lgan xususiy mulk egalari kollektiv mulk egalarning yordamiga, Shuningdek, jamoalar yordamiga muhtoj bo'lishdan ozod bo'lishdi. Xuddi Shunday jarayonlarni ko'rgan jamoa va urug' kollektiv xo'jaliklari va kollektiv mulkini alohida oilaviy shaxsiy xo'jaliklariga va ularning xususiy mulkiga o'tishi tezlashdi. Ikkinchidan yangi oila-nikoh shakllarini talab qiladigan, mustahkam, butun iqtisodiy va ijtimoiy birlashmalarga kollektiv xo'jaliklarni shaxsiy xo'jaliklarga aylanishi tezlashdi.

Bu davrga kelib, ibtidoiy davrga xos bo'lgan ibtidoiy-egalitar nikohni, unchalik mustahkam bo'lmagan nikohni siqib chiqarishga harakat bo'ldi va kuyov-kelinlarning mustahkam oilalarini vujudga kelishiga, ya'ni monogamiyaning vujudga kelishiga olib keldi. Ammo, monogamiya odati juda ham to'g'ri emas, chunki xuddi Shunga o'xshash tartib ko'pxotinlilikda ham, poliginiyalikda ham uchraydi. Ammo erkakning xo'jalikdagi roli o'sgan sayin nikohning so'nggi ibtidoiy davrda yuzaga kelgan shakllari paydo bo'ldi va matrilokal yoki uksorilokal nikoh turar joyidan patrilokal yoki virilokal nikoh turar joylariga o'tish jarayoni boshlandi.

¹ Парцелла (фран. parcelle – зарра, кичик ер бўлаги), парцелляр хўжалик – оилавий, индивидуал деҳқон хўжалиги; кичик ер бўлагига асосланган хўжалик.

So'nggi ibtidoiy davrda xotinning sotib olinishi anchagina qimmat edi. Agarda bunday holat bo'lmasa, nikoh qaytarilishi mumkin bo'lgan yoki nikohning mustahkamligiga putur yetgan. Endilikda xotin erning uyiga butunlay keladigan bo'lgandan keyin, erkaklar o'sha sarflagan xarajatini qimmatini qaytarib olishga harakat qildi. Shunday qilib, ilgari faqat ma'lum shartlar asosida, ikki tomonlama kelishilgan holda sotib olingan nikoh turi bo'lgan bo'lsa, endilikda oddiy tovarni sotib olinganday sotib olinadigan nikoh turi paydo bo'ldi. Sinfiy jamiyatlar tuzilayotgan davrda sotib olinadigan nikoh eng keng tarqalgan nikohlar turiga kirar edi. Shuning uchun sotib olish uchun hammaning ham imkoniyati bo'lmaganligi tufayli va Shu bilan birga harbiy bosqinchilik urushlari tufayli ko'p hollarda o'g'irlash usuli bilan amalga oshiriladigan nikoh turi ham paydo bo'ldi. Ammo bu nikoh turi ikkinchi darajali nikoh turi bo'lib qolaverdi. Shu bilan birga bu nikoh turining juda uzoq belgilari dunyoning turli xalqlarida, Shu jumladan Kavkaz va O'rta Osiyo xalqlarida ham saqlanib qolgan. Shu bilan birga bunday nikoh turlarining turli variantlari shakllandi va tarqaldi. Sotib olinadigan nikoh turini ayrim xalqlar o'zlarining qarindoshlarini ichida amalga oshirish keng yo'lga qo'yildi. Shunday nikoh turlaridan biri ortakuzen nikoh turi bo'lib, o'z navbatida bu nikoh turi ikki shaklda namoyon bo'ldi. Bulardan biri keng tarqalgan qarindoshlarning qizlari va o'g'illari o'rtasidagi nikoh bo'ladigan bo'lsa, ikkinchisi opa-singillarni o'rtalarida bo'ladigan nikoh turidir.

Nikohdan keyingi patrilokal va virilokal yashash manzilgohlari-ga o'tish keng miqyosda amalga oshgan davrdan boshlab nikoh bilan birga bo'ladigan turli kompromiss shakllari namoyon bo'ldi. Ularning juda ko'plari urf-odat, an'anaga aylanib qolgan. Shunday odatlar qatoriga ayol tuqqandan keyin o'zining onasini uyiga borib yashashi odati, yoki qalinni to'liq bermagunga qadar otasining uyiga borib yashash odati ayrim xalqlarda tug'adigan xotin erining uyida bo'lsa ham unga alohida xona ajratilish odati kabilar keng tarqalgan edi. Patriarxat zamonidan boshlab tarqalgan xuddi Shunga o'xshash odatlar qatoriga ayol kishini erining yoshi katta qarindoshlari oldiga chiqmaslik odati, ya'ni ayollarning erkaklarga yuzini ko'rsatmasligi, Shu bilan birga er-xotin bolalari bilan birga yoshi katta yaqin qarindoshlarining oldiga chiqmas-

lik odatlari keng tarqalgan edi. Bunday odatlarning kelib chiqishining asosiy sababi ilgari matriarxat zamonidagi matrilokal yashash sharoiti bilan bog'liq odatlar bo'lib, patriarxat zamonida xotinning erning qarindoshlari oldida «ko'zbo'yamachilik» qilib, yosh kelin-kuyovlar eski matrilokal an'analarini buzmay yurganliklarini namoyish qilishmoqchi bo'lganligidir. Shu bilan birga bu odatlarning boshqacha talqini ham bo'lishi mumkin.

Yangi nikoh turlarining paydo bo'lganligi dastlabki davrlarda unchalik og'ir ham emas edi va Shu bilan birga ular u qadar tahqirlovchi ham emas edi. Bu urf-odatlar erning va xotinning barcha qarindoshlarini, guruhlari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashni maqsadida qilingan odatlar edi. Ammo ayolni sotib olib xotin qilish odati borgan sayin ayol kishini oldi-sotdi qilish mumkin bo'lgan buyum darajasiga ko'tardi. Bundan tashqari sotib olib xotin qilish odati o'zining orqasidan patriarxat zamonining boshqa nikoh turlarini vujudga keltirdi. Jumladan, puldor cholarning yosh qizlarga uylanish odati, ko'pxotinlilik odatlari kelib chiqdi. Sotib olinadigan nikoh turi vujudga kelgandan keyin berilgan qalinni qaytarmaslik maqsadida o'lgan akasining xotiniga uylanish odati ham kelib chiqdi. Ayollarni ma'naviy jihatdan yerga urishning yuksak cho'qqisi bo'yicha yana bir odat vujudga keldi. U ham bo'lsa «xotin o'g'irlash» odatining kelib chiqishidir. Bu odat paydo bo'lgan bo'lsa ham jamiyatdagi ayol, xotinning yanada yuksak statusini saqlay olmadi.

Yangi oila turiga o'tish jarayoni to'g'ridan-to'g'ri bo'lmasdan o'ziga xos bo'lgan oraliq shakllar orqali bo'lgan. Ayniqsa mulkni merosga qoldirishning ona tarafga bo'lishi tartibi saqlanib qolganligi bu davrning oraliq shakl ekanligini ko'rsatadi. Mulkn merosga qoldirishning bu shakllari matrilokal yoki uskorilokalni patrilokal yoki virilokal bilan almashish davriga to'g'ri keladi. Bu davrda xotin erning uyiga o'tib yashasa ham, uning bolalari ma'lum bir yoshga yetgandan keyin xotin tarafga o'tishi kerak edi. Bu yerda eng yaqin qarindosh tog'a bo'lib qoldi, uning bolalari ham o'sha sabablarga ko'ra boshqa uruqqa o'tishgan. Jiyanlar tog'aning uyida yashashib, uning xo'jalik ishlariga yordam berishgan, bu xo'jalikka xotinlarini ham olib kelishgan va barcha mulklariga merosxo'r bo'lishgan. Shunday qilib, bu davrdagi oilalar ota-onalar va bolalardan

emas, balki tog'alardan, jiyanlardan iborat bo'lib, bunday oilani avunkulat oila deb aytishgan. Etnologlar bu davrga xos bo'lgan materiallarni o'rganishib, bolalarni tarbiyalashni boshqa oilalarga berish odati aynan Shu davrga xos bo'lganligini aytishdi. Bunday tarbiyalash odatlari aleutlarda, mug'ullarda, turklarda, Kavkazning bir qator xalqlarida saqlanib qolgan. Bunday odatlarning avunkulat bilan bog'liqligi taxminiyligicha qoladi, bu sun'iy qarindoshlikni o'rnatishni mexanizmi bo'lishi kerak.

Lekin erkaklar ilojini boricha o'zini mulkini jiyanlarga emas, balki o'zini bolalariga qoldirishga harakat qilgan. Bu narsa qarindoshlikni ona tomonidan emas, balki ota urug'ining merosiga ega bo'lish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Patrilokal joylaShuv tartibi, yoki virilokal joylaShuv tartibi kabi bu juda ham uzoq davom etadigan jarayondir. Bu yo'nalishda ham oraliq, yoki o'tish davri bo'lib, odam o'z ixtiyori bilan o'zini kelib chiqishini yoki otasi, yoki onasi tarafdanligini tan oladi. Bunday o'tish davrida qarindoshlikni ota yoki ona tomonidan aniqlash, ilmiy adabiyotlarda (ambilineynostь) yoki qarindoshlikni ham ota tomonidan, ham ona tomonidan aniqlash, ilmiy tilda (bilineynostь) deb ataldi. Shuning uchun bu davrning bolalari ham bir qismi otasini urug'iga o'tib yashagan bo'lsa, qolgan qismi onasini urug'ida yashashni tanlagan. Bir qator etnologik materiallarga qaraganda, qabila a'zolaridagi qarindoshlardan qolgan mulklar ona urug'i a'zolariga qoldirilgan, Shu bilan birga o'z mehnati bilan topilgan mulk otadan bolalarga o'tgan. Boshqa xalqlarda meros akadan ukaga qolgan, chunki ularning qarindoshligi ham ota tomondan, ham ona tomondan edi. Bu davrga xos bo'lgan narsalardan yana biri mulk bo'lish va mulkka ega bo'lish masalasi bo'lib, bu jarayon ko'p hollarda urush-janjallardan iborat bo'lar edi. Bu janjal va tortiShuvlar o'lgan odamning bolalari va jiyanlari o'rtasida bo'lar, o'lgan odamning bolalari o'zlariga tortishishsa, jiyanlari o'zlari tomon tortishga harakat qilishgan. Bularning hammasi ona urug'i davridagi tartib va qoidalarning ko'proq, uzoqroq vaqt turishga harakat qilayotganligining natijasi edi. Bu kuchga qarshi juft oilalarning alohida, mustaqil xo'jaliklari qattiq qarshilik qilishar edi.

Albatta doimiy an'anaviy hayot kechirgan o'sha davr odami uchun bu qadimgi an'analarni buzish, bu an'analardan yangisiga o'tish oson kechmadi. Shuning uchun ham bu o'tish davrida, ya'ni sinfiy davlatlarni

tashkil topish davrida juda ko'plab yangi, oraliq urf-odatlar paydo bo'ldi. Bunday oraliq odatlarga travestizm va kuvada kiradi. Travestizm odati hindu qabilalarida va Sibir xalqlarida saqlangan bo'lib, unda «jinsni almashtirish» odati saqlanib qolgan. Bu odat bo'yicha erkak kishi (kamdan-kam hollarda ayol kishi) o'zining jinsidan voz kechadi va ayolning us-ti-boshini kiyib ayolning vazifalarini bajargan, Shu bilan birga o'ziga ayollarning huquqini ham qabul qilgan. Bundanda kuvada odati ancha yaqqolroq bo'lib, bu odat bo'yicha ota o'zining bolasi bilan juda mustahkam aloqasi borligini ko'rsatadigan odatdir va bu odatlar basklarda, frantsuzlarda va inglizlarning yaqin-o'tmishdagi etnografiyasida saqlanib qolgan. Bu odatni birinchi marta frantsuz etnografi Baxoven tomonidan mukammal o'rgangan va u birinchi marta erkak kishining o'z bolasining otasi ekanligi, otalik haq-huquqlari uchun kurashayotganligining namoyishi ekanligi, buning uchun qarindoshlikning ota tomonidan amalga oshirish kerakligini aytadi. Kuvada odatida erkak kishi ayollarning bola tug'ish holatlarini bajarishi, o'zining kamquvvatligini ko'rsatish, parhez qilishini ko'rsatish, «tuqqandan keyin» bir necha kun uyda yotishi va h.k., bularning hammasi jamiyatdagi otalik huquqini tiklash uchun harakat qilinganlikdan dalolat beruvchi materiallarga kiradi.

Alohida katta oila o'sha davr jamiyatining haqiqiy yacheykasi bo'ldi. Bu oilaning yana boshqa nomi ham bo'lib, buni mutaxassislar patriarxal oila deb atashdi. Ammo hamma oilalarni ham patriarxal oila deb atalishi mumkin emas edi, chunki, yuqorida ko'rganimizday, bu davrda juda ko'plab Shunday oilalar avunkulat oilalari deb atalar edi. Avunkulat oilalarining hayoti juda ham uzoq davom etmadi va patriarxal oilalarning o'sishi avunkulat oilalarni ham patriarxal oilalarga qo'shib ketishiga sababchi bo'ldi.

Bunday katta oilaning asosan ikkita tipi ma'lum. Bulardan biri vertikal (yoki bir chiziqli) bir nechta, ko'p hollarda uchta-to'rtta avloddan iborat bo'lgan uylangan - uylanmagan bir liniyadan, iborat bo'lgan avlod va gorizontal (ko'p liniyal), yon tarmoqdan iborat bo'lgan, bir nechta uylangan va uylanmagan qarindoshlardan iborat oila. Real hayotda esa, juda ko'p katta oilalar vertikal-gorizontaldir. Bunday oilalar asosan otionalardan va uning o'g'illaridan, nevara-chevaralaridan iborat bo'lgan.

Bunday katta oilalar birxotinlilik asosida ham, ko'p xotinlilik asosida ham bo'lishi mumkin edi. Hatto, qulchilik rivojlangan mamlakatlarda katta oilalar ham bo'lib, oilaning umumiy soni 200, hatto 300 kishini tashkil etgan va katta turar-joy makonining yoki qishloqning asosiy aholisi Shu katta oila a'zolaridan iborat bo'lgan.

Oilaning barchasi birga yashashgan, ular umumiy yerga, chorva mollariga va boshqa qishloq xo'jaligi qurollariga umumiy egalik qilib yerga birgalikda ishlov berishgan hamda yetishtirilgan barcha mahsulotlardan birgalikda yeyishgan va kiyinishgan. Oilani yoshi katta oila boshlig'i boshqargan, ayollar bo'yicha uning xotini boshqargan. Mabodo, ular qarib qolgan, kasal bo'lib qolishgan bo'lishsa, oilani boshqarish katta akaga va uning xotinlariga o'tgan. Bu oila boshliqlarining vazifasiga xo'jalik ishlarini oila a'zolarini ichida bo'lish, ularni bajarilishini nazorat qilish, tartibga, oila kulstiga topinish masalalariga e'tiborni qaratishgan. Oila boshlig'iga katta o'g'il, uning xotiniga katta kelin yordam bergan. Ammo oilaning eng muhim ishlari - yerni bir qismini ajratish, biror buyumni sotib olish, o'g'il uylantirish, qiz chiqarish kabi ishlar oilaning katta yig'inida, barcha erkaklar va barcha xotinlar qatnashgan maslahat yig'inida hal qilingan. Shunday qilib, urug'ning, yoki jamiyatning boshqa qismidan sifat jihatidan boshqa, oilaning eng yaqin qarindoshlaridan iborat bo'lgan, lekin ibtidoiy kollektivizm va demokratiyaning yuqori elementlarini saqlagan oila edi.

Xuddi Shunday patriarxal oilalar ham etnologik, ham tarixiy manbalarda yaxshi saqlangan. Masalan, Polineziyada yaqin paytlargacha bir nechta o'ntalik odamlardan tashkil topgan bitta va bir nechta alohida uylarda yashaydigan oilalar borligi aniqlangan.

Vaqt o'tgan sayin katta oilalardagi xususiy mulkchilik psixologiyasiga ega bo'lgan tendentsiyalar ustuvor bo'la boshladi. Amalda oila boshlig'i butun katta oila mulkini egasi, uni boshqaradigan yagona hukmron bo'lishga harakat qilgan. Bunga qarshilik ko'rsatadigan kuchlar chiqa boshladi. Ayniqsa, katta o'g'il va uning xotini, boshqa oilalarda barcha o'g'il va kelinlar o'z mustaqilliklarini himoya qilish uchun harakat qilish boshlangan. Shu munosabat bilan mulkni turli qismlarga bo'lib, alohida kichik oilalar paydo bo'lgan. Ammo bu bo'lingan oilalar

ichida yana bo'linishlar va ichki nizolar davom etgan. Yangi oilalarning bo'linib chiqishi, mayda xususiy xo'jaliklarni paydo bo'lishiga olib kelgan. Bularga dastlabki xususiy mulkchiliklar paydo bo'lishi, kichik oilalarning ahvolini eslatar edi. Bular sinfiy jamiyatlarni shakllanish jarayonida paydo bo'lgan edi. Ammo bu jarayonlar hamma joyda ham bo'lavermadi, balki tovar ishlab chiqarilishi jadal yo'lga qo'yilgan joylarda va natijada xususiy mulkchilik jarayonlari keng rivojlanish xududlarida bo'ldi.

Shunday qilib, ilk sinfiy jamiyatlarni shakllanishi davrida juft oilalarning paydo bo'lishi tufayli oilada xususiy mulkning vujudga kelishiga olib keldi. Bu oilalarni paydo bo'lishi davrining eng dastlabkisi arxaik shakldagi katta oilalar edi. Bu oilalarning mulki chetdagilarga nisbatan xususiy mulk hisoblangan, ammo oila doirasida kollektiv mulki bo'lib qolavergan. Ikkinchi bosqichda bu arxaik shakldagi kichik oilalarning o'rniga katta oilalar vujudga keldi. Ular tendentsiyali ravishda dastlab alohida, keyinchalik kichik oilalar tarkibidagi xususiy mulkchilikni yaratdi.

Uchinchi bosqichda bu yacheykalar kichik oilalarni paydo bo'lishiga olib keldi va o'z davrining xususiy mulkni eltuvchisiga aylandi. Patriarxal oilalarning kundalik hayotida patriarxal tartiblar joriy qilinib, uning eng xarakterli belgisi ayollar bilan erkaklar, yoshi kattalar bilan kichiklar o'rtasidagi huquqning teng emasligida edi. Yosh qiz so'zsiz o'zidan katta hamma qarindoshlarining so'zlariga quloq solishi va uni bajarishi, qalin to'lanib turmushga chiqqan ayol o'sha oiladagi barcha kattalarning, o'zining erini aytganini qilishga majbur edi. Erdan ajralish huquqi amalda bir tomonlama bo'ldi. Agarda ayol o'z uyiga doimiy qaytib ketishni istasa, bu istakning iloji faqat qiz tomonga berilgan qalin pulini to'lash edi. Erkaklar uchun xotini-dan ajrash ham bir tomonlama ustunlikka erishda qo'shimcha imtiyoz bo'lgan. Ayollarning ikkinchi turmushga chiqishining amalda iloji bo'lmay qolgan. Jumladan, turmushga chiqqan ayolning eri vafot etgan bo'lsa, levirat tartiblariga ko'ra u erining uyida qolishi kerak edi. Uning huquqlari bolalarga nisbatan, merosga nisbatan chegaralangan. Patriarxal tartib-qoidalari mustahkamlanib, nikohning axloq normalarida ham o'z aksini topdi. Ayolning oilaga nisbatan qilgan xiyonati

uyiga qaytarish, jinsini mayib qilish, qul qilib sotish va hatto o'lim bilan ham yakunlangan. Buning aksi o'laroq erkak kishi o'zining ilgari jinsiy aloqa erkinligini ilgari qilday davom ettirgan. Juda ko'plab puldor odamlar ayol qullarni sotib olishdi, ko'p xotin olish huquqlaridan foydalanishdi. Nikoh axloq normalariga ko'ra, qizlarga nisbatan juda qattiq tartiblarni saqlashni talab qilgan. Bu tartiblar buzilgan taqdirda birinchi nikoh kechasidan keyin sharmandalarcha uyiga qaytarilgan. Qizning uyida ham uni yaxshilik kutmagan. Ayollarning kundalik hayotida ham bunday tahqirlash qoidalari o'z aksini topdi. Ayniqsa, ko'chada yurganda eridan bir necha qadam orqada yurish, eridan keyin ovqatlanish, eriga va boshqa qarindoshlariga nisbatan izzat-hurmat ko'rsatishga majbur bo'lgan.

Ayollarga nisbatan bo'lgan tahqirlash qonun-qoidalari patriarxal oiladagi yoshi kichik erkaklarga ham bo'lgan. Bunday erkaklar o'zlaridan yoshi katta erkaklarga, eng avvalo oila boshlig'iga qaram bo'lib qolganlar. Yoshi kichik erkaklarning mustaqil ravishda o'z taqdirini o'zi belgilashi mumkin emas edi, ular o'zlariga kelin tanlash huquqidan mahrum edi. Oila kattalarining ruxsatisiz o'zining oilasini, o'zining xo'jaligini tuzishi mumkin emas edi. Ular o'zining otalarini, akalarini aytganini so'zsiz bajarishi shart edi. Juda ko'plab qabilalarning axloq normalarida otaga so'zsiz quloq solish tartibi amalda bajarilmasa, unga merosdan mahrum bo'lish, uydan haydab yuborish, hatto qullikka sotish, hatto o'lim jazosini olish kabi jazolar kutishi mumkin edi. Ularning so'zsiz itoat qilish kerakligi tartib-qoidasi bir qator patriarxal davrining etiketlari bilan, ayniqsa kattalar oldida yotish, yoki o'tirish, qattiq gapirish va kulish, kattalarning oldida ularga bepisand bo'lib yomon kiyingan holda ko'rinish, ulardan ilgari gap boshlash kabi axloq normalari bilan chegaralangan edi.

13-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA MODDIY VA MA'NAVIY MADANIYATNING O'RNINI

Mavzu rejasi:

1. Insoniyat antropologiyasida madaniyatning tutgan o'rnini.
2. Ibtidoiy madaniyat
3. Moddiy va ma'naviy madaniyatning rivojlanishining inson antropologiyasiga ta'siri.

Madaniyat inson tafakkuri va mehnat faoliyatning maxsuli bo'lib, insoniyat unga doim ehtiyoj sezib kelgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi buzilishining shar-sharoitlari. Ibtidoiy jamoa tuzumi insoniyat jamiyati tarixining eng dastlabkisidir. Bu jamiyat bir joyda qotib qolgan narsa bo'lmay jamiyatning rivojlanishi natijasida mazkur jamiyat qator o'zgarishlar uchray va inqirozga yuz tutdi, yemirilib bordi.

Ibtidoiy-jamoa tuzumi buzilishi sababi oziq-ovqat va turli mahsulotlarni ortiqcha ishlabchiqarish bilan bog'liqdir. Bu hol odamni odam tomonidan zo'rlab ishlatish uchun zamin xozirladi.

Qo'shimcha maxsulot ishlabchiqarish esa ishlabchiqarish kuchlari rivojlanishining oqibati bo'lib, ayniqsa xo'jalikning-dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik va boshqa asosiy tarmoqlarni o'saborishi bilan besosita bog'liqdir.

Etnografiyaga Shu narsa aniqki, baliqchilik yuksak darajada rivoj topgan xo'jaliklardan ham ibtidoiy jamoa tuzumi yemirila bosholagan. Baliqchilik-ovchilik yuksak darajada rivoj topgan xo'jaliklarda ham ibtidoiy jamoa tuzumining buzilaboshlashi etnograflar tomonidan kuzatilgan. Qo'shimcha maxsulot ishlabchiqarish va ibtidoiy jamoa tuzumining yemirila borishi dexqonchilik va chorvachilik bilan Shug'ulanuvchi qabilalarda yaqqolroq ko'zga tashlanadi.

Neolit revolyutsiasi bu shart-sharoitlarning eng muhimi bo'lib, xuddi Shu davrda yer yuzining ilg'or rayonlaridan termachilikdan dexqonchilikka, ovchilikdan esa chorvachilikka o'tilaboshlandi. Eradan avvalgi VIII-VI ming yilliklarda Old Osiyo o'lkalarida sodir bo'lgan voqea-dehqonchilik va chorvachilikka o'tish ibtidoiy jamoa tuzumining barham to-

pishi uchun kishilik oldida dastlabki yo'lni ochib berdi. Ishlabchiqarish kuchlarning rivojlanishi, binobarin, dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi natijasida xo'jalikning muqarrarligi kuchaydi, aholining soni ko'paydi, turmush darajasi ko'tarilib, sotsial strukturasi murakkablashdi, hamda ibtidoiy kishilarning psixologiyasida ham o'zgarish sodir bo'ldi. Eng muhimi ishlabchiqarish kuchlarning ajralmas qismini tashkil etuvchi mexnat qurollari takomillashdi.

Qo'shimcha maxsulot ishlabchiqarishning eng muhim shart-sharoitlaridan yana biri foydali ma'danlarini topish va undan foydalanishdir. Endi tosh asri o'rnini metall asri olib, metallardan xo'jalikda keng foydalanish madaniyatning bundan keyingi rivojlanishicha juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Odam dastlab qanday metallardan foydalangan degan masala ham olimlar orasida tortishuvga sabab bo'lib kelmoqda.

Ko'pgina mutahasislarning fikricha odam tomonidan foydalanilgan birinchi ma'dan oldindir. Misrda er. avv. VI ming yillikka mansub neolit davri yodgorliklaridan oltindan yasalgan mayda buyumlar topilgan. Janubiy Amerikaga birinchi bo'lib bostirib kirgan portugaliyaliklar mahalliy axoli qo'lidagi qarmoqlar oltindan ekanligini ko'rganlar. Sof xolda topiladigan misdan ham ancha erta foydalanilgan. Ibtidoiy kishilar tabiatda sof xolda uchraydigan misdan oltin va kumushga nisbatan keng foydalanganlar.

O'rta Osiyo, Old Osiyo, Sinoy Ural, Shimoliy Amerikaning yuqori ko'l rayonlarida boy mis konlari bo'lgan.

Old Osiyo va O'rta Osiyodagi ibtidoiy qabilalar misdan foydalanganliklar ma'lum. Misr va Mesopatamiyada yashovchi qadimgi qabilalar sof holda uchraydigan meteo temiridan ham foydalanganlar.

Shuning uchun qadimgi Shumeriklar temirni «osmon olovi» deb atashgan.

Shubhasiz ibtidoiy odamlar metallni eritmay ularni «tosh bolg'a» va «tosh bolta» lar yordami bilan ishlab xilma-xil qurollar yasaganlar, keyinchalik esa odamlar metallarni eritish, ularni bir-biriga qo'shishni o'rganib, metallurgiya sanoatiga asos solganlar. Old Osiyo va Nil vodiysida mis eritish va qizdirib ishlash er. avv. V-IV ming yillikda vujudga kelgan.

O'rta Osiyo Xindiston va Xitoy miskarlikning eng qadimgi o'choqlaridan biri xisoblanadi. Afrikadagi ko'pgina qabilalarga ham mis ma'lum bo'lgan. Yevropada mis eritish er. avv. III ming yillikda paydo bo'lgan. Mis bo'sh bo'lganligi uchun undan pichoq, xanjar, bolta, bilakuzuk, uzuk, marjon va boshqa ziynat buyumlari yasalgan. U katta, og'ir va kuchli mehnat qurollari yasash uchun yaroqsiz bo'lgan, Shuning uchun ham mis ibtidoiy texnikaning asosini tashkil etgan toshni siqib chiqara olmadi. Ibtidoiy kishilar misni qalay bilan rux, bilan qo'rg'oshin va so'rma bilan qo'shib eritishdan bronza hosil qilishni o'rganib olganlar.

Bronzadan esa jangovor qurol-yarog'lar, mehnat qurollari, idishlar va bezaklar yasalgan. Bu metall sifat jihatidan misdan afzal bo'lib undan yasalgan mehnat qurollari xo'jalikda keng qo'llanaboshlagan. Shu tariqa bronza asri boshlangan. Janubiy Eron, Mesopotamiyada bronza asri er. avv. III ming yillikning o'rtalariga O'rta Osiyo, Kichik Osiyo, Suriya falostin, Kipr, Kritda esa er. avv. II ming yilliklarni o'z ichiga olgan. Xaqiqiy metall asri bronza (jez) va temir kashf etilgandan so'ng boshlandiki, Shuning uchun ham metall asri bronza va temir davrlariga bo'linadi.

Metallni kashf qilinishi va undan foydalanish xo'jalikning hamma soxalarini, b eng avvalo dehqonchilik va chorvachilik rivojlanishda juda katta rol o'ynadi. Ibtidoiy dehqonchilikning dastlabki davrlarida o'rmonni

kesib tozalash tosh boltalar yordami bilan amalga oshirilib, buning uchun juda katta kuch va ko'p vaqt sarf etilgan.

S.A. Semenov mis boltalar yordamida o'rmonni kesib dehqonchilik maydonlari ochish ustida olib borgan tajribalar ajoyib natija berdi.

Mis bolta yordamida ochilgan yer uchun sarf qilingan mehnat tosh boltaga nisbatan uch marta qisqarganligi xisobga olingan. Bronza yoki temir boltalar esa yer ochish ishlarini osonlashtirgan va tezlashtirgan. Temir bolta va temir belkurak bo'lmagan taqdirda bu ishni keng miqyosda bajarish mumkin bo'lmas edi, deb yozgan edi. F. Engels¹⁵³

Endilikda mis, bronza va nihoyat temirdan dehqonchilik qurollari omoch dastlab ikki daryo oralig'i, Misrda er. avv. IV, Kritda I ming yillik o'rtalarida kashf etildi. Bronza va temir tishli omoch dehqonchilikni rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bronza davrida Misr, Ikki daryo oralig'i, Xitoy, Shimoliy Italiya, SHvetsariya, Germaniya, Daniya, Polsha territoriyasida yer xaydov qurollari keng ko'lamda qo'llanilgan. Lekin bronza bo'sh bo'lganligi tufayli, undan omoch tishi tayyorlash yahshi natija bermagan va haydov qurollarining tishi yog'ochligicha qolabergan. Lekin temir vujudga kelishi bu sohada katta o'zgarishlar bo'lishiga sabab bo'lgan.

Dastlab, omochni tortish odamlar zimmasiga tushgan bo'lsa kerak. lekin keyinchalik esa xayvonlardan tortuvchi kuch sifatida foydalanilganlar. Bu hol motiga dehqonchiligidan yerni haydab ekishga o'tishga olib keldi va haydov dehqonchiligi yer yuzining katta qismiga tarqaldi. Chunki omoch asosidagi dehqonchilik o'zining ish unumi, xo'jalik natijasi bilan motiga asosidagi dehqonchilikdan juda yuqori turgan. Chunki u odamlarni ko'p miqdorda doimiy oqovqat bilan ta'minladi. Ayniqsa suniy sug'orishga asoslangan qadimgi Sharq va O'rta Osiyoda xaydov dehqonchiligi alohida ahamiyat kasb etdi. Temir tishli omoch orqasida ... miqyosida dehqonchilik ishi bilan, dalachilik ishi bilan Shug'ullanish va Shu bilan birga o'sha vaqtdagi sharoitlar uchun amaliy jihatdan cheksiz rivishda turmush mablag'larini ko'paytirish mumkin bo'ldi.

Haydov dehqonchiligiga o'tish bilan tortish kuchiga ega bo'lgan hayvolarga talabning ortaborishi natijasida chorvachilikni yanada rivojlantirish zaruriyati tug'ildi.

Endilikda dehqonchilik va chorvachilik muayyan territoriyaning o'zida yonma-yon rivojlanaboshladi.

Bir tomondan omoch asosidagi dehqonchilikning rivojlanishi, ikkinchi tomondan esa uy hayvonlarini urchitib ko'paytirish natijasida chorvachilikni yuksaltirish va ulardan dehqonchilikda keng foydalalanish oqibatida erkak va ayollarning xo'jalikdagi mavqei o'zgarabordi. Xo'jalikdagi asosiy ish-chorva mollariga qarash, yer xaydash uni parvarish qilish erkaklarning, uy xo'jaligi bilan Shug'ullanish esa ayollarning vazifasi bo'lib qoldi. Texnika taraqqiyoti natijasida yangi-yangi ko'riklar ochilib dehqonchilik taraqqiy etabordi. Ikkinchi tomondan esa parvarishning yaxshilanishi natijasida chorva mollarinin soni orta bordi. Chorva mollari sonning tobora ko'payaborish natijasida ekin maydonlari payxon qilinib dexqonchilikka zarar keltira boshladi. Endilikda xo'jalikning bu ikki buyuk tarmog'i muayyan maydonga sig'ishmay qoldi. Bugina emas ular bir-birlarining rivojlanishiga to'sqinlik qila boshladi. F. Etnik ta'biri bilan aytganda oriylarda Xindiston, Amudaryo va Sirdaryo, Don va Dnepr tekisliklariga cho'ponlik xayotiga olib keldi.

Xo'jalikning bu soxasi uchun alohida sharoit eng avvalo, o't, yemxashakka mo'l tabiiy yaylovlar zarur bo'lib qoldi. Dehqonchilik uchun esa avvalo suv va serhosil yerlar talab etilar edi.

Shunday vaziyat vujudga keldiki, Qadimgi dunyoning O'rta Osiyo, Xindiston, Xitoy Yaqin Sharq Yevropa va O'rta yer dengizi atrofidagi ko'p o'lkalarda xo'jalikning bu ikki soxasi bir-birining rivojlanishiga to'sqinlik qila boshladi. Oqibat natijada chorvachilik dala dehqonchiligidan ajralib chiqib, xo'jalikning eng muxim, mustaqil sohasini tashkil etdi.

Chorvachilik dehqonchilikdan ajralib chiqar ekan, chorvador qabilalar chorva uchun qulay bo'lgan keng dasht, tog' oidi va tog'lik rayonlarga borib o'rnashaboshladilar, podalarni yaylov-o'tloqlarda boqib, yarim ko'chmachilik va ko'chmanchilik hayotiga o'ta boshlaganlar. Bronza va ilk temir davriga kelib /arbiy, Markaziy O'rta Osiyo, Shimoliy Qora dengiz bo'yi, Volga bo'yi, Orol bo'yi, Janubiy Sibir, Shimoliy Ayrika va Qadimgi Sharqning dasht, tog' oldi hamda tog'lik rayonlarida yarim ko'chmanchi va ko'chmanchi chorvachilik keng tarqaldi.

Dehqon chorvachilikdan chorvachilikni ajralib chiqish mehnat taqsimotining yagona shakli emas. Kishilik jamiyati tarixida mehnat taqsimotining bundan boshqa shakllari ham ma'lumdir. Etnogarafik ma'lumotlar Shundan darak beradiki, Amerika, Okeaniyaning juda ko'p orollari, shimoliy va Sharqiy yashagan chukcha evenk va boshqa qabilalarda mehnatning yirik ijtimoiy bo'linishi boshqacha shakilga ega bo'lgan. U yerlarda dehqonlar bilan ovchilr, dehqonlar bilan baliqchilar, chorvadorlar bilan baliq ovlovchilar o'rtasida ijtimoiy mehnat taqsimoti sodir bo'lgan. Ijtimoiy mehnat taqsimotining mazkur shakli muayyan territoriyada yashagan muayyan qabilalarning iqtisodiy turmushidan kelib chiqib, xo'jalikning turi bilan bevosita bog'liqdir. Birnchi yirik ijtimoiy mehnat taqsimoti ishlabchiqarish kuchlarining yanada rivojlanishiga ishlabchiqarishni ixtisoslashtirshga, doimiy ortiqcha mahsulot yetishtirishga, mol ayriboshlashni tartibga solishga xususiy mulkni vujudga kelishga, qullikning paydo bo'lishi va nihoyat davlatning qaror topishiga shart-sharoit tayyorladi.

Ota urug' davri dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik va xo'jalikning boshqa soxalaridagi qator siljishlar ya'ni ishlabchiqarish kuchlarning tobora rivojlanishi urug'chilik jamiyatining yangi tashkilotiga ota urug'i jamoasiga o'tish uchun zaruriy shart-sharoit vujudga keltiridi. Lekin ota urug'i jamoasi to'satdan vujudga kelmay ona urug'i quchog'ida tug'ildi. Ona urug'idan ota urug'iga o'tish negizidan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi yotadi. Bu o'sish motiga asosida dehqonchilikdan omoch asosida dehqonchilikka o'tishda va xonaki hayvonlarni boqib parvarish qilishdan keng ma'nodagi chorvachilikka o'tishda namoyon bo'ldi.

Bu o'zgarish sodir bo'lishda bronza va temirdan yasalgan qurollardan foydalanish ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Endilikda omoch asosida dehqonchilik ham yarim ko'chmanchi va ko'chmanchi xarakterdagi chorvachilik erkaklarning mashg'uloti bo'lib qoldi. Xo'jalikning bu ikki soxasining yuksalishi ortiqcha maxsulotlar ishlab chiqarilib mol ayriboshlashning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Bu hol xo'jalikning ajralib chiqishga olib keldi. Endilikda uy xo'jaligi bilan ayollar Shug'ullana boshladilar. Oila: urug' jamoasidan barcha ayollar

va bolalar endilikda xo'jalikning asosiy boshqaruvchilari-erkaklarga tobe bo'lib qolaboshladilar.

Ma'naviy, ijtimoiy va xo'jalikning hamma sohalarida erkaklar xukmron mavqeni egallay boshladilar.

Shuni unitmaslik kerakki ona urug'idan ota urug'iga o'tishning shakli va bosqichlari xilma xildir. Lekin omoch asosidagi dehqonchilikka va chorvachilikka o'tish ona urug'idan ota urug'iga o'tishning eng muxim va keng tarqalgan shakillaridan biri xisoblanadi. Ona va ota urug'i davri ibtidoiy jamiyat tarixining ikki umumiy-tarixiy bosqichini tashkil qiladi. Xo'jalikning rivojlanishi natijasida ishlab chiqarishda erkaklarning mehnati ustun darajaga yetib ular asosiy o'rinni egallaganda ona urug'i o'rnini ota urug'i egallashi Shubhasizdir.

Haydab ekiladigan dala dehqonchiliga va chorvachilik ota urug'ini yuksalishda qulay imkoniyatlar keltirdi.

Xozir afrika va Avstraliya, Amerika va Okeaniyadagi patriarhal munosabatlar xukumron bo'lgan qabilalar ko'p uchraydi.

Ona urug'idan ota urug'iga o'tish nikox va oila munosabatlarining o'zgarishiga-matrilaxal yoki dislapal joylashishning patriloxal joylashuviga o'rin bo'shatib berishga olib keldi. Demak ota urug'i davriga kelib nikox yangicha shakl va yangicha mazmunga ega bo'ldi. Ota urug'i davriga kelib matriolokal va dislokal joylashuv vaqtidagi muvaqqat va u qadr mustaxkam bo'lmagan juft nikoh o'rnini er va xotinning ancha barqaror va mustaxkam bog'lanishga ega bo'lgan-monogamiya-bir nikoxlikka asoslangan oila shakli vujudga kela boshladi va tobora mustaxkamlandi.

Nixocht ilgargi matriarxat oilalar o'rniga ota urug'i davrining yirik patriarxal oilalari tashkil topaboshladi. Ota urug'i o'zining rivojlangan va so'nggi bosqichga o'tgach matriarxal tartibini yemirib tashlaydi. Er o'z bolalari va xotinini o'z urug'i o'z uyida olib qoladi va bu oila patriarxal oilaga aylanadi. Ayol va uning bolalari o'zi tug'ilgan oila, qarindosh va butun urug'dan aloqani uzib, patriarxal oilaning uy xo'jaligida xuquqsiz mehnat kuchiga aylanadi, xotin va bolalar Shu oila boshlig'ining qo'l ostiga o'tadi. Shu tariqa oilada onalik xuquqi mag'lub bo'lib, otalik xuquqi g'olib bo'lib qoldi.

Monogamiyaga o'tish natijasida er-xotin orasidagi nikox mustaxkamlanadi va ularning bir-biridan ajralishi ancha mushkullashadi. Et-nografik va tarixiy adabiyotlarda katta patriarxal uy jamoasi nomi bilan mashhur bo'lib, u bir otaning 3-4 avlodidan iborat eng yaqin qarindosh-urug'lari. ularning xotin va bolalari, oila doirasida yashovchi kuyovlari va oilaga qabul qilingan uzoq yaqin qarindoshlardan tarkib topgan, yagona xo'jalikka birikkan guruxlar majmuasidir. Bunday patriarxal oilalarda odam soni yuz va undan ortiq bo'ladi.

Ishlabchiqarish predmeti va ishlabchiqarish vositalariga umumiy egalik qilish patriarxal oila xo'jaligining negizini tashkil etib, ayrim shahsiy buyumlargina, (kiyim bosh, ayrim qurollar) u yoki bu kishining shahsiy mulki hisoblanadi. Ammo ishlabchiqarish jarayoni, ishlabchiqarilgan narsa va iste'mol buyumlari oila eamoasiga barobar taqsim qilinadi.

Patriarxal oila jamoasi jamiyatining asosiy negizini tashkil etgan, oiladagi eng keksa erkak oila jamoasidagi barcha katta yoshdagi a'zolari bilan maslahatlashib uy jamoasining hamma ishlariga rahbarlik qilgan. Uy jamoasining butun a'zolari hamma uchun turar joyda istiqomat qilib, bir qozondan ovqat yeganlar.

Lekin aholi sonining tobora ortib borishi ishlabchiqarishning yuksalishi va xo'jalik tarmoqlaridagi ishlarining tobora murakkablashuvi natijasida uy xo'jaligini boshqarish ancha og'irlashadi. Natijada oila jamoasi ayrim-ayrim guruhlarga bo'linib ketadi va aloxida xo'jalik bo'lib yashay boshlaydi. Patriarxal oilaviy jamoaning bo'linishi natijasida paydo bo'lgan qon-qarindosh oilalar kattalashib borib bir butun xo'jalik va ijtimoiy kollektivni tashkil etgan patranomiyalarga aylanadi. Patranomiyaning asosiy mohiyati va xo'jalik birligi asosini patriarxal oila kabi yerga umumiy egalik qilish va undan umumiy foydalanish tashkil etadi.

Patranomiya alohida qishloqni tashkil etib, o'zini o'zi idora etadi, o'z kengashiga, o'z boshlig'iga ega bo'ladi. Ular birgalashib mexnat birlariga ko'maklashadilar.

Patriarxal uy jamoasi va patranomiyalar birlashib bir necha qishloqlardan iborat bo'lgan patriarxal urug' jamoasi qabilaning ular uchun ajratilgan ekin yerlaridan qabila uchun umumiy bo'lgan o'tloq, o'rmon, tog',

daryo, ko'llardan barobar foydalaniladi. Uruqqa berilgan yer patronimiyalar o'rtasida vaqti-vaqti bilan taqsimlanib turiladi.

Dastlab patriarxal urug' jamoasini boshqarish xalqchil xarakterlarga ega bo'lgan.

Patriarxal urug' jamoasini urug'idagi bosh paronomiya boshqarib, urug'idagi boshqa patronomiyaga va oilalarning boshliqlaridan saylangan kishilar urug' kengashini tashkil etadi.

Urug'ning barcha katta yoshdagi a'zolari ba'zi muhim masalalarni hal etishda qatnashadilar.

Bu davrning eng muhim xususiyati Shuki, undan ezuvchi halq ezuvchi ham, yo'q bo'lib umum manfaat shahs manfaatidan ustun turadi, hokimiyat esa urug' ichidagi katta yoshdagi, tajribali, obro'li shahs tomonidan boshqariladi. Ibtidoiy davrning eng katta, eng yirik etnik birlashmasi qabila bo'lib, u urug'larning o'zaro birlashuvidan tashkil topgan. Qabilaning ham xo'jalik ijtimoiy va mafkuraviy masalalarni hal qilishda o'z qoida qonuni mavjud. Qabilani urug' boshliqlaridan tashkil topgan kengash boshqargan. Kengashdagi eng keksa, obro'li tajribali, aqilli tadbirkor kishini qabila boshlig'i qilib tayinlaganlar.

Qabila uchun aloqador bo'lgan masalalar urug' boshliqlaridan tashkil topgan kengashda hal qilingan.

Qabilada ham urug'larda bo'lgani kabi ezuvchi ham, eziluvchi ham, zolim ham, zulm ko'ruvchi ham bo'lmagan. Chunki buning uchun hech qanday iqtisodiy va siyosiy zamin yo'q edi.

Ishlab chiqarish kuchlarning rivojlana borishi mehnatning birinchi va uchinchi taqsimoti va boshqa qator sabablar jamiyat ichida katta o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keldi. Bu hol oqibat natijada ibtidoiy tuzumning inqirozga yuz tutishiga sabab bo'ldi. Bu jarayon patriarxal jamiyatning asosiy negizini tashkil etgan katta oilalarga ta'sir etib, ular kichik-kichik mustaqil oila bo'lib ajralib chiqib boshladilar. Mustaqil xo'jalik yuritib boshladilar. Katta patriarxal oilalarning mayda oilalarga bo'linib ketishi, xo'jalik jixatidan mustaqillikka va erkinlikka intilishlari xususiy mulkning vujudga kelishi uchun zamin hozirladi va o'ibat natijada uni vujudga keltirdi.

Xususiy mulkning vujudga kelishi masalasi ibtidoiy jamiyat umuman bashariyat tarixi bilan Shug'ullanuvchi barcha olimlar oldida turgan eng

muxim masalalardan biridir. Xususiy mulkning kelib chiqishi masalasida reaksion burjua olimlari qator «nazariya» larni ilgari suradilar. Ularning fikricha xususiy mulk azaliy va tabiiy emish.

Ular qoloq qabilalardagi ba'zi shahsiy buyum, yog'och va turli tuman bezaklarni xususiy mulk deb biladilar. Burjua fani shahsiy mulk bilan xususiy mulkning negizida qo'shimcha mahsulot yotadi.

Eng avval qaysi narsalar, nimalar xususiy mulkka aylangandegan masala olimlarni qizqtirgan. Bu masalada hali olimlarning fikr-muloxazalari bir hil emas. Ba'zilar chorvani eng dastlabki xususiy mulk desalar, boshqalar yerni va bo'lak narsalarni eng dastlabki xususiy mulk bo'lgan deyadilar.

Shuni aytish kerakki, qayrda xo'jalikning qaysi tarmog'i-rivojlangan bo'lsa, mazkur xo'jalik yetishtirgan mahsulot Shu joyda xususiy mulkning ramzi bo'ladi.

Chorvachilik rivojlangan rayonlarda chorva molarrining dastlab xususiy mulkka aylanganligi shakl-Shubxasizdir. Xo'jalikning asosini dehqonchilik, bog'dorchilik tashkil etar ekan, demak u joylarda yer xususiy mulkning manbai bo'lib qolgan. Demak ibtidoiy jamoa tuzumi davridagi yirik patriarxal oilalar yemirilib uning o'rniga kichik oilalar maydonga keldi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida kichik oilalar jamiyatining asosiy xo'jalik va ijtimoiy tashkilotiga aylandi. Mol-mulk chorva, yer va boshqa narsalar kichik oilalar ixtiyoridagi xususiy mulkka aylandi. Oila boshlig'i esa oila ixtiyoridagi, yer, suv, chorva, o'z xotini bolalari ustidan ayni vaqtda ularning mehnati ustidan cheksiz xuquqqa ega bo'lgan xukumron shaxsga aylandi. Shunday qilib xususiy mulkchilik kelib chiqdi.

Kichik oilada ishlabchiqarishning ham dehqonchilik, chorvachilik ayrboshlash va boshqa soxalarning yuksala borishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talab kuchayabordi. Kichik oila katta xo'jalik yuritib boshlash natijasida oilada kishilarning ish kuchi kifoya qilmay qoldi. Endilikda xo'jalik ishlarini olib borish uchun tashqaridan qo'shimcha yangi ishchi kuchi kerak bo'lib qoldi. Bunday ishchi kuchni o'ziga qabilalar bilan olib borilgan urushlar vaqti asr olingan kishilar tashkil etib, ular qullarga aylantirilgan, ular mehnatidan turli xo'jalikning turli

soxalarida foydalanilgan. Shuni ham aytib o'tish kerakki, harbiy asrlar qo'shimcha ishchi kuchi kulning yagona manbai emas. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilayotgan so'nggi bosqichiga kelib, iste'mol buyumlarini taqsimoti o'zgarib, ba'zi kishilar nochor ahvolga tushib qoladi. Natijada qarz olish paydo bo'lib, qarzni o'z vaqtida yoki umuman to'lay olmaslik qaramlik va asoratga olib keladi. Shunday qilib qul va qulchilik vujudga keldi. Qulchilik ba'zi joylarda matriarxatning so'ngi bosqichlaridayoq vujudga keldi, ibtidoiy jamoa tuzumining oxirlariga uning tanazzulga yuz tutgan davrida biroz rivoj topdi. Lekin bu davrdagi qulchilikni klassik qulchilikka taqqoslab bo'lmaz edi. chunki u hali xo'jalik sistemasiga ishlabchiqarishning alohida vositasiga aylanmagan edi. Ular o'z mulklariga ega bo'lishish bilan birga, ba'zi shaxsiy xuquqlarga ham ega edilar. Ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilayotgan bir sharoitda hamma oilalar boylik jihatidan bir hil emas edilar. Ba'zi oilalar sermulk, badavlat, ba'zilari o'rta xol, ayrimlari esa kambag'alroq edilar. Ko'rinib turibdiki, bu davrga kelib oilalar urug'lar va qabilalar jamoasi ichida ham mulkiy-tengsizlik vujudga keldi. Mulkiy tengsizlikda esa jamiyatni boy va kambag'al tabaqalarga bo'lib yuborib, ular orasida qator ziddiyatlarni vujudga keltirdi. Bu ziddiyatlar esa ular orasidagi to'qnaShuvlarga sabab bo'ldi. Mulkiy tengsizlikning vujudga kelishi xususiy mulkning vujudga kelishi bilan chambarchas bog'liq. Mulkiy tengsizlikning vujudga kelishi bilan jamiyatning bir necha qaramma qarshi toifalarga bo'linishi ibtidoiy jamoa tuzumining negizida dastlabki quldorlik davlatlarini vujudga kelishi uchun asos yaratdi. Ibtidoiy jamoa tuzumi so'nggi davrda urug' jamoalari tarqalib qo'shni jamoalar vujudga kelaboshlaydi. Urug' jamoalarining ko'chishi boshlanadi. Yoki ular borib o'rnamashgan yerga o'zga joylardan o'zga uruqqa mansub odamlar guruxi kelib o'rnamash boshlaydi. Bu ko'chishlarning urug'larning dastlabki teritorial birligini tuzib yuborib, turli urug'lardan tashkil topgan aralash qishloqlarni vujudga keltiradi. Bu qo'shni jamoalar edi.

Shu tariqa qon-qarindosh urug'chiligiga buzilib qo'shni jamoalar paydo bo'ladi. dehqonchilik bilan Shug'ullanuvchi halqlarda bu jamoasi, chorvadarlarda esa ko'chmanchilar jamoasi nomini oladi.

Qishloq jamoasi ibtidoiy jamoa tuzumining so'nggi bosqichi hisoblanadi. Qishloq jamoasi dualizm-ikki tomonlama xarakterga ega edi.

Bu ikkiyoqlik qishloq jamoasida ayni bir vaqtning o'zida ham xususiy ham ijtimoiy mulkning mavjud ekanligi bilan xarakterlanadi. Yerni yakka-yakka ishlash undan hosilni xususiy o'zlashtirish xayvonlar qishloq xo'jalik buyumlari qullar, «uy va uning qo'shimcha qismi-xovli» xususiy mulk, hsoblanib ekiladigan yer, o'tzorlar, o'tloq, yaylovlar, o'rmonlar, tog'-toshlar va suvlar umumiy mulk hammaga tegishli bo'lgan.

Lekin qishloq jamosi ham barqaror bo'lmay, ham keyinchalik o'zgarishga uchragan.

Qo'shni qishloq jamoasidan dualizm uning umumiy mulkdan xususiy mulkka o'tish formasi bilan izoxlandi. Lekin qadimgi Sharqning sug'orma dehqonchiligi rivojlangan mamlakatlarida qishloq jamoalari nisbatan barqaror bo'lib, uzoq yashaganlar. Chunki sug'orma dehqonchilikka asoslangan mamlakatlarda kanallar, qazish sug'orish inshootlarini qurish va ularni tartibga solib turish hamisha, hamma vaqt birgalikda mehnat qilishni taqazo etar edi. Shuning uchun ham bunday mamlakatlar uchun qo'shni qishloq jamoasining ahamiyati katta edi.

Xususiy mulk va mulkiy tengsizlikning vujudga kelib kuchayborishi qator o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Bu xol urug' jamoa va qabilalar orasidagi munosabatlarni ular orasida qator-qator klishmovchiliklarni vujudga keltirdi. Bu kelishmovchiliklar esa qabilalar-aro urushlarni kuchayishiga sabab bo'ldi. Ilgari chegarani himoya qilish, o'ldirilgan qabilalar, urug' a'zolarining xunini olish uchun urushlar olib borilgan bo'lsa, endilikda urush talonchilik boylik orttirish va qo'lga kiritishning asosiy manbaiga aylandi. Urushda g'olib chiqqan qabilalar, qo'lga tuShurgan xazina, qurol, chorva va boshqa qimmat baho buyumlarni o'lja qilib olar, erkin aholini esa qul qilib xaydab ketar edilar. axoli sonning orta borishi bilan esa yengilgan qabilalarning ekin yerlarini, ajoyb o'tloqlarini, xayvonot olamiga boy bo'lgan ov qilish maydonlarini ham tortib olar edilar.

talonchilik, bosqinchi qabilalarga mashaqqatli meshnatdan ko'ra osonroq va xatto sharafliroq bo'lib ko'rinadi. Demak o'sha davrdagi harbiy yurishlar, harbiy texnika va harbiy tashkilotlarni qayta qayta ko'rishni talab etar edi.

Jangovar va mudofaa ahamiyatga ega bo'lgan nayza, oybolta, cho'qmor, qilich, dubulg'a, qalqon, xanjar kabi qurollar o'sha vaqtlarda pay-

do bo'ldi va takomillashaborgan. Dushman xujumidan saqlanish uchun qishloqlarni atrofi qalin devor, ko'tarma va xandaq kabi mudofaa inshootlari bilan ihota qilina boshladi.

Shunga muvofiq urush xaraktlari, uning taktika va strategiyasi o'zgarib murakkablashaboshladi. Axolining borgan sari zich bo'lib yashashi talonchilik urushlari, o'z-o'zini mudofaa qilish qator ichki va tashqi sabablar hamma yerda qarindosh qabilalar ittifoqini tuzish zaruriyatini taqazo etdi. Qabilalar ittifoqi, ular orasidagi iqtisodiy siyosiy va madaniy munosabatlar esa turli qabilalarning bir-biriga qo'shilib, aralashib ketishi natijasida jamiyatda yangi ijtimoiy shakl-xalqlar vujudga keldi. Dastlab harbiy yurishlari vaqtida qabila boshlig'ining o'zi barcha ishlarga raxbarlik qilgan. Lekin urush xarakatlarining kuchayishi va urush texnikasining takomillaShuvi natijasida alohida harbiy boshliqlar ajralib chiqaboshlaydi. Bu harbiy boshliq yoki lashkar boshi atrofida esa kuchli, botir epchil va sadoqatli jangchilardan tashkil topgan askarlari bo'lgan.

Qabilani tashqi dushmanlardan muvaffaqiyatli ravishda mudofaa qilish va talonchilik urushlari va xarbiy sohada olib borilgan boshqa ishlar lashkarboshilarning obro'-e'tiborini oshirib yuboradi. Qo'shni qabilalar ustiga bosib borish, talonchilik urushlari natijasida hisobsiz o'ljalari va asirlar qo'lga kiritilgan. Shubhasiz bu o'lja va asirlar g'oliblar orasida taqsimlanib, boylik va asirlarning katta qismi harbiy boshliqqa tekkan. Shunday qilib g'olib kelgan lashkarboshilar va askarlar o'zga qabila va xalqlarni talash yo'li bilan boyib ketaboshlaganlar.

Endilikda ilgari xalq lashkaboshi qabila uchun zarur bo'lgan mansabdor kishiga aylana boshlaydi. Xalq majlisi bo'lmagan joyda xalq majlislari paydo bo'lib, xalq majlisi, lashkarboshi, oq soqollar kengashi harbiy demokratiya deb atalmish tashkilotni tashkil etadilar.

Xalq yig'inida 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar-ya'ni xarbiy yoshdagi kishilar qatnashar edi. unda yo'l boshchini, demokratik muassasi hisoblangan xalq yig'ilishi va oq soqollar keggashi saylab qo'yar edi. Xarbiy demokratiyaning demokratik deyilishining sababi ham shundadir.

Xalq yig'ilishi harbiylar yig'ilishi ham edi. Unda xalq lashkarboshisining ta'siri kuchli bo'lib, endilikda urushning o'zi va urush olib borish uchun uyushish xalq turmushining muntazam funksiyalariga aylandiki,

Shuning uchun ham u harbiydir. Xarbiy demokratik tushunchasini tarix faniga olib kirgan kishi L.G. Morgan bo'lib, u rug'chili tuzumining so'nggi bosqichi davridagi jamiyatni boshqarish tashkilotini «xarbiy demokratiya», deb atagan.

Normanlar, qadimgi germanlar, keltlar, skiflar, jamiyatini qadimgi Rimning podsholik davri va Gomer davridagi grek jamiyati xarbiy demokratiyaning yorqin namunasi xisoblanadi.

Shunday qilib, xarbiy demokratiyaning vujudga kelishi talonchilik urushlari, qabilalararo-munosabatlar, savdo sotiq, ayriboshlashning kuchayishi xususiy mulkchilik, mulkiy tengsizlik, ijtimoiy tabaqalar va davlatning kelishi uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratdi.

Ibtidoiy jamoa tuzumi o'rnida tabaqasiz jamiyat o'rniga tabaqali jamiyat va yuqori ijtimoiy toifalarning manfaatlarini himoya qiluvchi davlat vujudga keldi.

Ijtimoiy tabaqalar va davlatning vujudga kelishi masalasi tarix fani oldida turgan eng muxim masalalardan biri xisoblanadi.

Mehnatning birinchi, ikkinchi va uchinchi yirik ijtimoiy bo'linishi talonchilik urushlari, urug' qabila va qabilalar orasidagi tashqi va ichki munosabatlar ijtimoiy tabaqalar va ilk davlatlarning vujudga kelishi uchun shart-sharoit yaratdi. Natijada uzoq davom etgan ibtidoiy jamoa tuzumi o'rnida dastlabki quldorlik davlatlari vujudga keldi.

Lekin ibtidoiy jamoa tuzumining buzilishi va dastlabki davlatlarning vujudga kelishier sharining odam yashaydigan joylarida ayni bir vaqtda emas balki turli sharoitdpa Shu bilan birga turli davrlarda vujudga keldi.

Jamiyat yerdor, mulkdor, yirik chorvador, katta boylikka ega bo'lgan guruxlar va qullar, kambag'al ozod kishilarga bo'linib ketar ekan, ular orasida kelishtirib bo'lmaydigan ziddiyatlar ham vujudga keldi.

Endi ibtidoiy davrdagi xalqchil boshqaruv tashkilotlari-urug' qabila va xalq kengashlari o'z ahamiyatini yo'qotdi. Tabaqaviy jamiyatni boshqarish tashkilotlari vujudga keldi. Ibtidoiy davrdagi urug' qabila oq soqollari ayniqsa harbiy boshliqlar va ularning homiylari o'z davrining nufuzli aslzoda zadogonlari-zukumron doiralari ay-lanaboshladilar.

Endilikda qabilaning nufuzli kishilari xarbiy o'ljalarning asosiy qismini o'zlariniki qilib olish bilan bir qatorda o'z qabiladoshlaridan ham sovg'a o'lpon va qurbonliklar tarzida ko'p boylik to'play boshladilar.

Urug'-qabila zadogonlari asta-sekin xalq ommasidan uzoqlashib, ularni ezuvchi guruxlarga aylanadilar.

Nufuzli, badavlat kishilar atrofida jangchi, ruhoniy va boshqalardan iborat sodiq kishilar guruxi to'planadi. Bu dastlabki tizimning apparatining ko'rinishi edi.

Davlat va ijtimoiy tabaqalarning kelib chiqishi masalasida turli xil qarashlar mavjud bo'lib, ba'zi olimlar va din xomiylari uni azaldan mavjud deb talqin qiladilar.

Olimlarning ba'zi namoyondalari bu masalada zo'rlik nazariyasi bilan maydonga chiqdilar.

Zo'rlik nazariyasining tarafdorlari ijtimoiy tabaqalar va davlat faqat istilolar natijasida vujudga kelgan, deb sharxlaydilar. Ularning fikricha istilochi-talonchilar nufuzli xukmron tabaqani tashkil etib, istelo natijasida asir olinib quoga aylantirilgan kishilarni o'z qo'l ostilarida saqlab turish uchun davlat barpo etgan emishlar. Bu nazariyaga ko'ra xukm chiqarilsa davlat u yoki bu xalq turmushiga, qabilalar ittifoqiga tashqaridan kirib kelgan bo'ladi.

Istilolar va zo'rlik ijtimoiy tabaqa va davlatning vujudga kelishi uchun hech qachon asosiy omil bo'lmagan emas. Shuning uchun ham zo'rlik nazariyasi ham amaliy ham mantiqiy jihatdan noto'g'ridir.

Demak tabaqalar va davlat ibtidoiy jamoa tuzumining buzilishi natijasida uning xarobalarida vujudga keldi. Dastlabki davlatlar quldorlik davlatlari bo'lib dastlab kichik, kuchsiz edi, bora-bora ular kengayib qudratli quldorlik davlatlariga aylandi.

Davlat paydo bo'lishi bilan bir vaqtda xukumron toifalarning manfaatlarini ximoya qiluvchi qoida-qonunlar vujudga kelib, Shunga muvofiq idora tashkilotlari ham joriy qilindi.

Ishlabchiqarish kuchlari, geografik muxit, ichki, tashqi va boshqa qator sabablarga muvofiq davlat yer yuzining hamma joylarida bir vaqtda emas, balki turli davrlarda vujudga kelgan.

Dastlabki tabaqaviy jamiyat-ya'ni ilk davlatlar Mesopotomiya va Misrda miloddan avv. IV mingyillikning ikkinchi yarmi boshlarida vujudga kelgan.

III ming yillikning oxirlariga kelib Xindistonda ham eng dastlabki davlatlar vujudga kelganini kuzatish mumkin. Miloddan avvalgi II mingyillikda esa Kichik Osiyo, Janubiy Arabiston, Urartu va Egey dengizi xavzasidagi o'lkalarda qator katta kichik davlatlar tashkil topadi. Xuddi Shu davrda Xitoyning Xuanxe daryosi va unga tutash bo'lgan o'lkalarda dastlabki davlatlarning vujudga kelgan. Eron, O'rta Osiyo, Kavkaz Yevrosiyo, Janubiy Sibir yerlarida ilk tabaqaviy jamiyatning vujudga kelishi. Miladdan avvalgi II ming yilning oxiri va I ming yillikning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Yevropaning ba'zi joylarida tabaqaviy jamiyatning vujudga kelishi mil. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmiga to'g'ri kelsa, ba'zi joylarida esa miloddning boshlariga to'g'ri keladi.

Yangi Dunyo-ya'ni Amerikaning ko'pgina qabilalari ham bu jarayoni o'z boshlaridan kechirganlar.

Lekin Amerikada tabaqaviy jamiyatning vujudga kelishi Osiyo, shimoli-Sharqiy Afrika, Janubiy Yevropa o'lkalaridan birmuncha keyinroq sodir bo'ldi.

Shuni ham unitmaslik kerakki, Amerika, Afrika, Okeaniya va boshqa joylarda ijtimoiy tabaqa nima ekanligini, davlat nima ekanligini bilmaydigan qabilalar ham xozirgacha uchraydi.

Shunday qilib beshta tarixiy davrning eng dastlabkisi-ibtidoiy jamoa tuzumi kishilik jamiyati tarixining juda katta davrni tashkil etib, u ba'zi joylarda mil. avv. ekan, joylarda esa mil. avvalgi II-I ming yilliklargacha davom etdi. Ammo yer yuzining ba'zi joylarida bu jarayon XV-XVI asrlargacha davom etib keldi.

Lekin hozir ham tabaqa sinf, davlat, tabaqaviy qarama qarshilik ekanligini bilmaydigan qabilalar Afrika, Okeaniya va Amerikaning ba'zi janubiy rayonlarida uchraydi.

Xozirgi jismoniy tipdagi odamning yetilishi va urug'-jamoatuzumining vujudga kelishi faqatgina sotsial sohadagina emas, balki ibtidoiy kishilar ma'naviy hayotni rivojlanishi uchun katta imkonicht yaratdi.

Ilk urug'chilik tuzumidan boshlab ishlabchiqarish kuchlarining rivojlana borishi bilan bir qatorda, insonda yangi tasavvurlar va tushunchalar paydo bo'ldi. Mexnat jarayonida kishilarning tafakkuri va tili rivojlanib ularning so'z boyligi ham ortabordi.

Yang-yangi so'zlar paydo bo'lib, ularning ma'naviy mazmuni boydi, so'zlarning bir-biri bilan mantiqiy bog'lanishi natijasida sintaksis ham rivoj topaboshladi.

U yoki bu voqiani, fikrni o'zgalarga tushuntirishda so'zlar Shuv odamlar orasidagi munosabatning asosiy negizini tashkil etaboshlaydi. Lekin ibtidoiy davrda fikrni anglatishning boshqa bir sodda usuli ham mavjud bo'lib u «signallar tili» deb atalgan. «Signallar tili» da biror xabarni aniq belgilar yordami bilan ifoda qilinadi. Buni Avstraliya, Okeaniya, Afrikadan va boshqa qabila, elatlar xayotidan olingan etnografik materiallar ham tasdiqlaydi. Maxalliy avstraliyaliklar bir joydan ikkinchi joyga ko'chganlarida qumga oyoqlari bilan chiziq chizib, uning uchiga xivich tiqib ketadilar. CHiziqning yo'nalishi va uning uzunligi ketuvchi guruhlarning qaysi tomonga va qancha masofaga ketgaligini bildiradi. Bu mazkur guruhning kechikib qolgan a'zolari va qo'shni guruhlar uchun shartli belgisi edi.

«Signallar tili» hozirgi zamon qabila va xalqlar xarakterli bo'lib Shimoliy qabilalar xabar, fikr yoki qandaydir tuyg'uni ifodalash uchun «simvollar tili» yoki «belgilar tili» dan keng foydalanishgan.

Shimoliy Amerika Xindilarida tomaguk (so'yil) yuborish urush e'ron qilishning simvolik belgisi xisoblangan.

Tamagauk dushmanga maxsus elchi orqali yuborilgan. Elchi tomagaukni dushman qarorgoxiga borib yerga qo'ygan. Agar duman tamon tomogaukni yerdan ko'tarsa urushga rozi, tomagaukni ko'msa sulx tuzishga moyil ekanligi tushunilgan.

Tarix otasi Gerododning xabariga ko'ra eroniylar skiflarning yerlariga bostirib kelganlar. Shunda skiflar eroniylarga qush, sichqon, qurbaqa va beshta o'q-yoy yuborganlar. Bu ramziy belgining ma'nosi quydagicha edi. «Agar siz eroniylar qush singari osmonga uchmasangiz, sichqon singari kavakka bekinmasangiz yoki qurbaqa singari qo'lga sakrab, suv ostiga yashirinmasangiz elingizga qayta olmaysiz va bizning o'q-yoylarimiz ostida qirilasiz»

Shunday qilib «signallar tili» va «simvollik tillar» o'z davri uchun muhim madaniy-tarixiy rol o'ynab, iqtisodiy xarbiy va mudofaa ishlarida katta ahamiyat kasb etgan.

Tabiiyki ibtidoiy odamning turmush sharoiti o'zi yashab turgan joyni va tevarak atrofni yaxshi o'rganishni taqazo etgan. Odamlar o'z atroflarini o'rab turgan muhitni bilmay turib tirikchilik qila olmas edilar albatta.

Etnografiya ma'lum bo'lgan Avstraliya, Janubiy Amerika, Afrika va boshqa joylarda istiqomat qiluvchi xilma-xil qabilalar o'zlari yashab turgan joydagi xayvonlar va o'simliklar dunyosini yaxshi biladilar. Ular tilida xar bir hayvon va o'simlikning o'z nomi bo'lgan.

Bugina emas ular loy, tuproq va qum ustida qoldirilgan izlar qaysi xayvonga xos ekanligini osonlik bilan aniqlaganlar. Ularga o'sha yerda yashaydigan xayvonlarning fe'l-atvori ham yaxshi ma'lum bo'lgan. Xuddi Shunday-kuzatuvchanlik ibtidoiy odamlarga ham xos bo'lganligi shak-Shubhasizdir.

Demak xulosa qilib aytish mumkinki tilshunoslik, geografiya, botanika, zoologiya, iqlimshunoslik va boshqa fanlarning negizi o'rganaboshlash kishilikning ibtidoiy davriga borib taqaladi.

Shak-Shubhasiz ibtidoiy kishilar «oltin davrda» emas juda og'ir sharoitda yashagan. U davrda kasallik keng tarqalib, kishilar 35-40 yoshdan nariga o'tmay o'lib ketishgan.

Lekin inson kasallini oldini olish choralarini ham qidirgan. Bu esa dastlabki, sodda tabobat ilmining kelishiga sabab bo'lgan. Qiyosiy etnografik materiallar Shuni ko'rsatadiki hozir yer yuzining turli yerlarida yashayotgan qoloq qabilalar kasallarni davolashda xalq tabobatidan keng foydalanadilar. Ibtidoiy davr tabiblari muolija qilishning oddiy usullarini qo'llab chiqqan, singari suyaklarni joylash, jaroxatni davolash va og'rikan tishlarni sug'irib tashlashni bilganlar.

Undan tashqari ibtidoiy kishilar shamollash, ilon chaqqanni davolab ba'zi sodda xirurgik operatsiyalarni bajarganlar. Lekin xirurgiyada sodda tibbiy usullaridan tashqari davolashning yaxshiy usullaridan foydalanganlar. Bosh og'rig'ini kalla suyagini kesib ochish yo'li bilan davolashga urunganlar. Ibtidoiy tabobat silash, uqalash, issiq, sovuq kompresva bug'li xamom keng foydalanilgan. Ibtidoiy kishilar tabiiy

davolash vositalaridan foydalanish bilan bir qatorda, maxsus tayyorlangan tarkibiy qaynatma, suriladigan, kukun va suyultirilgan dorilardan keng foydalanganlar. Shuni aytib o'tish kerakki qadimgi O'rta Osiyo, O'rta va Yaqin Sharq, Xitoy Amerika va Yevropa qabilalari mazkur rayonlarda o'sadigan o'simlik va yovvoyi mevalarning ayrimlaridan turli dori-darmonlar tayyorlab ulardan davolash maqsadida foydalanganlar. Bu xol dorixunoslikning ham negizi ibtidoiy jamiyat tarixiga borib taqalishini ko'rsatadi.

Shunday qilib hozirgi zamon tabobat faniga O'rta asrlada feodal yoki -alimgi quldorlik darida emas, balki kishilik jamiyati tarixining ibtidoiy davrida eng dastlabki poydevor toshi qo'yilgan ekan. Ibtidoiy san'at. San'at ijtimoiy ong shakillaridan biri bo'lib ibtidoiy jamiyat tarixining tongida emas, balki ancha keyinroq vujudga kelgan, degan fikr keng tarqalgan.

Lekin ibtidoiy san'atning kelib chiqishi masalasi haqida olimlar orasida kuchli tortishuvlar mavjuddir. Olimlarning bir guruxi san'atni dinga, afsungarlikka va totolizimga bog'laydilar. Olimlarning boshqa bir guruxi «san'at uchun» degan mantiqsiz nazariyaga yopishib olib, san'atni kishilik jamiyati hayotidan ajratib qo'yishga urindilar va urinmoqdalar. Ibtidoiy san'at va uning kelib chiqishini tushunishida. G. V. Plexanovning «Adressiz xat» maqolasi muxim ahamiyatga egadir. Keyingi vaqtda yer kurrasining turli joylaridan kishilikning ibtidoiy davriga mansub bo'lgan ko'pgina san'at obidalari topildi. Ilg'or fikrli olimlar ibtidoiy san'atning barcha turlari o'z mohiyati va mazmuni bilan shakl-Shubxasiz insonning mehnat faoliyati bilan uning izchil tafakkuri, kayfiyati va fikr-muloxazasi bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar. Ibtidoiy san'atning vujudga kelishini o'ziga xos shart-sharoiti bo'lib, ibtidoiy kishilarning ongi ma'lum darajaga yetaboshlagach vujudga kela boshlagan. Ibtidoiy san'at to'satdan, birdaniga vujudga kelmagan albatta. U mehnat jarayonida vujudga keldi va rivojlanib kamol topdi.

Million, necha yuz ming yillar davomida ibtidoiy insonning ongi tafakkuri mehnatda bo'lgan munosabati, malakasi rivoj topdi va o'zgardi. Bu hol o'z-o'zidan ibtidoiy san'atning vujudga kelishi uchun zamin xozirlagan edi. San'atning vujudga kelishi kishilik madaniyati tarixida olg'atashlagan katta qadam edi.

Arxeologik qazilmalardan Shu narsa-ayonki kishilikning ibtidoiy to'lda davrida san'at, din va ma'naviy-madaniyat mavjud bo'lmagan.

Ma'naviy madaniy, uning bir turi hisoblangan san'at kishilik jamiyatning ancha keyingi bosqichida urug'chilik tuzumining shakillana boshlagan. Chunki bu vaqtga kelib odamlar tafakkur, til, atrofni bilish, narsalarni farqlash, qurol ishlash, uy-ro'zg'or buyumlarini tayyorlashda ma'lum darajada muvaffaqiyatlarga erishdilar. Ibtidoiy san'at hozirgi zamon kishisiga oddiy ko'rinadi. Lekin ibtidoiy inson tomonidan yaratilgan ilk san'at ko'p qirrali bo'lib, tosh, loydan ishlangan odam xayvon xaykalchalar oxra bilan chizilgan rasmlar, toshga, suyakka va boshqa buyumlarga, o'yib chizilgan xilma-xil rasmlar ibtidoiy san'atning eng dastlabki namunalari xisoblanadi. Bu jihatdan qora, qizil, sariq, yashil bo'yoqlar bilan chizilgan mamont, yovvoyi ot, arslon, fil, bug'i, yovvoyi echki, karkidon yovvoyi sigir, buqa to'ng'iz kabi boshqa yovvoyi xayvon va narsalarning tasvirlari ayniqsa diqqatga sazovordir.

Tosh asrining so'nggi bosqichlarida, ayniqsa mezolit (o'rta tosh asri) davrida ishlangan ibtidoiy tasviriy san'atning Altamira, Nio, Uch barodari, Pinedel, Saxro Kabir, Kapova g'ori, Lena, Yenisey, Ob, Amur, Alyaska, Saxalin, Mug'uliston, O'zbekistondagi Zarautsoy, Tojikistondagi Shaxta g'ori, Bittik chashma, Qirg'izistondagi Sari-jaz va yer yuzining turli joylaridan topilgan boshqa namunalar ayniqsa diqqatga sazovordir. Ibtidoiy davrda oxaktosh, mergel' kabi yumshoq toshlardan ba'zan ayol va erkaklarning tasvirlarini ishlash odat bo'lgan. Yer yuzining turli joylaridan, xususan sobiq SSSR dagi Gagarino, Kostyonka, Mal'ta va boshqa yerlaridan topilgan xaykallar Shular jumlasiga kiradi. Ayollarning tasviri ayniqsa realistik tarzda bo'lib, ularning onalik va jinsiy bulgilari ayniqsa bo'rttirib ko'rsatilgan. Lekin tosh asridagi rassomlardan ko'p narsa kutib bo'lmas edi albatta. U davrda ishlangan qoya tosh suratlari odam xaykalchalari o'zining saddaligi bilan ajralib turardi. Lekin ijodiyotning eng dastlabki ilk namunasi va tasviriy san'at sohasidagi dastlabki qadam edi. Uning madaniy-tarixiy ahamiyatga ham Shunda edi.

Bu xol keyingi davr tasviriy san'ati uchun dastlabki poydevor toshi xisoblanadi.

Qo'shiq ertak, muzika, maqol va xalq ijodiyotining boshqa turlari ibtidoiy san'atning ajralmas qismini tashkil qiladi. Qo'shiq ertak, maqol,

matal va boshqalarning vujudga kelishi ham kishilikning ibtidoiy davriga borib taqaladi.

San'atning xilma-xil turlari singari xususan muzika ham mehnat jarayonida vujudga kelganligi shak-Shubhasizdir. XIX asrning oxirlarida yashagan nemis Karl Byuxer muzika meshnat jarayonida paydo bo'lgan, degan nazariya yaratdi. Ibtidoiy davrdagi diniy tushunchalar. Gap din haqida borar ekan, u hamisha barqaror va azaldan mavjud bo'lgan emas.

Kishilikning qadimgi xayotiga nazar tashlansa uning ilk bosqichida din va diniy tushunchalarning bo'lmaganligi ishonch hosil qilish mumkin.

Din ham san'at kabi ijtimoiy ong shakillaridan biri xisoblanadi. Ammo ibtidoiy davrdagi diniy tushunchalarni tiklash, tushunish va tushuntirish juda murakkab masaladir. Shak Shubhasiz ibtidoiy odamlar o'z atroflarida bo'layotgan voqea va xodisalarga befarq qarayolmaganlar.

Tabiatda sodir bo'lgan turli tuman hodisa va voqealar shamol, toshqin, momaqaldiroq, tun va kunning almashinuvi, yog'in-sochin, issiq-sovuq yer qimirlash, tug'ilish, kasallik, o'lim, o'sib-ulg'ayish, uyqu va boshqa narsalar odamlarga g'ayri tabiiy bo'lib ko'ringan. Ibtidoiy odamning bilim doirasi past bo'lganligi ko'p narsa va hodisalarning mohiyatiga tushinib yetmagan. Demak, bu narsa va xodisalarning mohiyati ibtidoiy odam uchun sirlil tuyulib, ularning negizida qandaydir g'ayritabiiy kuch bordek tuyulgan. Shu tufayli ibtidoiy kishilar orasida narsa va hodisalarga sig'inish ularni ulug'lash hissi vujudga kelib, dastlabki diniy tushunchalarning shakillanishiga sabab bo'lgan.

Ibtidoiy kishilar oqizligining asosiy sababi ishlabchiqarish kuchlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi, mehnat qurollari binobarin mehnatning kam takomillashgani va bilimsizligidan iboratdir.

Ibtidoiy davrda din va diniy tushunchalar hilma-xil ko'rinishga ega bo'lganligi shak Shubhasizdir. Buni dunyo xalqlaridan olingan etnografik ma'lumotlar ham tasdiqlaydi.

Ibtidoiy din shakllaridan biri totemizm bo'lib, u juda qadimiy bo'lsa kerak.

Totemizm-algonkinlar (alyaskada yashovich qabilalar) totem-uning urug'i degan so'zidan olingan.

Totemizm bu odamlar guruhining qanadaydir hayvon -oplion, yo'lbars, arxar, tog' echkisi yoki o'simlik turi- kungaboqar, do'lana, qovoq va Shu kabi o'simlik turi bilan qandaydir bog'liqligi, g'ayri tabiiy qarindoshlik aloqasiga ishonish e'tiqodidir. Bundan ko'rinib turibdiki, totemizm ibtidoiy jamiyatning tarixining ovchilik-termachilik xo'jaligi rivojlangan vaqtda urug'chilik tuzumi ijtimoiy hayotda qaror topgach vujudga kelgan bo'lishi mumkin.

Shuning uchun ham urug'lar, fratriyalar va qabilalarning nomlari muayyan territoriyada tarqalgan hayvon yoki o'simlik nomi bilan atalgan.

Afrika, Amerika, Osiyo, Yevropa va Avstraliyada yashovchi urug' va qabilalarning hayvon va o'simlik nomi bilan atalishi fikrimizning dalilidir. Urug'lar qabilalar va fratriyalar emas, ayrim joylarda ba'zi odamlarning ismlari ba'zi hayvon va o'simlik nomi bilan ataladi.

Har bir urug' va qabilaning totem hayvoni alohida e'zozlanib, hurmat va izzat qilganlar.

Totemizmning dastlabki bosqichi davrida odatga muvofiq o'z totemizmini ovlash va uning go'shtini ovqat sifatida iste'mol qilish ta'qiqlangan edi. U muqaddas hayvon hisoblangan. Faqatgina bayramlarda, urf-odat marosimlari vaqtida muqaddas hisoblangan totemni ovlanib uning go'shti yeyilgan.

Totem hayvonlarni ovlash, o'ldirish ta'qiqlangan, ularning ko'payishi uchun g'amxo'rlik qilingan. Ba'zan ularning sharafiga bayramlar o'tkazilib odamdar mazkur hayvon terisini yopinib, yoki kiyib raqsga tushganlar.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, totemizm qoldiqlari ko'pgina xalqlar hayotida yaqin vaqtlargacha saqlanib qolgan. Lekin avstraliyaliklar dini klassik totemizm namunasidir. Agar avstraliyalik kenguru totemiga tegishli ekan u kenguru haqida «bu mening akim» yoki «mening onam» deydi.

Mustamlakachilar Avstraliyada totem hayvonni o'ldirganlarida mazkur urug'ning odamlari ularga «Nega siz bu odamni o'ldirdingiz, u bizning birodarimiz» deb aytganlar. Agar totemizmning boshlang'ich davrlarida totem hayvonining go'shtini iste'mol qilish taqiqlangan bo'lsa, keyinchalik uning go'shtini ovqat sifatida iste'mol qilishga ruxsat etilgan.

Lekin totem ayvon o'ldirilgach undan uzr so'rash odati ham bo'lgan yoki aybni o'zlaridan soqit qilib, uni o'zgalarga to'nkab, o'z totemlari g'azabidan xalos bo'lishga intilganlar. Sibir yerlari mustamlaka qilina-yotgan vaqtda evenklar, tunguslar va boshqa kiyik yoki ayiqni o'ldirib gunohni o'zlaridan soqit qilish, totem hayvonini g'azabini qo'zg'atmaslik maqsadida unga «bizdan hafa bo'lma, seni biz emas, ruslar o'ldirdilar.» deganlar. Ibtidoiy dinning shakllaridan biri bo'lgan totemizm juda ko'p xalqlarda, xususan turkiy xalqlarda zamonamizgacha saqlanib qolgan.

Osiyodagi juda ko'p xalqlarda Shuningdek Turkiy xalqlarining ka-lendarida 12 hayvon nomi nomi bilan yuritiladigan muchal yil xisobi uzoq vaqtlardan beri qo'llanilib keladi. Shuningdek O'rta Osiyoda Arslonbek, Bo'riboy, Yo'lbars, Bobir, Qoplon, SHER, SHERALI, Qo'chqor, Qo'ziboy, Alqar kabi ismlarning keng tarqalishi totemizm bilan aloqador emasmikan.

O'rta Osiyo klassik adabiyotining zabardast namoyondasi A. Firdavsiyning «Shohnoma» asarini o'qir ekansiz unda, ot-asp bilan bog'liq bo'lgan odam va joy nomlarini ko'plab uchratish mumkin. Bu totemizm-ga aloqador ismlar bo'lishi ehtimoldan xoli emas. O'rta Osiyo, Osiyo va yer yuzining juda ko'p joylaridagi qoya toshlarda arslon va yo'lbars, kiyik va to'ng'iz, arxar va bug'i, ot va it, bo'ri va tulki, qulon va sayga, yovvoyi buqa va fil, antilop va jirafa, mamont va karkidon kabi hayvon tasvirlarining uchrashi qadimgi qabilalarda totemizmning keng tarqal-ganligini nishonasi bo'lishi mumkin.

Ibtidoiy o'troq dehqonchilik qishloqlari harobalaridan topilgan sopol, mis, jez va boshqa narsalarga xilma-xil hayvonlarning bo'yoq bilan chi-zilgan tasvirlari ham mazkur idishlarda taom yegan kishilar e'tiqodida totemizm mavjudligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ibtidoiy qabilalarning mafkuraviy qarashlarida seyr-jodu va afsun-garlik ham keng tarqalib, u ham ibtidoiy dinning bir turi hisoblangan. O'z-o'zidan savol tug'iladiki, seyr-jodu va fasungarlik nima?

Afsungarlik-deb yozadi M.O. Kosven, noto'g'ri, yol'g'on va ko'zga ko'rinmaydigan aloqa ta'sirlarining tabiatda mavjudligiga ishonish va odamlarni ishontirish, ayrim xalqlarda tabiat odamlarga ko'zga ko'rinmaydigan ta'sirlar ko'rsatish mumkinligi va ayniqsa odamlar-

ning tabiatga, Shuningdek nihoyat bir odamning boshqa odamga ta'sir ko'rsatishi mumkinligidan iboratdir. Diniy e'tiqodning mazkur ko'rinishi odam hayotining juda ko'p tomonlariga ta'sir etgan. Xatto u tasviriy san'atni ham o'zicha bo'yin sindirgan. Syongi poleolit, mezolit, neolit va bronza davri qoya toshlaridagi hayvon, ularga sanchilgan nayza, ka-mon o'qi va ular qoldirgan jarohat izlarining tasvirlari seyrgarlik bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Seyrgarlik bir narsa xuddi Shunday ikkinchi bir narsa o'rnidadir, bo'lak butun o'rnidadir, degan tasavvurga asoslangan. «Nayza tirik hayvonga uning xuddi Shunday tasvir yoki kalla suyagiga sanchilgani kabi sanchilsin» - ibtidoiy seyrgarlikning mantiqi Shundan iboratdir. Ibtidoiy davr kishilarining e'tiqodiga ko'ra seyrgarlik odatlari, irim-chirimlari, ov yoki xo'jalik sohasidagi boshqa ishlarning muvaffa-qiyatli yakunlanishiga yordam berar ekan.

Etnografik ma'lumotlarga ko'ra mahalliy avstraliyalik ovchilar ken-guru oviga borish oldidan kenguru tasvirini chizib, unga tevarak atrofdan nayza sanchishgach, ovga jo'nab ketganlar.

Etnograflarning kuzatishlaridan Shu narsa ravshanki, Afrikada yas-hovchi pigmeylar antilopa yoki boshqa hayvonni ovlashga jo'nashdan oldin sokin bir joyga borib yerga ovlanuvchi hayvon suratini chizib, unga nayza sanchgach ovga ketganlar. Seyrgarlik faqat ov va xo'jalikning o'zidagina qo'llangan emas. Qadimgi urug' va qabilalar seyrgarlikni yod-dirish, dushmani maxv etish, hayvonlarni ko'paytirish, sevish, sevilish, davolanish va boshqa narsalarda ham qo'llaganlar. Seyrgarlikda har bir voqea va hodisaning o'ziga yarasha irim-chirimi va urf-odatlari bo'lgan. Shunday qilib, seyrgarlik ibtidoiy diniy e'tiqodning shakllaridan biri edi.

Seyrgarlik sarqitlari u qadar rivojlanmagan qabilalarning dinida za-monamizgacha saqlanib qolgan. Bunday sarqitlar yuqori darajada rivoj-langan xalqlar orasida islom, yahudiy, xristian dinlarida ham uchraydi.

Mantiqiy jihatdan o'ylab qaralsa diniy e'tiqodning seyr-garchilik shakli ancha murakkab bo'lib, inson tafakkurining ancha rivojlangan davriga to'g'ri kelib, totemizm va fetishizmga nisbatan keyinroq vujud-ga kelgan bo'lsa kerak.

Ibtidoiy davr kishilarining diniy e'tiqodlaridan yana biri animizm bo'lib, mazkur so'z lotincha anima - jon, ruh so'zidan olingan.

Ibtidoiy kishilarning tasavvuri bo'yicha har bir odam tabiatdagi barha hayvonlar va o'simliklar olami jonga, ruhga egadirlarkim, ular o'lgach narigi dunyoda tirilib hayot kechiradilar. Aftidan animistik e'tiqod ham keyingi paleolitda, inson ongida narigi dunyo haqidagi tasavvur vujudga kelishi munosabati bilan kelib chiqqan. U davrda o'likni bukchaytirib tizzalarini iyagigacha bukib, kafanlab, qayish bilan bog'lab, ko'mganlar. O'lik ustida qizil oxra sepib, uning yoniga mehnat qurollari va bezak buyumlarini ham birga qo'yib ko'mganlar.

Go'rlarga har xil ish qurollari, yaroq va ziynat buyumlarining qo'shib ko'milishi murdaga qizil oxra sepish narigi dunyodagi hayotga ishonish bilan bog'liq bo'lgan e'tiqod bo'lsa kerak. Yaqin-yaqin vaqtlargacha ham adamonliklar, papuaslar, eskimoslar va boshqa qator rivojlanmagan qabilalarda murdani bukchaytirib bog'lab, kafanlab ko'mish odati bo'lgan.

Oxra, qizil rang esa ibtidoiy kishilar tasavvurida qon va olovni ehtimol hayot ramzini anglatgan. Animizm terminini fanga ingliz olimi E.Teylor kiritgan. Shuni ham unutmaslik kerakki, so'ngi paleolitdagi totemizm, sehrgarlik, animizm va boshqa diniy e'tiqodlar bir-biri bilan bog'lanib ketgan va biri ikkinchisiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Keyingi davrda vujudga kelagan islom, yahudiy, xristian dinlarining bir tomoni ibtidoiylik davriga borib taqaladi.

Shunday qilib insonning tabiat oldidagi oqizligi, nodonligi, bilimsizligi va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanmaganligi oqibatida har turli qabilalarda hilma-xil ko'rinishga ega bo'lgan diniy e'tiqodlar vujudga keldi.

Demak, madaniyat keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, kishilikning uzoq tarixiy davri mobaynida aqliy, ijtimoiy va ishlab chiqarish sohasida, qo'lga kiritgan juda boy yutuqlari majmuasidan iboratdir.

Hozir juda katta yutuqqa erishgan insoniyat ma'naviy madaniyatining negizi ibtidoiy jamoa tuzumining ilk davrilariga borib taqalgan. Engels ta'biri bilan aytganda, biz tarix sohasigi inson bilan birga kishilik jamiyati tarixi boshlanadi, binobarin kishilik madaniyatiga ilk bor poydevor toshi quyiladi. Mehnat inson hayotining eng dastlabki, asosiy sharti bo'lish bilan birga, u odamni yaratuvchisi hamdir.

Mehnat jarayoni faqat qurol yasashdan boshlanar ekan, bu ilk madaniyatga asos solish demakdir. Chunki dunyodagi hech bir mavjudod, xat-

to birorta odamsimon maymun qo'pol qilib bo'lsada toshdan qurol yasay olgan emas. Shubhasiz ibtidoiy jamoa tuzumining dastlabki bosqichida-ya'ni ibtidoiy gala davrida kishilarning tafakkuri va nutqlari u qadar rivojlanmagan bo'lib, mehnat qurollari juda sodda edi.

Lekin ibtidoiy odamlarning yashashi uchun tabiat bilan olib borgan sermashaqqat kurashida ularning tafakkuri va nutqi rivojlana bordi. Inson tafakkurining o'sa borishi mehnat qurolining takomillashishi va murakablashuviga olib keldi.

Odamlar tabiat bilan kurashda, uni bo'ysundirish yo'lida juda ko'pg'ayrat va mehnat sarf qildilar. Dag'al, shaksiz tosh parchalarining eng birinchi oddiy qurollarga aylanishi, odamlarning olovdan foydalanishini bilib olishlari, go'shtni olovda pishirib yeyishni suyakdan qilingan birinchi qurollarning, doimiy yashaydigan dastlabki turar joylarni fujdga keltirish uchun, necha yuz ming xatto million yillar kerak bo'ldi. Inson oddiy termachilik va ovchilikdan sug'orma dehg'onchilik va chorpvachilikka yetib kelgunicha ajoyib sopol idishlar va har xil metall buyumlar, hamda qurollarni kashf qilgunicha juda katta tarixiy davrni 2,-2,5 million yillik tarixiy davrni bosib o'tdi.

Lekin u bu yo'lda juda katta qiyinchiliklarga duch kelib ko'plab qurbonlar ham berdi. Ammo har qancha og'ir mashaqqatlarga qaramay inson qiyinchilikni yenga borib ilg'or tarixiy rivojlanishi yo'lida olg'a qarab odim tashlab, kelajak avlod uchun zarur bo'lgan madaniyatga asos soldi.

Ibtidoiy poda davrining ohiriga kelib, ibtidoiy kishilar hayotida juda katta o'zgarishlar sodirbo'ldi. Bu o'zgarishlar avvalo kishilarning tashqi qiyofasi, tafakkur doirasi, nutqi, ishlab chiqarish qurollari va xo'jaligida ko'zga tashlandi. Insonning tafakkuri va nutqi ularning birgalashib qilgan mehnati natijasida vujudga keldi. Inson tafakkur qilmasa toshdan oddiy bo'lsada qurollar yasay olmasdi. Demak inson tafakkuri nutqi va oddiy tosh qurollar ular mehnatining samarasi edi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek qadimgi tosh asrining oxiri va so'ngi tosh asrining boshlariga kelib insonning tafakkur doirasi nutqi yanada rivojlana boshladi. Bu hol ular yaratgan madaniyatda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Urug'chilik jamoasi va uning yemirilishi davrida uy qurilishi ibtidoiy dehqonchilik, chorvachilik, tog'-kon sanoati, metallsozlik, qurolsozlik, kulolchilik va hunarmandchilikning boshqa tarmoqlariga asos solinib, bu sohada kattagina muvaffaqiyatlarga erishildi. Hozirgi zamon kishilarining xo'jalik va madaniyat sohasida qo'lga kiritgan yutuqlarining negizi ibtidoiy jamoa tuzumi davrida yaratilgan ekan. Bu xol Lev-Bryul va boshqa burjua olimlarining ibtidoiy odamlar va Shuningdek hozirgi zamondagi qoloq qabilalar fikrlash qobiliyatiga egaemas, binobarin madaniyat yaratishga qodir emas, degan uydurma qarashlarini fosh qilib tashladi.

Shunday qilib, ibtidoiy jamoa tuzumining keyingi jamiyat kishilari uchun olamShumul tarixiy ahamiyatga ega ekan, uni bashariyatning boshlang'ich maktabi deb aytish maqsadga muvofiqdir.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

- Madaniyat deganda nimalarni tushunasiz?
1. Ibtidoiy davrda madaniyatning paydo bo'lishida asosiy yo'naltiruvchi kuchlar nimalardan iborat bo'lgan?
  2. Madaniyat inson hayotiga qanday ta'sir o'tkazgan?
  3. Tosh davri jamoalari darajasida saqlangan madaniyatga oid qanday arxeologik ma'lumotlarni bilasiz?
  4. Neolit davri jamoalari darajasidagi madaniyat to'g'risida qanday etnologik ma'lumotlarga egasiz?
  5. Ilk dehqon jamoalari paydo bo'lgan davrda til va etnik holat haqida ma'lumot bering.
  6. Ishlab chiqarish bilan bog'liq xo'jaliklarning paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti to'g'risida so'zlab bering.
  7. Hunarmandchilikning paydo bo'lishi va rivojlanishi bo'yicha nimalarni bilasiz?

14-mavzu. TARIXIY ANTROPOLOGIYADA MILLIY IDENTIKLIK MASALASI

Mavzu rejasi:

1. Identiklik masalasidagi ayrim metodologik yondashuvlar.
2. Etnik birlik va etniklik haqidagi qarashlar
3. Mustaqillik yillarida o'zbeklarda milliy o'zlikni anglash o'sishining ayrim jihatlari to'g'risida

«O'zlikni anglash» tushunchasi o'rnida bugungi kunda o'zbek tili-dagi tadqiqotlarda «identiklik» yoki «identivlik» tarzida qo'llanilib kelinmoqda. Identiklik atamasining ta'rifi bo'yicha turli fikrlar mavjud bo'lib, amerikalik tadqiqotchi Jon Shoberlayn-Engelning ushbu atamaga nisbatan «guruhga mansublik» to'g'risidagi tushuncha deb bergan ta'rifi, bizningcha, qisqa va lo'nda hisoblanadi. Identiklik odatda ikki turga bo'linadi: har bir insonning o'ziga xos «individual» va biror bir ijtimoiy guruhga xos «jamoaviy»ga bo'linadi. Aholining identikligi deganda avvalambor jamoaviy identiklikning turli shakllarini nazarda tutaymiz. Zamonaviy ilm-fanda tan olingan qarashlarga ko'ra inson o'zini bir vaqt-ni o'zida bir nechta guruh bilan tenglashtirishi, ya'ni, identifikatsiyalashi mumkin. Bular odatda diniy, etnik, hududiy, tabaqaviy va hokazolar bo'lib, ma'lum tarixiy davrda inson o'zi uchun bitta yoki cheklangan miqdordagi identiklikni asosiy belgilovchi sifatida tanlaydi.

Bugungi kunda tarixiy antropologiyada etnik muammo borasidagi eng ko'p bahs-munozaralarga sabab bo'layotgan holatlardan biri bu etnik o'zlikni anglash ob'ektiv jarayonmi yoki sub'ektivmi? - degan masala ustida bormoqda. Zamonaviy etnologiya fanida bu masalada ikki xil qarash shakllangan. Etnik o'zlikni anglashni jamiyatda avval boshidan boshlangan xususiyat, individning o'zini real mavjud bo'lgan etnik guruhning a'zosi sifatida anglashi deb qarovchi primordializm yo'nalishi tarafdorlarining fikricha, etnik fenomen asosini qondoshlik, kelib chiqish umumiyliigi va asliy vatan omillari tashkil etadi. Etnik o'zlikni anglashga ilk bor ana Shunday yondashgan amerikalik antropolog K. Girts «har bir

jamiyatda barcha davrlarda ayrim yaqinlik (o'zaro mehr oqibat) tabiiy hissiyot orqali ro'y beradi – ba'zilar buni sotsial o'zaro munosabatlardan ko'ra, ma'naviy yaqinlik deb biladi», – deydi.

Per Van der Berge etnik guruhlarining vujudga kelishini genetik va geografik omillar bilan sababiy bog'langan, «kengaytirilgan qarindoshurug'chilik guruhining» shakllanishi sifatida talqin etadi. Uning fikricha, «qarindoshlik tanlovi» etnik guruhlarining va etnik fenomenning shakllanishida hal etuvchi rol o'ynagan. Etnik o'zlikni anglash borasida Berge Shunday yozadi: «odamlar boshqa sotsial jonivorlar singari biologik yo'sinda urug'-aymoqchilik hatti-xarakteriga dasturlangan». Bu yo'nalish L. Gumi-levning ishlarida ham aks etgan bo'lib, uning fikriga ko'ra – etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani bois undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi.

Yuqorida nomlari keltirilgan olimlar etnik mohiyatni asosan biologik muhit bilan uzviy bog'laganliklari bois, u primordalizmning «biosotsial yo'nalishi» deb yuritiladi. Bundan tashqari evolyutsion-tarixiy yo'nalish ham mavjud bo'lib, ushbu yunalish tarafdorlari etnosni biologik jamoa deb emas, balki ijtimoiy-tarixiy kontekstda chuqur bog'langan, xususan, til, madaniyat, identiklik kabi umumiy xususiyatlar orqali bog'langan va boshqa xuddi Shunday jamoalardan ajralib turuvchi kishilar guruhidir deb qaraydi. «Etnos» nazariyasi ham aynan mana Shu yo'nalishda shakllangan. Ushbu nazariyada etnik o'zlikni anglashga etnosning asosiy belgilaridan biri sifatida qaraladi.

Demak, primordalizm kontseptsiyasiga ko'ra, insonning etnik mansubligi tabiiy va ijtimoiy asosga ega obektiv mavjudlik hisoblanadi. Shu bois etniklikni sun'iy yoki majburan yaratish mumkin emas. Etnos kishilarning madaniy va ruhiy birdamligidir. Ushbu yondashuvni tom ma'noda etnik o'ziga xoslikka tarixiylik asosida qaralishi deyish mumkin.

Xorijiy antropologiya fanida etnik tuzilishga ilmiy, siyosiy va mafkuraviy asosdagi «tasavvuriy birlashma» deb qaraladi. Ular etnik o'zlikni anglashni madaniy belgilar asosidan ko'ra shaxsiy-kollektiv maqsad va strategiya asosida qurilgan deb biladi. Bu yondashuv ikkita alohida yo'nalishga ajratiladi: konstruktivistik va instrumentalistik. Ushbu yo'nalishlarda etnosning tarixiy shakllanganligidan ko'ra, etnomilliy tuzilishga nisbatan dastlabki va yetakchi reallik sifatida yondashiladi.

Konstruktivizm yo'nalishi uchun hudud umumiyligi, madaniyat birliigi, «ushbu birlik (jamo) a'zolarining umumiy tarixiy taqdiri haqidagi afsona yoki tasavvur» asosiy hisoblanadi. Konstruktivizm vakillariga ko'ra etniklik «tasavvurdagi jamoa» yoki sotsial konstruktsiya asosida yaratilgan etnik guruhning a'zosi bo'lgan individning «yuragida» emas, balki «miyasida, ongida» tug'iladi. Bu g'oya B. Anderson, P. Burge, F. Bart, E. Gellner, E. Xobsbaumning ishlarida ishlab chiqilgan va rivojlantirilgan. Jumladan, F. Bartning fikricha barcha ichki etnik munosabatlari «madaniy bilish» asosida quriladi. Aynan Shu «bilish»ga ko'ra inson o'zining etnik rolini bajaradi va etnik guruhning a'zosi sifatida qaraydi. Shunga ko'ra etniklik – ong masalasi, etnik guruhlariga a'zolik individ o'zini qanday namoyon etishiga bog'liq. Shu bois etniklikni aniqlashda etnosning madaniyati hal qiluvchi ahamiyatga ega emas, balki uning ayni vaqtdagi farqlari va guruhiy chegaralari hisoblanadi. Bir so'z bilan aytganda konstruktivizm g'oyasiga ko'ra etniklik insonning ongida sub'ektiv tarzda shakllantirilgan va bu zamonamiz (yangi davr) mahsulidir. Instrumentalistik yondashuvda etniklikni farovonlik, hokimiyat uchun kurashishda qo'l keluvchi vosita sifatida qaraladi. Bu holatda etniklik kishilar guruhining ma'lum vaziyatlar oqibatida shakllanadigan birdamlikni his etishi sifatida tushuniladi. Bir so'z bilan aytganda, ushbu yondashuvda etnik fenomen masalasiga alohida e'tibor qaratilmaydi.

Etnik mohiyat borasidagi yondashuvlar tahlilidan kelib chiqib aytish mumkinki, fanda ushbu muammo bo'yicha turli xil yondashuvlar mavjud. Etnik identiklik masalasini o'rganishda ular muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ba'zi o'rinlarda ular bir birini to'ldirib turadi. Shunday ekan, I. Zarinovning «etnos nazariyasi va horijiy etniklik nazariyalari sezilarli qarama qarshiliklarga qaramay ular tutashishi kerak, zero ular bir xil sotsial fenomen ustida lekin turlicha tarixiy–madaniy reallar orqali baxslashmoqda» – degan fikriga qo'shilish mumkin. Chunki, jamiyatda etnik chegaralarning mavjudligi, etnik birliklarni aniqlashda etnik o'zlikni anglash muhim me'yorlardan biri ekanligi kabi asosiy holatlarda ular bir birini inkor etmaydi.

Bugungi kunda etnologik adabiyotlarda etnik identiklik, milliy yoki etnomadaniy identiklik kabi tushunchalar keng qo'llanilmoqda. Identiklik

atamasi lotincha *identicus* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «bir-biriga aynan o'xshash, aynan bir xil» degan ma'nolarni anglatadi. Ilmiy iste'molda esa identiklik umuman - inson o'zini ma'lum bir guruhga mansubligini anglashi va u orqali o'zining sotsialmadaniy makondagi o'rnini aniqlashi hamda atrof-muhitga moslashishini tushunib yetishini bildiradi. Odatda ma'lum ijtimoiy guruh a'zolarini birlashtiruvchi birdamlik «biz-ular (boshqalar)» tarzidagi qarama-qarshi qo'yiluvchi tartibga asoslanadiki, bu jihat identiklikning asl mohiyatini aks ettiradi. Bunday tartib urug'-qabila, diniy guruhlar, tabaqalar, siyosiy partiyalar va xarakatlardan tortib, to etnik va milliy madaniyatlarning shakllanishi asosida ham yotadi. Etnomadaniy identiklik deganda – har bir shaxsning madaniy belgilariga ko'ra u yoki bu etnosotsial tuzilma (xalq, millat) bilan umumiylikni anglashi hamda ushbu madaniy umumiylikning ruhiy kechinmalar orqali individual yoki jamoaviy shakldagi namoyishi kabi murakkab ijtimoiy-psixologik fenomen tushuniladi. Ko'p holatlarda etnomadaniy identiklik deganda bevosita milliy identiklik tushunilib, izohlangan o'tmish va hozirgi etnomilliy birlikning faol madaniy asoslanganligi uning mazmunini ifodalaydi.

Etnomadaniy identiklik tushunchasining fanga kirib kelganiga unchalik ko'p bo'lmagan, uning nazariy asoslari XX asrning 60-70- yillarida ishlab chiqilgan bo'lib, bu etnomilliy hodisalarni anglash bilan bog'liqdir. Sovet davridagi aksariyat etnografik tadqiqotlarda «etnomadaniy identiklik» tushunchasiga sinonim tarzida etnik yoki milliy «o'zlikni anglash» tushunchasi keng qo'llanilgan. «Etnik o'zlikni anglash»ga etnosning eng muhim belgilaridan biri sifatida qaralgan. Bu davrda o'zbek xalqining milliy-etnik o'zlikni anglashi masalasi maxsus tadqiq etilmagan bo'lsada, uning shakllanishi va milliy konsolidatsiyalaShuviga uzluksiz, tabiiy-tarixiy jarayon sifatida qaralgan. Bunday qarash ilk marotaba A.Yu.Yakubovskiy tomonidan ilgari surilgan. U o'zining «O'zbek xalqining etnogenezi masalasiga doir» nomli risolasida: zamonaviy o'zbeklar hozirgi O'zbekiston hududida o'zining uzoq va uzluksiz rivojlanish tarixiga ega, ular o'z nomini xalq (elat) sifatida shakllangandan ancha keyin olgan hamda xalq tarixini uning nomi tarixi bilan aralashtirish mumkin emas – degan fikrlarni bildirib o'tgan. Bu xulosasi orqali olim, o'sha vaqtlarda

hukm surib kelayotgan – o'zbek xalqi XV-XVI asrlarda tashkil topgan, degan qarashlar g'ayriilmiy ekanligini tarixiy ma'lumotlar bilan asoslab berishga xarakat qilgan hamda u XVI asrlargacha bo'lgan davrda O'zbekiston hududidagi barcha turkiy o'tmishni «eski o'zbek» atamasi bilan belgilashni taklif etadi. Markaziy Osiyodagi xalqlarning, jumladan o'zbek xalqining kelib chiqishi o'zlari yashab turgan hudud bilan bevosita bog'liq degan ilmiy-metodologik qarash «milliy avtohtonizm kontseptsiyasi» hisoblanadi. O'zbek xalqining kelib chiqishi masalasiga bag'ishlangan keyingi yillardagi tadqiqotlarda ham ushbu kontseptsiya asos bo'lgan.

M.G. Vahobov o'zbek xalqining elat bo'lib birikish tarixi qadimdan boshlanganligini qayd etib, uning xalq sifatida shakllanishi va umumo'zbek tilining vujudga kelishini XI-XII asrlar bilan belgilaydi. Bu davrdagi «umumo'zbek» tilini qadimgi umumturk tilidan farq qilganligini ta'kidlab, buni namunasi sifatida Ahmad Yassaviyning «Hikmatlar»ini va boshqa asarlarni keltiradi. Albatta, M.G.Vahobovning kitobida o'zbek millatining shakllanishi va rivojlanishi masalasi sovet davri ruhida, marksizm-leninizm g'oyasi asosida yoritilgan bo'lib, unga tanqidiy tahliliy munosabatda bo'lishni taqozo etadi. Shunday bo'lsada, uning o'zbek millati geterogen etnik tarkibga ega bo'lib, uchta yirik etnik qatlamning konsolidatsiyalaShuvidan tashkil topganligini e'tirof etishi hamda XIX asrning so'nggi choragi va XX asr boshlarida Turkistonda kapitalistik munosabatlarning qaror topa boshlashi bilan hududiy alohidalikning tugatilishi, kitobatchilik, bosma adabiyotning rivojlanishi natijasida o'zbek millatining ilk alohida belgilari paydo bo'la boshlagan, deb bildirgan fikrlari diqqatga sazovordir.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida hozirgi O'zbekistonning turli hududlaridagi etnik tarix masalasiga bag'ishlangan boshqa tarixiy-etnografik tadqiqotlarda ham o'zbeklar tarkibiga kirgan uchta etnik qatlam (subetnos) ajratib ko'rsatiladi. Bular, birinchisi, «sart» nomi bilan atalib, O'rta Osiyo hududida qadimdan o'troq yashab kelgan, urug'-qabilalarga bo'linmagan, eron tilli xalqlar bilan turkiy etnoslar va boshqa etnik komponentlarning uzoq etnogenetik assimilyatsiyasi (qoriShuvi) natijasida shakllangan shahar va qishloq aholisi sifatida qayd etilgan. Ushbu qat-

lamning etnik stereotiplari o'zbek milliy identikligining shakllanishida katta rol o'ynagan.

Ikkinchi etnik qatlam Markaziy Osiyoning markaziy mintaqalarida ilk o'rta asrlardan etnik va etnosiyosiy uyushma sifatida yashab kelgan turk, turk-mo'g'ul qabilalari – qarluq, yag'mo, chigil, ashpar, chog'arak, qovchin, jaloir, barlos, nayman, xitoy, baxrin, tog'ay, arg'in, baliqchi kabilarning avlodlari bo'lib, etnografik tadqiqotlarda ular umumiy «turk» nomi bilan atalgan.

O'zbek millatining shakllanishidagi uchinchi, so'nggi yirik etnik qatlam XVI asrning boshlarida Dashti qipchoqdan ko'chib kelgan – qirq, yuz, ming, qipchoq, qo'ng'iroq, kenagas, qatog'on, saroy, tama, mang'it va boshqa etnik guruhlar hisoblanadi.

O'zbek xalqi tarkibidagi ushbu etnik qatlamlarning o'zaro etnik va madaniy aloqalari, assimilyatsiya va konsolidatsiya jarayonlari natijasida etnomadaniy uyg'unligi shakllangan. Masalan, B. Karmyshevaning yozishicha, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o'zbeklar tarkibidagi har bir etnik qatlam til xususiyatlari, moddiy madaniyati, urf-odat va marosimlarida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lish bilan bir qatorda, ko'plab umumiylikka ham ega bo'lishgan va hech bir mubolag'asiz ularni yagona o'zbek elati deb aytish imkonini bergan.

Yuqorida ko'rib o'tilgan tadqiqotlar nazariy-metodologik jihatdan «etnos» nazariyasiga asoslangan bo'lib, unga ko'ra etnosning rivojlanishi uzluksiz, tabiiy-tarixiy jarayon hisoblanadi va uchta bosqichni o'z ichiga oladi: qabila, elat va millat. O'zbeklar alohida xalq (elat) sifatida XI-XII asrlarda shakllangan, uning tarkibiga turli davrlarda kelib qo'shilgan etnik komponentlar XX asr boshlariga qadar subetnik guruh sifatida o'z etnik xususiyatlarini saqlab qolgan. A.Yakubovskiy ushbu guruhlarini umumlashtirib qarashga uringan bo'lsa, M.Vahobov, B.Karmysheva va boshqalar ularni uchta qatlamga ajratadi hamda ularning milliy konsolidatsiyalaShuvini etnomadaniy yaqinlik asosida kechgan tabiiy-tarixiy jarayon deb qaraydi.

Shubhasiz, o'zbeklar qadimiy tarixga va boy madaniy merosga ega xalqdir. Uning ildizi uzoq o'tmishda vujudga kelgan va turli tarixiy bosqichlarda turli etnik komponentlarning qoriShuvi natijasida shakllangan.

Ammo «o'zbek» milliy identikligining shakllanishi arafasida o'zbeklar tarkibidagi turli subetnik guruhlar identikligining o'ziga xos shakllarini tadqiq etish masalasi bugungi kunda dolzarblashmoqda. Ayni paytda etnos nazariyasiga asoslangan ta'limot tanqid ostiga olinmoqda va S.E.Rybakovning fikricha «bir biridan birmuncha farq qiluvchi elat va millat kontseptsiyalarini qanday qilib birlashtirish masalasini yoki umuman, etnik mohiyatning o'zini ham yetarlicha ochib berilmaganligi uning inqiroziga sabab bo'lmoqda». Tadqiqotchi A.Qayumovga ko'ra esa bugungi kun etnologiya fanida etnik mansublikni urug', qabila, elat, el kabi tarixiy-ijtimoiy birliklar yoki bioijtimoiy hosila tarzida talqin qilinishi bir oz munozaralarga sabab bo'lib, ma'lum bir tarixiy taraqqiyot davomida u yoki bu xalqning etnik tarkibidagi ko'plab etnik birliklarni etniklik, etnik-madaniy mansublik, identiklik kabi etnologik aspektidagi yondashuvlar asosida tadqiq etish metodologiyalari ilmiy jamoatchilik tomonidan keng e'tirof etilmoqda. Bunday kontseptsiya fanda konstruktivistik yondashuv deb atalib, unda etniklik fenomenining o'zgaruvchanligi, vaziyatga bog'liqligi va sub'ektiv tabiatiga e'tibor qaratiladi.

Markaziy Osiyo mintaqasi aholisining o'z-o'zini anglashi etnik identiklikka muvofiq kelmasligini ilk marotaba amerikalik olim SHoberlayn-Engel ko'tarib chiqqan. Markaziy Osiyoda milliy belgilar bo'yicha chegaralanish o'tkazilguniga qadar, mintaqa aholisining o'z-o'zini anglashining eng muhim mezonini ko'chmanchi-chorvadorlar va o'troq voha aholisi o'rtasidagi farq (ya'ni, xo'jalik-madaniy identiklik – L.Xo'jaxonov) hisoblangan, deb yozadi u. O'z navbatida SHoberlayn-Engel «o'zbeklar qadimiy xalq ekanligini Shubha ostiga olmoqchi emasman. O'zbekiston aholisi o'zining boy tarixi va madaniy merosi bilan faxrlanishga haqlidir» - degan fikrlarni bildirib o'tadi. Lekin uning asosiy mulohazasi turli etnik komponentlarning o'zbek nomi ostida birlashishi haqida bo'lgan.

Mazkur masala bilan Shug'ullangan Rossiyalik tadqiqotchi S.N.Abashin esa mintaqa aholisining identikligi bo'yicha quyidagilarni yozadi: «O'rta Osiyo aholisi tarkibi XIX asrning 2-yarmi manbalarida qayd etilgan bo'lib, XVIII-XIX asrlarda intensiv migratsiya, aholining qo'shilishi, til va madaniy assimilyatsiya jarayonlari oqibatida tashkil topgan. Jamiyatda guruhlariga etnik yorliq yopishtirish orqali ajratish

mumkin bo'lgan hech qanday chegara bo'lmagan. O'rta Osiyoning turli mintaqalarida, umumiy nomga ega bo'lishi mumkin bo'lgan guruhlar har xil sotsial mavqega ega bo'lgan, o'zining alohida statusi bo'lgan, o'zlarini o'rab turgan aholining madaniyati va tilini qabul qilishgan. Asosiy, kundalik zaruriy identiklik tabaqaviy, diniy, xo'jalik-madaniy, hududiy, urug'-qabilaviy va boshqalarga bo'linishdan iborat bo'lgan. Nisbatan olganda, jamiyat a'zolarini birlashtiradigan «biz - musulmonimiz» degan konfessial identiklik mustahkam bo'lgan».

S.Abashin o'zining bir necha ishlarida sirt muammosi doirasida o'zbek millatining shakllanishi masalasiga ham to'xtaladi. U ham konstruktivistik yondashuv tarafdori hisoblanib, millatni shakllanishi etnos nazariyasidagidek uzluksiz, tabiiy-tarixiy jarayon emas, balki turli sotsial guruhlarning qiziqishi bilan bog'liq hamda bu jarayon siyosatchilar va ziyolilarning o'zaro munosabatlarining hosilasidir, deb qaraydi. Jumladan, O'rta Osiyodagi hozirgi millatlarni sovet davrida sun'iy shakllantirilgan, degan fikrni bildiradi. Bu o'rinda tadqiqotchining O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy rivojlanishini va uning etnik-madaniy asosini butunlay rad etishi, bizningcha, umuman noto'g'ri.

O'zbekistonda o'zbek millatining shakllanishi masalasini ilk marotaba konstruktivistik yondashuv asosida talqin etilishi – sotsiolog A.IIhomov nomi bilan bog'liq. U o'zining «O'zbek identikligi arxeologiyasi» nomli maqolasida zamonaviy o'zbek identikligini shakllanishi O'zbekiston SSRni tashkil topishi hamda xukmron va madaniy elita (jadidlar, milliy kommunistlar va markaziy partiya-siyosiy apparati) kuchining qo'shilishi bilan uzviy bog'liq, deb yozadi. Aytish joizki, A.IIhomovning mazkur maqolasi o'z vaqtida mahalliy va xorijlik olimlar o'rtasida qizg'in bahs munozaralarga sabab bo'lgan.

I.Baldauf «O'zbek xalqining tashkil topishi haqida ba'zi mulohazalar» nomli maqolasida B.Karmyshevaning ishiga asoslanib, o'zbek millatining uchta etnik qatlamini ko'rsatadi va milliy identiklikning shakllanishini konstruktivistik aspektida tahlil etishga urinadi. Olima Fayzulla Xo'jaevning: «millat» bu shaharlik musulmon aholi, «qavm» bu urug' jamoasidir - degan fikrini B.Karmysheva tasnif etgan etnik qatlamlarga nisbatan qo'llagan holda: millat bu urug'-qabilaga bo'linmagan o'troq

aholi, qavm (elat) esa urug'-qabilaga bo'lingan aholidir, - degan qiziq xulosani beradi.

Ko'rib o'tilganidek, konstruktivistik kontseptsiyaga asoslangan tadqiqotlarda o'zbek millatining tashkil topishi XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog'liq holda qaralib, uni tabiiy-tarixiy shakllangan ijtimoiy birlik sifatida emas, balki siyosatchilar va ziyolilarning xatti xarakatlari natijasidir deb qaralmoqda. Lekin mazkur kontseptsiya tarafdorlarining tadqiqotlarida o'zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti va etnomadaniy asosi e'tibordan chetda qolmoqda.

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi V.S. Xan zamonaviy o'zbeklar identikligini o'rganishda quyidagi metodologik qoidalarni shakllantirish lozimligini yozadi: tarixiylik qonuni va etnik identiklikning dinamik tabiati, etnik va milliy identiklikning mos kelmasligi yoki etnik birliklarning tarixiy shakllari tartibi, o'zbek milliy identikligini tashkil topishida etnogenetik komponentlarning geterogenlik tabiati, identiklik asosining xilma xilligi qoidasi.

Bizningcha, o'zbek xalqi etnomadaniy identikligini tadqiq etishda o'zbek xalqi tarkibidagi turli etnik qatlamlarning uzoq yillik etnik va madaniy aloqalarini nazardan chetda qoldirmaslik, madaniyati va etnik xususiyatlarida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lish bilan birga, ular ko'plab umumiy belgilarga ham ega bo'lganligini unutmaslik kerak.

O'ylab ko'rib, fikr yuriting!

1. Identiklik deganda nimalarni tushunasiz?
2. Milliy identiklik masalasi bo'yicha kimlar o'rgangan ?
3. Etnos nazariyasi deganda nimani tushunasiz?
4. O'rta Osiyo xalqlari milliy identiklik masalasiga doir qarashlarda sizning fikringiz nima?
5. Etnosga yaxlit «tirik organizm» deb qarash mumkinmi?

Fanga oid asosiy tushunchalar

Antropologiya: inson zoti va uning ajododlarini o'rganuvchi fandır.

Amaliy antropologiya: antropologik ma'lumotlar, qarashlar, nazariya, aniqlash usullari, baholash va zamonaviy ijtimoiy muammolarni yechish bilan Shug'ullanadi.

Arxeologik antropologiya: inson hulq-atvorini madaniyatning moddiy buyumlari vositasida tadqiq qiladi.

Biologik antropologiya: insonning biologik turlanishini vaqt va makon sharoitida o'rganish; evolyutsiya, irsiyat, insonning o'sishi va rivojlanishi hamda primatologiyani o'z ichiga qamrab oladi.

Madaiiy antropologiya: inson jamiyati va madaniyatini o'rganish; madaniy o'xshashliklar va tafovutlarni tasvirlaydi, tahlil etadi va izohlab beradi.

Madaniyat: insonga xos; o'rganish natijasida kelib chiqadi; hulq-atvor va e'tiqodlarni boshqaruvchi an'ana va marosimlar to'plamidir.

Oziq-ovqat ishlab chitsarish: o'simliklarni yetishtirish va hayvonlarni xonakilashtirish (chorvachilik); dastlab 10-12 ming yil oldin tarkib topdi.

Umumiy antropologiya: madaniy, arxeologik, biologik va lingvistik antropologiyani qamrab oladi.

Kengqamrovlilik: inson borligi: o'tmishi, hozirgi ahvoli va kelajagi bilan qiziqadi; inson biologiyasi, jamiyati, tili va madaniyati xam shular jumlasidandir.

Lipgivistik antropologiya: til va tildagi o'xshashliklarni, vaqt, makon va madaniyat sharoitida tarkib topuvchi tildagi tafovutlarni tasviriy, qiyosiy va tarixiy yondashuv bilan tadqiq etiladi.

Jamoani o'rganish: Murakkab jamiyatlarni o'rganishni antropologik usuli. Kichik guruhlar tarkibi turli qatlash vakillaridan iboratligi bois etnografik usulda o'rganiladi.

Murakkab jamiyatlar: xalqlar; yirik va aholisi ko'p bo'lga ijtimoiy qatlam va markaziy hukumat boshqaruvchiga ega.

Madapiy maslahatpchilar: etnografik tadqiqot mavzulari; o'z madaniyatlari haqida batafsil ma'lumot beruvchi soha mutaxassisi.

Emik: mahalliy ta'riflar va muhimlik mezonlariga asoslanga tadqiqotning vazifasi.

Etik: mahalliy odamlarning emas, balki etnografik ta'rifi, kategoriyalari muhimlik mezonlariga urg'u beradi.

Qazish: arxeologik maydonni tashkil etuvchi qatlamlarni qazish.

Genealogik usul: qarindoshlik aloqalari, avlod, nikoh kabilarni diagramma va ramzlar vositasida aniqlash hamda yozib borish.

Suxbat jadvali: rasmiy suhbat tartibini tuzishning etnografik usulini tayyor shakl (printerdan chiqqan) sistematik qiyoslaydigan suhbat yo'nalishini aks ettiradi, savolnomadan farqli o'laroq mahalliy odam bilan bevosita gaplashish va javoblarni yozib borishni bildiradi.

Zaruriy madaniy maslahatchi: hayotning ma'lum soha mutaxassisi.

Uzoq muddatli tahlil: bu tadqiqotchining jamoa, hudud, jamiyat madaniyat muhitiga qayta-qayta tashrif buyurishini anglatadi.

Savolnoma: respondentlardan qiyosiy javob olishda sotsiologlardan foydalanishadi. Odatda pochta orqali aloqa qilinadi.

Kuzatuv usuli: antropologlardan tashqari boshqa ijtimoiy soha olimlari tadqiqotlarida qo'llaniladigan tadqiqot amaliyoti. Namuna statistik tahlil va egasiz ma'lumot yig'ish orqali jamiyatlarni o'rganadi.

Tizimli kuzatuv: keng maydonda joylashuvga asoslanib axborot yig'ish.

«*geterizm*» – erkin hayot kechiruvchi ayol

«*Gomo xabilis*» – «ishbilarmon odam»

Homo sapiens - «aql-idrokli» odam

Geologiya - yer po'sti cho'kindi qavatlarida paydo bo'lish jarayonini, vaqt izchilligini va Shu cho'kindilar ichidagi organik qoldiqlarga qarab, odamzod yaratgan moddiy-madaniy buyumlar yoshini bilib olishga yordam beradi.

Irqshunoslik - yer yuzida odamzod irqularining vujudga kelishi tarixi, ularning turlarga bo'linishi, shakllanish sabablarini va irqular o'zgarishining qonuniyatlarini hamda ularning geografik jihatidan tarqalishi hamda aralashuvini o'rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Kottak C.Ph. Anthropology: the exploration of human diversity. 12th ed. – New York: Mcgraw-Hill Inc., 2008.R.3-23.
2. Barnard A. History and Theory in Anthropology. Cambridge University Press. 2004.R.1-15.
3. Uayt L. Evolyutsionizm i antievolutsionizm v amerikanskoj etnologicheskoy teorii // Uayt L. Izbrannoe: Evolyutsiya kul'tury / Per. s angl. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2004. 1064 s. (Seriya «Kul'turologiya. XX vek»).
4. M. M. Krom istoricheskaya antropologiya. M. 2008g.
5. Malinovskiy B. Magiya, nauka i religiya. M., 1998. S. 70 – 91.
6. Uayt L. Stadii evolyutsii, progress i otsenka kul'tur // Uayt L. Izbrannoe: Evolyutsiya kul'tury / Per. s angl. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2004. 1064 s. (Seriya «Kul'turologiya. XX vek»).
7. Shtompka P. Sotsiologiya sotsial'nykh izmeneniy / Per. s angl. Pod red. V. A. Yadova. M.: Aspekt Press, 1996. 416 s. (Programma «Vys'shee obrazovanie»).
8. Historische Anthropologie. Der Mensch in der Geschichte / Hrsg. von H. Süßmuth. Göttingen, 1984.
9. Aleksandrov D.A. Istoricheskaya antropologiya nauki v Rossii // Voprosy istorii yestestvoznaniya i texniki. 1994. № 4.
10. Sagdullaev A., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruv tarixi. Toshkent.: Akademiya, 2006.
11. Asqarov A.A. O'zbek xalqining kelib chiqishi tarixi. – Toshkent. «O'zbekiston» NMIU, 2015.
12. Ashirov A. Etnologiya: o'quv qo'llanma. – Toshkent. 2014.- 544 b.
13. Bromley Yu.V. Ocherki teorii etnosa. – M.: 1983.
14. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera zemli. – L.: 1990.
15. Bessmertnyy Yu. L. Istoricheskaya antropologiya segodnya: frantsuzskiy o'ryt i rossiyskaya istoriograficheskaya situatsiya // Istoricheskaya antropologiya: mesto v sisteme sotsial'nykh nauk, istochniki i metody interpretatsii: Tezisy dokl. I soobsh. Nauch. Konf. M., 1998.
16. Istoriya pervobytnogo obshchestva. Epoxa pervobytnoy rodovoy obshchiny. M., Nauka, 1988 g.
17. Istoriya pervobytnogo obshchestva. Epoxa klassaobrazovaniya. M., Nauka 1988 g.
18. Markov G.E. Istoriya xozyaystva i material'noy kul'tury v pervobytnom i ranneklassovom obshchestvo M., Nauka 1976 g.
19. Kosven O.M. Ibtidojy madaniyat tarixidan ocherklar.

20. Boriskovskiy P.I. Kishilikning eng qadimgi hayoti. T., 1959.
21. Boriskovskiy P.I. Drevneyshee proshloe chelovechestva M., Nauka 1980.
22. Nesturx M.F. Odamzod irqi Toshkent. «O'qituvchi» 1979 yil.
23. Bessmertnyy Yu.L. «Annaly»: perelomnyy etap ? // Odissey. 1991. M., 1991.
24. Gurevich A.Ya. Istoricheskaya antropologiya: problemy sotsial'noy i kul'turnoy istorii // Vestnik AN SSSR. 1989. № 7.
25. Gurevich A. Ya. Istoricheskaya nauka i istoricheskaya antropologiya // Voprosy filosofii. 1988. № 1.
26. Gurevich A. Ya. Istoricheskij sintez i SHkola «Annalov». M., 1993.
27. Mal'ygina I.V. Etnokul'turnaya identichnost': ontologiya, morfologiya, dinamika. Avtoref. Diss. Na sois... Dok. Filos. Nauk. 24.00.01. – Teoriya i istoriya kul'tury. M. 2005. S. 19.
28. Aleksandrenkov E.G. «Etnicheskoe samosoznanie» ili «etnicheskaya identichnost'»? // Etnograficheskie obozrenie. № 3. 1996. – S. 13-23.
29. Yakubovskiy A.Yu. K voprosu ob etnogeneze uzbekskogo naroda. Izd. UzFAN. Tashkent, 1941. S. 18.
30. O'sha asar. 19-bet.
31. SHoniyozov K.SH. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent, 2001. 16-17-betlar; Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. Toshkent, 2007.
32. Vaxabov M.G. Doklad... istoriya formirovanie uzbekskoy sots. natsii. Tashkent, 1952. 6-bet.
33. Vaxabov M.G. Formirovanie uzbekskoy sots. natsii. Tashkent, 1961.
34. Karmisheva B.X. Ocherki etnicheskoy istorii uynyx rayonov Tadjikistana i Uzbekistana. M.: 1976. S. 66-67.; Gubaeva S.S. Naselenie Ferganskogo doliny (konets XIX-nach. XX vv.). Tashkent, 1991.; Abdullaev U.S. Farg'ona vodiysida etnoslararo jarayonlar. T. 2006.; Qayumov A. XIX – XX asr boshlarida Janubiy O'zbekiston hududida etnik holat (Surxon-SHerobod vodiysi materiallari asosida). Nomzodlik dissertatsiyasi. T. 2011 va boshqalar.
35. Karmisheva B.X. Etnograficheskaya grupa «tyurk» v sostave uzbekov. (Istoriko-etnograficheskie dannye) // SE. – 1960. – № 1. – S. 3-23.
36. Karmisheva B.X. Naselenie // Etnograficheskie ocherki uzbekskogo sel'skogo naseleniya. M. 1969. S. 20. Shuningdek, qarang: Malikov A. K etnicheskoy istorii uzbekov Buxarskogo oazisa v XIX – nachale XX veka // «O'zbek xalqining kelib chiqishi: ilmiy-metodologik yondashuvlar, etnogenetik va etnik tarix» mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy seminar materiallari. Toshkent, 2004. 70-bet.

37. Qarang: Рыбаков С.Е. Судьбы теории этноса. Памяти Ю.В. Бромлей // ЕО. 2001. № 1. стр. 3-22.

38. Qayumov A. XIX - XX asr boshlarida Janubiy O'zbekiston hududida etnik holat... 28-bet.

39. Шoberlayн-Engel D. Перспективы становления национального самознания узбеков // Восток. 1997. № 3. 55.

40. Abashin S.N. Etnograficheskoe znanie i natsionalnoye stroitel'stvo v Sredney Azii («problema sartov» v XIX – nachale XXI v.). Avtoref. diss. na sois... dok. ist. nauk po spets. 07.00.07 - Etnografiya, etnologiya, antropologiya. Moskva – 2008; Uning: Natsionalizmy v Sredney Azii v poiskax identichnosti. Sank-Peterburg. 2007; Uning: Naselenie Ferganskoj doliny (k stanovleniyu etnograficheskoy nomenklatury v kontse XIX – nachale XX veka) // Ferganskaya dolina: etnichnost', etnicheskie protsessy, etnicheskie konflikty. – M., 2004.

41. Abashin S.N. Naselenie Ferganskoj doliny... S. 39.

42. Ilxamov A. Arxeologiya uzbekskoy identichnosti // Etnicheskij atlas Uzbekistana. Tashkent, 2002.

43. Rossiyada chop etiladigan «Etnograficheskoy obozrenie» nomli ilmiy jurnalning 2005 yildagi birinchi soni aynan A.IIhomovning maqolasiga bag'ishlangan bo'lib, undan o'zbeklar identikligi masalasi bilan Shug'ullanuvchi butun dunyoga taniqli olimlarning maqolalari o'rin olgan.

44. Ingeborg Baldauf. Some thoughts on the making of the Uzbek nation // Cahiers du monde russe et soviétique. Vol. 32 N°1. Janvier-mars 1991. En Asie Centrale soviétique Ethnies, nations, États. pp. 79-95.

Internet ma'lumotlari

<http://zaimka.ru/mainicheva-ethnic/>

<http://bokz.som.ua/uchebniki-on-layn>

<http://lib.com.ua/biblioteka>

<http://www.computerbooks.ru/> Электронные книги

MUNDARIJA

1-Mavzu. Tarixiy antropologiyaga kirish	6
2-Mavzu. Tarixiy antropologiyaning fan sifatida shakllanishi	12
3-Mavzu. Tarixiy antropologiyada muammolarni tanlash va o'rganish metodologiyasi	28
4-Mavzu. Tarixiy antropologiyada zamonaviy yo'nalishlar	34
5-Mavzu. Tarixiy antropologiyada evolyutsionizm nazariyasi	49
6-Mavzu. Tarixiy antropologiyada diffuzionizm nazariyasi	58
7-Mavzu. Tarixiy antropologiyada sotsiologik va funktsional qarashlar mavzu rejasi:	70
8-Mavzu. Tarixiy antropologiyada strukturalizm, madaniy relativizm va neoevolyutsionizm	83
9-Mavzu. Tarixiy antropologiyada insonning vujudga kelishi va mehnat faoliyati masalalari	87
10-Mavzu. Tarixiy antropologiyada irq va uning dinamikasi masalasi	112
11-Mavzu. Tarixiy antropologiyada ishlab chiqarishning rivojlanishi	117
12-Mavzu. Tarixiy antropologiyada oila va nikoh masalasi	121
13-Mavzu. Tarixiy antropologiyada moddiy va ma'naviy madaniyatning o'rni	132
14-Mavzu. Tarixiy antropologiyada milliy identiklik masalasi	159

CONTENT

Introduction to historical anthropology	6
Development of historical anthropology as science	12
Methodology of studying and identification of problems	
in historical anthropology	28
The modern directions in historical anthropology	34
The theory of evolutionism in historical anthropology	49
Diffuzionizm in historical anthropology	58
Functional and sociological look	70
Neoevolutionism, structuralism and cultural relativism	
in historical anthropology	83
Problems of work and development of humanity	
in historical anthropology	87
A problem of race and its dynamics in historical	
anthropology	112
Development of production in historical anthropology	117
A problem of marriage and family in historical	
anthropology	121
The place of financial and spiritual culture in historical	
anthropology	132
Problems of national identity in historical anthropology.....	159

O'quv qo'llanma

NABIJON NARZIYEV

TARIXIY ANTROPOLOGIYA

Muharrir: S. T. Xashimov
Musahhih: S. Gapurova
Sahifalovchi: A. Hidoyatov

Nashriyot litsenziyasi №AI 242, 04.07.2013 y.
Ofset qog'oz. Bosishga ruxsat etildi 12.12.2019.
Format 60x84 1/16. Garnitura «PT Serif».
Bosma taboq 11.0 Adadi 100 nusxa. Buyurtma №63.

«VneshInvestProm» mas'uliyati
cheklangan jamiyati.

100029, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30.
Tel./faks: (+99871) 244-75-75